

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

*Петер Хандке, Паул Целан,
Ернст Јандл, Кристиоф Ранс-
мајер, Михаел Гушенбрунер, Јоахим
Сарторијус, Оскар Фрајзингер, Уве Кол-
бе, Герхард Фалкнер, Рихард Вагнер, Оскар
Пастор, Моника Ринк, Инка Парај, Лојзе Визер,
Александар Ницберг, Јоханес Вајденхајм* **ОГЛЕДИ:** Сло-
бодан Грубачић, Алберт Швајцер, Манфред Осен
СВЕДОЧАНСТВА: Душан Глишовић, Томислав Бекић, Иван
Негришорац, Зоран Константиновић, Милоје Пејровић
КРИТИКА: Саша Радојчић, Срђан Дамњановић, Маринко
Лолић, Соња Веселиновић

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Лейојиса Мајице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавац (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредништво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредништва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис”. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

Е-mail: letopis@maticasrpska.org.yu

Интернет адреса: www.maticasrpska.org.yu

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 184

Јул—август 2008

Књ. 482, св. 1—2

САДРЖАЈ

Петер Хандке, <i>Подземни блуз</i>	5
Паул Целан, <i>Изгорижен</i>	8
Ернст Јандл, <i>Многи љушеви</i>	14
Кристоф Рансмајер, <i>Васкрсење у Каму. Источни Тибет, 21. век</i>	17
Михаел Гутенбрунер, <i>Пацијент</i>	29
Јоахим Сарторијус, <i>Док ищем</i>	32
Оскар Фрајзингер, <i>Слободан човек</i>	35
Уве Колбе, <i>Овај љосао</i>	46
Герхард Фалкнер, <i>Музика у глави</i>	49
Рихард Вагнер, <i>Ми и они</i>	52
Оскар Пастиор, <i>Тонске везе</i>	60
Моника Ринк, <i>Усхићене даљине</i>	63
Инка Парај, <i>Није хтео на то ни да мисли</i>	65
Лојзе Визер, <i>Две песме</i>	73
Александар Ницберг, <i>Пад</i>	75
Јоханес Вајденхајм, <i>Три приче</i>	79

ОГЛЕДИ

Слободан Грубачић, <i>Књижевности и стварности</i>	90
Алберт Швајцер, <i>Гејтјеова личности и дело</i>	128
Манфред Остен, <i>Умеће чињења грешака</i>	150

СВЕДОЧАНСТВА

Душан Глишовић, <i>Хандкеова „Моравска ноћ”. Тумачење</i>	208
Томислав Бекић, <i>Херман Вендел и његова посредничка улога између нас и Немаца</i>	237
Томислав Бекић, <i>Германистику у Србији</i>	269
In memoriam ТОМИСЛАВ БЕКИЋ Иван Негришорац, <i>Мисионарство Томислава Бекића</i>	278
In memoriam СРДАН БОГОСАВЉЕВИЋ Душан Глишовић, <i>Помен Срдану Богосављевићу</i>	282

Милоје Петровић, <i>Србе су Немци увели у европску цивилизацију</i> (Разговор са Зораном Константиновићем)	286
---	-----

КРИТИКА

Саша Радојчић, <i>Гојфрид Бен, песник историје</i> (Часопис <i>Поезија</i> , 37—38)	303
Срђан Дамњановић, <i>Јован Ђулум и српска филозофска баштина</i> (Јован Ђулум, <i>Медијације, белешке, записи</i>)	306
Маринко Лолић, <i>У трагању за неидентичним</i> (Зоран Кинђић, <i>Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна</i>)	309
Соња Веселиновић, <i>Изазов познатих тема</i> (Олга Ellermeyer-Жи- вотић, <i>Сивараоци и посредници. Студије о српској књижев- ности и српско-немачким везама</i>)	314
Бранислав Карановић, <i>Аутори Летописа</i>	318

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • ЈУЛ—АВГУСТ 2008

ПЕТЕР ХАНДКЕ

ПОДЗЕМНИ БЛУЗ

Улазак у следећу сценицу. Више људи улази него што излази. Имена сценица људи HAMMERSMITH — TARIFA — MARIASCHNEE. Вожња се наставља. ДИВЉИ ЧОВЕК после љаузе за љредах и хвањање интонације:

12. сцена

ДИВЉИ ЧОВЕК

У својој властитој земљи (уместо онога коме се до сада обраћао он можда на зуб узима љутика који је тек ушао) ти би до краја живота приносио столице. Вукао би документа и додавао наливпера, као што си и почињао. Починчао? Као када си ступио у службу. Ступио? Ушлихтао се. Службу? Склониште. У твојој властитој земљи ништа од тебе не би постало, ништа и опет ништа. Ни данас, у другим земљама, ништа није од тебе постало, ти Високи комесару и Врховни опуномоћенику. Једино што тамо у другој земљи своју ништавност можеш да камуфлираш службеном управом. Јад и беда свих трећих и четвртих земаља: то је срећа твоја и теби сличних. У властитој земљи бедна ништарија, сада, у туђој земљи важна ништарија. У миру лакеји и папагаји. У рату света новца онај који жари и пали, Цезар и Ханибал, бог и батина. Ти и твоје нове каријере: уместо од чистача ципела до милионера: од Трећег секретара до Првог комесара, од ситног послужитеља па до управитеља страних земаља — не, ти своју каријеру најбоље опиши сам. Буди тако поздрављен као нова фигура у великом светском позоришту. До малочас смо нас двојица, ти и ја са сеоским љилкошима висили код наше сељачке млечне станице, а сада ти уз завијање сирена у пратњи црних лимузина журиш, милост, по друмовима сасвим других земаља, заобилазећи хи-

љаду пута хиљаду рупа на путу, журиш поред сасвим других села, без и једне једине канте за млеко на видику и уместо наше две слинаве марамнице сада се, милост, на вашим црним лимузинама, кроз сасвим другу земљу, вијоре заставице сила заштитница. Једино што си раније читао: исечци из новина које си секао по налогу твојих претпостављених. А данас: чак си три књиге написао. Тада, у наше време: твој посао снова крадљивац воћа, скупљач лопти, глуватор, жицар и гребатор. А данас: стручњак си за све струке, четвороструки голгетер, осмоструки победник у хватању кривина, хиљадоструки миротворац у једној те истој другој земљи, хиљаду пута си већ тамо утеривао мир, жицар као миротворац, дете сенке као човек сунца. А зашто се при том бојиш светла као и раније? А? Зашто те нешто увек вуче иза затамњених стакала, у задње собе и у подземне ходнике? Слушај, пријатељу, ти ми смрдиш. Твој капут од кашмира базди ми горе него раније код оне млечне станице твоје пумпарице. Твоје Арманијево или чије год одело смрди на пустињски бензин. Марш назад у секретарску собу. Марш назад са сунца у мрак. Марш назад из хотела на плажи у млечну станицу. Марш сви назад са вашим гримасама на фотографијама у твоје и твоје и твоје скичање на сеоском друму. Како је било лепо кад ништа нисмо знали, ти и ја. Како је било лепо кад ни о чему појма нисмо имали док смо чучали код оставе за млеко. А сада: ти ружни зналче. *Звонко се смеје. Обраћа се другим љућницима.* Али ти тамо, ти ниси од данас, ни случајно ниси од данас. Истина је, штавише, да си ти светац. Ти си свети Јован Крститељ. А ти свети Фрањо, или који год хоћеш светац. Ти си онај који је то увек био. Једино што ниси више на правом месту у свом ћошку за свеце, у својој ниши за свеце. Погледа увек упереног ка небу: чему то? Шта имаш од тога? Шта ја имам од тога? Шта ми имамо од тога? Већ дуго, свече мој, не хваташ тим својим погледом ни одсјај неба, ни за мене ни за тебе. Са неба падају бомбе, ништа више.

Улазак у нову станицу. Имена станице љоућ MONTES COLLADOS — FIEBERBRUNN (Фонтана грознице) — HUNGERLEITE (Обронак глади). Неколико љућника улази. Гоћово нико не излази. Вожња се наставља; ДИВЉИ ЧОВЕК говори даље:

13. сцена

ДИВЉИ ЧОВЕК

Слушај: од седења се већ дуго не постаје светац. Ах, да је тај твој поглед само остао на земљи, мој превазиђени свече.

На прашини друмова. На опушцима цигарета док се котрљају на ветру. На жбуњу које се котрља преко степе. На огрисцима јабуке на решеткама канализације. На гомили презерватива иза цркве. На песку у трамвајским шинама. Тај твој поглед уперен ка небу није већ одавно никакав пример. Са плафона овде у подземном вагону сија више неба него с било ког неба осветљеног звездама. Твом Христосу или Алаху или Буди нису потребни наследници. Твојим светачким животом и понашањем ствараш само нечисту савест, а нема ничег бесплоднијег од нечисте савести. Зато престани већ једном да ме срамотиш. Да си барем неки леп светац. Али ниси чак ни то. Мрка боја твоје мантије, погледај како не иде уз тај бели светачки крин. И зунзара светлуца лепше него ране на твојим рукама. Купи себи светачке наочаре за сунце. И направи напокон и сâм дете, уместо да на сву нашу децу полагаеш своју назовисветачку руку. Једино лепи сведи нешто вреде, драги Јован од Крста и Фрањо од Сунца. И зашто уместо потомака и следбеника имаш само имитаторе? Који су за још неколико мрких степени ружнији од тебе? Колико ружни толико лоши. Имитатори којима твоје песмице о сунцу и тамној ноћи излазе из уста као дрека, уперена против наводних неверника на ћошковима улица и окукама река најдаљих континената, уместо да нас овде помоћу сасвим других ствари чините срећним и блаженим, а не с вером. Признај зато да се дубоко кајеш што си кренуо да постанеш светац. Да би најрадије да сад направиш колут уназад. Да би сада најрадије опет атерирао међу ноге Долорес. Светац који би властиту кривицу преузео на себе — е, то би био прави светац. Светац кривице — где ли си ми нестао? Хеј, свече мој, ти који стално мрмљаш молитву за наводно најбогоугоднију ствар на земљи: свежину очију у молитви — када ћеш се измолити за неке друге богоугодне ствари? За мирис мошуса и лепоту жена. Звончићи и различци, мајчина душица и мак, ах, твоје срце и не слути шта је то. Свече мој: данас си, уз све те новоименоване колеге-свече, у најгорем друштву. Иди од њих, прикључи се мени, на пример. Ах, свече, ја ћу се за тебе молити. *Одмах се обраћа ојей једном другом љушнику, жени.* Ти само ништа не уображавај. Кад сам спомињао лепоту жена нисам на тебе мислио. И ти се не зовеш ни Долорес ни Мерцедес, већ Сандра Фиона Надина. Као што су се сви твоји досадашњи љубавници звали Дејвид Кевин Марчело. И ти уопште и не умеш да волиш. За тако нешто морало би да у теби буде нечег лепог. Али ти си се увек само правила да си лепа. Мене она није никад волела, никада није на мене мислила.

Превео с немачког
Злајко Красни

ПАУЛ ЦЕЛАН

ИЗГРИЖЕН

КРЧАЗИ

За Клауса Демуса

*За дӯгим с̄џоловима времена
џију божји крчазџи.
Ис̄џијају очи видовӣџих до дна и очи слейих,
срца владајӯџих сенки,
џӯџљи образ вечери.
Они су најсилнији џилци:
џриносе ус̄џима и џразно и џуно
и не џрелива им се џена као џеби или мени.*

У ПРАГУ

*Пола смр̄џи,
велейосисано с нашим живоӣџом,
лежало је џейе̄џас̄џоис̄џинӣџо
око нас —*

*и ми смо
још увек, укр̄џџених дӯџа, џили два бодџа
џриџивена за небеско с̄џење, кравим речима
рођена у џос̄џељи ноћи,*

*све ве̄џи и ве̄џи
расли смо међусобно, није
виџе било имена за*

оно што нас је зонило (једна од тридесет-
иколико
била је моја жива сенка
која се лудим сшејеницама узверала до шебе?),

једна кула,
половина се уградила у Куда,
Храдчани
од сушасивеног алхемичарског Не,

хебрејски од костују,
смрвљен у сирму,
исцурео је кроз пешчаник
што смо за преливали, два сна сада, звонећи
прошав времена, на трговима.

* * *

Певљиви остатак — контура
онога што се безгласно
пробило кроз српасте рукопис,
по страни, на снежном месту.

Умешана
под обрвама
комеја
маса погледа, према којој
нешто тера смраченог мајушног
трабанија срца
с искром
коју је уловио напољу.

— Обесхрабрена усно, јави
да нешто се догађа, још увек,
недалеко од шебе.

ИЗГРИЖЕН

Изгрижен
зракастим ветром ивог језика
щареном шлайњом шог замало

доживљено̄ — моја с̄ио-
језична п̄есма, моја
несма.

Посувраћен
ковий̄лацом
ослобођен
йӯӣ кроз човеко-
лики сне̄,
сне̄ покајника, йрема
џос̄ӣойримљивим
џлечерским собама и с̄иоловима.

Дубоко
у найу̀клини времена,
код саћа од леда
чека ње крист̄ал даха,
йвој необориви
исказ.

* * *

Набујала, веле —
челична грађевино сна.

Сваки међузид
йрелешеле су
сиве ескадриле.

Изнӯира ос̄ирижена слова,
йӣи йоследњи
чунови нейройус̄ӣљиви за снове —
сваки са једним
делом знака
који ће се њек уронӣи
у
уже за вучу,
йу канцу орлушине.

* * *

Док лежиш у њосћељи
од изгубљене засиаве,
од њавоцрвених слогова, у сенци
снежне обрве,
стиже, кроз изливе
мисли,
доливава ждрал, звозден —
ошварац му се.

Њеџов кљун ошкуцава њвој час
у свим усима — у свима
завони, уз вацреноцрвено уже, један
милијум мука,
недоба и доба
ошжују се до смрти,
шалири и цршеви
њадају као њусак кроз њвоје њоре,
у
облику секунде
одлећеш шамо и закрчујеш
враћа од јуче и сутра, — фосфорна,
њоуш зуба вечности,
њуи једна, њуи њи и
друга дојка,
у сусрећ хвањањима, уз
журање —: шако је жушо,
шако дубоко
расушо је
звездано
ждралово
семе.

* * *

Од њесница, белих
од истине шшо се из зида речи
ударцима ослободила,
расцветшава њи се нов мозак.

Леју, ничим њрерушену,
он је баца,

сенку своје мисли.
У њој се, нејомерљиво,
набирају, и дан-данас,
дванаесџ брда, дванаесџ чела.

И она њвоја звездано-
ока скиџница сеџа
џо ће доживеџи.

* * *

Полуразједен, маско-
лики камени џодуџирач,
дубоко
у криџи очних џрореза:

унуџра, навише
у унуџраџњосџ лобање,
џамо где џреламаш небо, увек изнова,
у бразду и у кривину
он џосађује своју слику
која из себе израсџа, израсџа.

* * *

Слава од џейела иза
џвојих џоџресено-исџреџлеџаних
руку крај џројноџ џуџа.

Понџијеvско некад: овде,
једна каџ,
на
удаvљеној лоџаџи од весла,
дубоко
у окамењеној заклетџви,
заџумело је,
џробудило се.

(На окомиџом
ужеџу за дисање, џада,
више од џоре,

између два чвора пола, док
блистави се
шарски месец пењао према нама,
укојао сам се у шебе и у шебе.)

Слава
од пейела иза
вас, руку
тројног уша.

Ово пред вама, са Истока, бачено
коцке ради, ужасно.

Нико
не сведочи
за сведока.

Превео с немачког
Злајко Красни

ЕРНСТ ЈАНДЛ

МНОГИ ПУТЕВИ

БИБЛИОТЕКА

*ѿа многа слова
која не могу никауда из својих речи*

*ѿе многе речи
које не могу никауда из својих реченица*

*ѿе многе реченице
које не могу никауда из својих ѿекстова*

*ѿи многи ѿекстови
који не могу никауда из својих књиѿа*

*ѿе многе књиѿе
с ѿолико ѿрашине на себи*

*ѿа добра чистачица
с ѿерушком*

ЛЕТЊА ПЕСМА

*ми смо људи на ливадама
ускоро смо људи ѿд ливадама
и бићемо ливаде, и шума ћемо бићи
ѿа ћемо се у ѿрироди веселићи*

МНОГИ ПУТЕВИ

*многи ѿушеви се у мени укршћају
и ја увек ходам
ѿо више улица истовремено.
сиромашан сам.
али ми се чини:
био бих богаѿи
ако би међу ѿим ѿушевима
један био излаз.*

*многи ѿушеви се у мени укршћају
и ја увек ходам
ѿо више улица истовремено.
сиромашан сам.
али ми се чини:
био бих сиромашнији
ако би међу ѿим ѿушевима
један био излаз.*

ЛЕЖАТИ КРАЈ ТЕБЕ

*лежим крај ѿебе. ѿвоје руке ме
држе. ѿвоје руке
држе више него шћо сам.
ѿвоје руке држе оно шћо сам
када крај ѿебе лежим и
када ме ѿвоје руке држе.*

ЧЕСТИТКА

*сви ми желимо свакоме свако добро:
да га ударац њему намењен ѿаман ѿромаши;
да он, иако ѿодођен, видљиво не квари;
да, иако квари, ни у ком случају не исквари;
да, уколико исквари, не осећа бол;
да он, иако расшрзан болом, ојеш ѿронађе месћо
ѿде још није учинио ѿрви ѿгрешан корак —
свако од нас жели сваком свако добро.*

ЗАИСТА ЛЕПО

за Фридерiku Мајрекер

*једнос^тавнос^т чини ком^пликовано лейим, who knows
ком^пликованос^т чини једнос^тавно лейим, who knows
би^ти једнос^тавно ком^пликовано је можда мање лейо
једнос^тавно би^ти једнос^тавно можда и није и^пако лейо*

*ком^пликовано можда и^пражи
да буде једнос^тавно и^приказано како би било лейо
као и^пио можда једнос^тавно, како би било лейо,
и^пражи да буде ком^пликовано и^приказано*

*у сваком случају неки ви^ше воле једнос^тавно
не^жо ком^пликовано
а дру^ги ком^пликовано
ви^ше не^жо једнос^тавно*

*када је онда једнос^тавно ком^пликовано
онда они који ви^ше воле једнос^тавно ви^ше воле
ком^пликовано*

*а када је ком^пликовано једнос^тавно
онда они који ви^ше воле ком^пликовано ви^ше воле
једнос^тавно*

*онда можда сви воле све, али ни у ком случају
нико не би смео да укори дру^го^г збо^г оно^га и^пио овај
ви^ше воли,
и^преба да ^џа уважава
као и само^га себе, и^пек би и^по
било онда заиста лейо.*

Превео с немачког
Зла^тко Красни

КРИСТОФ РАНСМАЈЕР

ВАСКРСЕЊЕ У КАМУ.
ИСТОЧНИ ТИБЕТ, 21. ВЕК

Умро сам
на 6.840 метара надморске висине
четвртог маја у години Коња.

Место моје смрти
налазило се у подножју високе стене оковане ледом
у чијој сам заветрини преживео ноћ.

Температура ваздуха у часу моје смрти
износила је минус 30 степени Целзијуса,
и видео сам како се влага
мојих последњих издисаја кристализује
и развејава попут дима у праскозорју.

Нисам се смрзавао. Нисам осећао никакве болове.
Куцање ране на мојој левој руци
било је чудновато тихо.
Кроз бездан испод мојих ногу
песнице облака плутале су из правца југоистока.

Гребен који је од мог скровишта
водио све даље и даље
до пирамиде врха
губио се у праменовима леда,
али је небо изнад највиших стена
било и даље тако тамноплаво
да ми се учинило да у њему препознајем сазвежђа:
Медведа, Змију, Шкорпију.

А звезде се нису угасиле
ни када се над праменовима леда појавило сунце
и склопило ми очи,
већ су се у мојој заслепљености
и у руменилу затворених капака
појавиле као искре што пулсирају бело.

Чак су и скале висинометра,
који ми је испао
из рукавице
и пропао доле међу облаке,
остале као урезане у мојој мрежњачи:
ваздушни притисак, надморска висина, степени
Целзијуса...
свака мерна јединица изгубљеног инструмента
по један ужарен број.

Када су најпре ови бројеви,
а затим и звезде, постали блеђи
и напослетку се угасили, зачуо сам море.

Умро сам високо изнад облака
и чуо ударање таласа о обалу,
учинило ми се да осећам морску пену
која ме заплускује из дубине
и још једанпут ме узноси према врху
који је, пре него што је потонуо,
био само стена на плажи, завејана снегом.

Пролом од кише камења, одрона
који ми је повредио руку,
звиждање ветра, лупање срца...
изгубили су се у поплави.

Да ли сам се налазио на дну мора?
Или на врху?
У неком безболном миру,
за који данас знам
да је заправо био крај, моја смрт,
а не само потпуна исцрпљеност,
висинска болест, губитак свести,
чуо сам неки глас, смех:
Устај!
Био је то глас мог брата.

Изгубили смо један другог
у невремену протекле ноћи.
Ја сам умро.
Он ме је нашао.

Отворио сам очи. Клечао је поред мене.
Држао ме је у наручју. Био сам жив.
Мој пулс је тукао у рани од одрона
на руци; моје срце.

Када се данас сетим
месечином обасјане ноћи
када сам се са својим братом
са врха оне планине,
коју номади у Каму зову *Phur-Ri* —
Леџећа ѿланина,
спуштао назад у дубину,
несигуран, низ гребен гладак попут стакла,
низ завејане литице, црне ледене стене
и онда кроз снег до појаса, на оном превоју
где смо се изгубили...

Када се сетим тог лутања кроз ледени лавиринт
у настањени свет
који се налазио негде испод кула од облака,
тада увек видим и Нијему,

чујем њен умирујући глас,
звекцање огрлица од корала и шкољки око њеног
врата
и осећам топлину њених руку,

видим Нијему,

као да су то биле њене руке,
а не руке мога брата
које су ме тада загрлиле.

Нико, чујем Нијему како говори,
нико на свом путу не умире само једанпут.

Нијема Долма: како је била упорна
док је покушавала да ми објасни
неку реч на свом језику, или неки захват.
Како јој је био топао дах

када би ми у ухо изговарала,
слово по слово, име неке биљке.

Њена уплетена коса мирисала је на вуну јака
и на дим, и док је говорила
кажипрстом је исписивала
брзе, летеће знаке
по мојој руци, мојој надланици —
спирале, таласасте линије, кругове.

Устјај!

Траг свог брата изгубио сам
у снежној олуји,
када се месец угасио
под плимним таласом црне воде.
Олуја нас је раздвојила
и мене отерала у неки мрак
у коме се само могао видети
сјај светиљке просејан кристалима леда
у заветрини шиљате стене.
Тамо сам преживео до изласка сунца.

Устјај!

Мој брат је клечао поред мене.
Држао ме је у наручју.
Подигао се онда као под огромним теретом
покушавајући да и мене повуче навише.
Смејао се.
Псовао је не знајући шта да ради.
Његово лице, маска за снег,
била је залеђена.

Колико је времена протекло од када смо се растали?
Сунце је стајало сада високо изнад гребена с врхом.
Небо: без облака.
А у сенци шиљата стена,
у сенци мог склоништа — заветрина.

Био сам жив.
Падао је снег.

Црн снег?
Црн снег:

попут угљенисане хартије,
поцепане невидљивом ватром,
крне пахуље су падале вијорећи се
са неба без облака.

Али чим би нека од тих пахуља
слетела на ледом оковану рукавицу
мог брата,
а друга на његово раме,
на моје груди, моје чело,
угледао бих пипке!,
угледао бих кончасте удове инсеката,

крила: у оклопу од иња
који је прекрио и увеличао
њихове фацетне очи, рилицу и љуспице на крилима,
падао је снег од мртвих лептира
на мене и мог брата,
најпре појединачно, затим на стотине,
напокон у ковитлацу,
роју који је замрачио небо.

Нека од ових крхких тела
као да су се
распрсла
приликом пада на моје груди,
на рукавицу мог брата,
и чинило ми се да чујем неко звецкање.

Звецкање?
Не, било је тихо.
Потпуно тихо.

Са неба које у свом зениту
као да је већ попримало тмину свемира
падали су као лед укочени лептири, Аполонови лептири,
они које смо пре неколико недеља видели у долинама Кама,
у огромним ројевима,
над венцима молитвених застава
једног уништеног манастира,
над глечерским језером,
над шумом рододендрона.

Био сам уморан, неизрециво уморан.
Желео сам да останем да тако лежим.

Да останем да лежим, да спавам.
Да спавам.

Устџај!

Мој брат ме је вукао, цимао да се подигнем,
тонући назад у снег заједно са мном.

И чукао сам у његовом наручју,
6.840 метара изнад мора,
и кроз ковитлац од тамних пахуља зурио
у ледене праменове Phur-Rija,
у блештав врх Летеће планине,
на коме сам
врхом пијука за лед
исписао у снегу наша имена.
Био сам жив.

Мислиш да си спавао,
чујем Нијему како говори и видим
како у рукама њише Ташија,
гараво, уплакано одојче,
мислиш да си спавао, да си сањао,
а био си мртав: далеко од свог живота.
Био си мртав и вратио си се,
јер те је једна рука повукла,
један глас те је дозвоао.

Нијема се често смејала када је говорила.
Верујем да је њена ведрина била оно
што је учинило да схватим да ме оног јутра
под пирамидалним врхом Phur-Rija
нису братовљеве речи довеле у живот
већ његов смех.

Држао ме је у наручју
и смејао се, викао је смејући се: *Пада снеџ!*
Пада снеџ од лејџира! Устџај!

Изгледало је као да се тек у том смеху
и сви други звуци и речи
могу ослободити од потпуне тишине:
шкрипа крампона за пењање
на стени глаткој као стакло од леда,
шум крви у мојој глави,

звук нашег дисања
који је у проређеном ваздуху на овој висини
лично на дахтање животиња.

Можда ми је брат видео по очима
да је, пре свега, његов непрестани говор био оно
што је привлачило моју пажњу
и реченицу по реченицу враћало ме у наш живот.

Говорио је тако уносећи се и журно,
као да су његове речи последња могућност
да допре до мене
и као да бих заувек нестао
ако би он занемео.

Из даљине која се постепено уобличавала
чуо сам га како говори
сећаш ли се... знаш ли још,
мораш да се сећаш, сећи се.

Када бих затворио очи
узвикивао би моје име, сваки пут,
а уз то и имена носача
из Нијеминог клана, имена превоја
које смо прешли током нашег похода
који је трајао недељама
до ледених зидина Phug-Rija,
имена, имена, *чујеш ли ме,*
сећи се, усћај!

На том маршу
видели смо ројеве лептира,
те стотинама метара дуге траке које плешу.
Лепршали су чак и преко највиших
снегом завејаних превоја у ненастањене
долине пуне бујичних потока,
следећи можда неки ланац исхране
који је повезивао расцветане мочваре с глечерима,
а можда, опет, само неку руту
која се претворила у слепи колосек,
успомену што сеже све до оног прадавног времена
када се између места њиховог поласка
и њиховог циља
још нису биле подигле ледене планине,
већ су ту само стајали благи, плодни брежуљци.

*Чујеш ли ме?
Устјај!*

Већ једанпут смо, било је то једног послеподнева,
када нам се врх Phur-Rija
први пут указао без облака
и на великој даљини,
видели
како један од тих ројева лептира
бива захваћен турбуленцијама годишњег доба
и ковитлацом подигнут увис у стубовима топлог
ваздуха

у невидљивост, у хладноћу, у смрт
да би онда, када га исцрпљена термика напоскон пусти,
посут ињем од мраза
падао као снег на глечере.

Сећаш се.

Нијема... Нијема је била та која је рекла
да ме је мој брат у заветрини
мог последњег скровишта
вратио из мртвих у живот *приповедањем*,
тако што је својом литанијом имена
оживео заједничку успомену,
тако неизбрисиву
да је могла прошлост преобразити у садашњост
и мене самог дозвати да се вратим из даљине
у којој сам већ био нестао.

Сећам се како сам покушавао
да пратим погледом
лептире што су полако падали,
па ме је услед тога ухватила јака вртоглавица
и да је прва реченица коју сам
у братовљевом наручју с муком изговорио
била питање: *јесу ли мртви?*

И сећам се како се мој брат
одушевљен што сам се пробудио,
или падањем тих тела у оклопу од иња,
није престајао да смеје
и из облака свог даха
који му је прекривао лице довикнуо ми:
Али они леће! Још увек леће!

Мој брат је мртав.

Већ више од годину дана
лежи покопан у леду,
у подножју јужног зида Phur-Rija
низ који смо се тада спуштали три дана и две
ноћи,

са снежним слепилом,
стално варани халуцинацијама
које су нас мамиле према
заглушујућем облаку оне лавине
у којој је он нестао.

Мислим да је Нијема била прва особа
која је неколико недеља касније изговорила
страшну вест:
мазала је неким житким мелемом
крваве врхове мојих прстију
и рану од одрона на мојој руци
која је споро зацељивала
и рекла: *твој брат је мртав.*

Мртав.

Он ме је држао у наручју
у ковитлацу од смрзнутих лептирова.
Грејао ме је
и говором вратио у живот
и онда се једну мучну вечност
спуштао испред мене
низ јужни зид Phur-Rija избраздан лавинама
куда пре нас није прошао ниједан човек.

Не знам више колико сам часова копао за њим
у плазини на купу од лавине.
Нисам више имао нокте на прстима
када ме је пронашао пастир из Нијеминог клана
који је у близини напуштеног логора
тражио изгубљене јакове.
Руке су ми биле црне,
палчеви на ногама модри од промрзлина,
али био сам жив.

Сећам се пробадајућих болова
док ме је тај пастир вукао и цимао
кроз планинску долину на санкама

од грана, крзна и кожних ремена
запевајући при томе повремено
неки дахћући монотони напев.

Хтео сам да се усправим,
да посегнем за певачем, да га дотакнем,
да се уверим
да он има тело, да *сйварно* постоји
и да то није опет нека од оних фантазмагорија
које су ме пратиле на путу у дубину
и претварале се у снег, у камење
и облаке када сам одговарао на њихова питања или
кретао у сусрет њиховим испруженим рукама.

Хтео сам да тог певача загрлим,
али сам био само терет који је стењао,
неспособан да се помери на његовим санкама.
Нисам чак имао снаге
ни да устима принесем комад печеног јечма,
умешаног са чајем и јаковим маслацем.
Певач је морао да ме храни.

Данас,
док на *Хорс Ајленду*
ходам кроз сунцем обасјану кућу
свог брата,
из једне празне собе у другу,
и док кроз прозор
скоро слеп од соли морске пене
посматрам ломљење таласа,
стрму обалу,
Атлантик, последњих дана усковитлан олујним
ветровима,
данас знам
да смех можда може да нас врати у живот,
али нас у њему не може задржати.

Оно што Нијему, што њен клан
и мене и сигурно већину нас
држи у животу
мора да има неке везе
с понекад утешном, понекад опасном загонетком,
да ми, где год да смо, нисмо једини.

Увек *постоји* још неко,
неко ко бар зна за нас, ко нас не пушта
или кога ми не можемо да пустимо,
неко ко хода кроз наше успомене,
страхове и наде,
ко нас држи у наручју, греје, храни
или нас, дахћући, певајући,
тегли на саоницама од грања и крзна
кроз поља од плазине.

Пастиру је понекад била потребна сва његова снага
како би ме пребацио преко бујичног потока,
преко неке стеновите препреке или шљунком
прекривеног леда. Ако би том приликом неки камен,
па чак само вода дотакла моје поцрнеле руке без
ноктију,
или моје ноге, заурлао бих од болова.

Али он се није дао збунити,
већ је сваки од мојих крикова
преузимао као нов мотив у свом напеву
и понављао га све док се није сасвим прилагодио
монотonoј мелодији његових песама,
и тако ме је уљуљкивао у бесвест, у сан.

Пробудио сам се
док је покушавао да ме пред једним црним шатором
подигне из санки
и том приликом стално попримао
црте лица мога брата.

Попут каквог неуништивног здања,
тај шатор се уздизао према округлом небу,
преко кога су пловили паперјасте облаци
и које је било уоквирено људским лицима:
била су то насмејана, радознала, неповерљива
и ужаснута лица мојих спасилаца.

Надвијала су се над мојим јадам,
над тим странцем изгорелим
од сунца и мраза,
који је крвавих руку лежао до њихових ногу
и који је, како је певач приповедао,

пао са Летеће планине,
с неба
у снег.

(Из романа *Летећа планина*)

Превео с немачког
Злајко Красни

МИХАЕЛ ГУТЕНБРУНЕР

ПАЦИЈЕНТ

МАРШИРАЈУЋИ ПОРЕД ЊИХ

*Најлепше певање које сам икада чуо
уздизало се из зрла руских војника,
толико изгладнелих да су једва ситајали на ногама.
„Певајте! Ако будете певали, добићете нешто за јело!”
И тако су певали. Ја, који сам марширао поред њих,
још дуго сам слушао песму умирућих.*

ЗАВИЧАЈНИ ПЕСНИЦИ

*Певачи ове земље
јесу певачи завичајне сланине
и сваки од њих ујоређује себе
са шаблом;
често сам слушао и добро ми је знано
да су њихови коренови везани за тло.
Али када настану велика времена
што у себи носе дебљи крај,
онда они славе,
да не би стали пред пушке,
ијане једнодневне речи
ширанина који тада владају.
А када то прође,
онда ојети певају као да ништа није било,
о прасету на ражњу
и кујусу и о реји завичаја.
Нигде да пронађу речи*

за убијене и обесправљене,
 чија крв се цедила с целаиџа Европје.
 Једино ја певам данас о раиџу,
 јер семе неидмирених дуџова је оидеи сазрело,
 и нова иреиџња замрачује свеиџ.
 Када су иарџизани кренули у борбу
 и када је слобода заиалила јуџарње звезде
 у мраку шума,
 иада су се наоружале,
 иада су шума
 својом зеленом снаџом иосеџнуле за оружјем.
 Али најамници и њихове служе — иисари
 џоворили су само о бандиџима.
 Паџови су разјели
 вавилонски џорањ
 немачке кланице.
 Али је човечансиџво, из џодине у џодину,
 све више уздизало своју џлаву, раџену
 и обливену крвљу,
 озрачено надом у иобеду.
 Али сада нова оиасносџ
 с џлавом медузе џледа на Заиад и на Исџок.
 Коџа све не би иџребало
 оиџераиџи до џавола?
 Од завичајних иевача
 иџо никада неџеиџе сазнаиџи.

ПАЦИЈЕНТ

Кад је џаво умирао
 лекари се окуиџише око џеџове болничке иосџеље.
 Исџреџледаше џа сџреда и исџреџледаше џа од иџзади,
 ослуџнуше му илуџа и измерише крвни ириџисак
 и хџедоше да му сувиџни орџан џеџовоџ реиџа
 уклоне хирурџким иуџем.
 Тада џаво задрхџа и иџихим џласом замоли:
 остиџавиџе ми реиџ, а ја џу вас учиниџи мојим
 наследницима.
 Дадоше му мноџо медикаменаџа
 и инџекцију Диџсохидрола.
 Један човек у белом маниџилу иџрошаиуџа друџом:
 Госџодине колеџа, ut aliquid fieri vedeatur....
 Друџи човек у белом маниџилу иџрошаиуџа:

medicis praesentibus diabolus non moritur.
Тада се ђаво у себи насмеја
и њоче да оздравља.

НАЛОГ

*Кажи им
да је Боџ друџачији
неџо шћио мисле
и своје слуге уверавају;
да су њихови њси
хуманији неџо они,
а деца ѡросјака и лућалица
боље крви
неџо одврајна деца коју су они изродили.*
*Кажи им
да звук њиховоџ варења
није никаква музика;
да је бело бело и црно црно,
али да је унућрашњост кесе за смеће
чистија од њиховоџ језика
и светиљи од њиховоџ неба
да је ѡакао ѡесника.*
*Кажи им
да ће бићи вина
и када се земља сравни
над њиховим фризурама;
да је ѡесник добар ѡример
који своје ѡесме
излива ѡреко шћела курве
коју они скрнаве;
да су они криви за рајшове
који ѡроизлазе из њиховоџ ѡорейка
као смрад из лещине.*

Превео с немачког
Злајко Красни

ЈОАХИМ САРТОРИЈУС

ДОК ПИШЕМ

НА РАДНОМ МЕСТУ

За Хуга Клауса

*На зиду ѿред моџ писаћеџ сџола
виси једна римска дама од глина.
Гола је. Ружичаста глина. Насџала
у Ел Бему (село у средишџу Туниса)
наџравио је чувар Колосеума, округлоџ
као Рим, широкоџ као кук ове даме
која своје руке ѿдиже у знак ѿзива.
Исџод ѿога, рукойисом моџ ѿријашеља
Silence, exile & cunning од Цојса.
Нишџта није ѿвезано ни са чим.
То на мом зиду само је ѿетџ борба
између разума и осећања.
Не борили ли се и у џеби рацио
ѿрошџив жудње да ову римску даму
ѿџвориш, исџражиш, разумеш?
Нема на њој нишџта да се скине,
јер је нага и земљана, сенка
крила ѿод куџом свеџиљке ѿшџра,
јасан један олџар за ѿресећање, за сећање.*

ДОК ПИШЕМ

Нема те, смрти моја.

*На писаћем столу свеске, бројанице,
књиџе, џлеђосан каљ из Самарканда,
један лайћой, мноџо малих шамних оџледала.
Оџледала, шо су речи, за оџледање,
за хвалење, за повређивање, за ошварање лобање.
А шу је и шмирџл-йайир и йосле џлачања
уйијач; не знам ни да уйалим ни да уџасим.*

Песма ме не разуме.

*Нико не жели брзу близину. Песма
је сан у јоду. Било је рана.
Речи йрскају. Сан бубри
надолазећи у црвеном џусицишу, лейћир
је авей џусенице. Ја само џледам уназад,
йесма би да џледа унајред, она би да има
два крила и да саџори. Чека да се зайалим.*

Од чега речи засветле?

*Скидам йовез с очију. Музика
бива све џласнија. Где су твоје очи, џде су
моје очи? Ређам сшвари на столу.
На свећи се хваща чађ. Оџледало оџледа само само
себе.*

*Шша знамо о жудњи? Не оџледамо ли
и ми само сами себе? Моје лице у йрозорском окну:
ламелама шрафиран бели лейћир.*

Још увек си ту, смрти моја.

МАРИОНЕТЕ НА МОРУ

мислећи на Марвана и Сутинуа

*Ишак смо се чесшо љубили рукама,
букшињама, и йили у часш џнева,*

*очима заџриженим, лајање риба,
йовлачање йлавоџ најлона.*

„То су моруне.” Влажна
сѣабла мозѣа с нејасним крајем.

„То су ѿшѣце.” Звезда Даница.
И киша ѿосле кишноѣ доба.

Дах зашѣже кичму.
Хобѿниѣе шишѣе на удици

и умирући броје своје ѿѣјавке,
исѿушѣају масѣило у швоје боѣшѣе очи.

IN AN OLD BOOK

Цртеж Дејвида Хокнија (1966)

Ово сунце ова светлосѣи на ѿлаѣну
како саѣорева кайке
на ѿлаѣну шело од мермера
као од оних сѣаѣуа
без мане без мане без мане
ни шраѣа од зуба ѿѣѣаѣеља
њѣѣових шиљаѣих ребара
само нежностѣи од једноѣ до друѣѣѣ
остѣрвѣѣѣа
од свеѣа шиѣо раде
бивају ошамућени
и ѿсѣани и жедни

У сну ће ѿмесѣи жохаре
шрње мрѣво лиѣѣе ѿод ѿсѣељу
облуѣке ѿод море

Превео с немачког
Злаѣко Красни

ОСКАР ФРАЈЗИНГЕР

СЛОБОДАН ЧОВЕК

„Из овог логора немогуће је побећи!”, друкну командант у лице Малакову који је дрхтао од хладноће.

Овај тихо одговори да слобода није у успелом бекству већ у жељи да се то уради.

Иако је Малаков ову реченицу само промрмљао сви су је чули веома јасно јер је она попут жилета пререзала ледени ваздух и наше потиштено ћутање. Стајали смо поређани и празним погледом посматрали голо, измучено и помодрело тело с којим су протеклих недеља све наше наде путовале кроз тајгу.

Слобода обитава у жељи да се побегне.

Веома лепо. Али наша нада је опет покопана.

Малаков је то сада покушао по шести пут. По шести пут је ухваћен, јер је бескрајна пустиња Колиме стајала на страни наших стражара и није показивала никакву милост за Малаковљев порив за слободом. После сваког неуспелог покушаја бекства окупили би нас на саборно место као данас. Испред нас је стајао један стуб, који је командант дао да се укопа дубоко у земљу, тако дубоко да ни најјачем човеку не би успело да га из земље ишчупа.

„Колико чврсто овај стуб стоји у земљи”, поче опет командант, „толико чврсто сте ви укореењени у овом логору што га је баћушка Стаљин у својој бескрајној доброту подигао за ваше преваспитавање. Не постоји слобода изван потчињавања побуњеничког духа социјалистичкој истини. Једино веран комуниста је слободан. Све друго је издаја радничке класе и загађивање револуционарног духа. Ко то не увиди њему ће овај логор бити гроб.”

Као и обично није могао да пропусти а да не ужива у својој победи и да нама, овако беспомоћним, прописно испере отупели мозак.

То му је било утолико лакше пошто је знамење нашег по-
раза висило на стубу обешене главе и укочених удова, тако да
би пред оваквим призором и најодлучнији изгубио вољу за бе-
жањем.

После ове понижавајуће демонстрације моћи сви смо по-
шли потресени и ћутећи до бараке, где смо појели танку супу
и посну затвореничку кашу.

Малаков је, као и обично, отишао на десет дана у бункер.
Преживеће, јер је команданту овај, више пута у бекству ухва-
ћени затвореник био веома користан како би остале боље др-
жао у шаху. Све док је могао да стуб украшава Малаковљевом
убогом голоотињом имао је на располагању најделотворније сред-
ство да нас одврати од бежања. Штавише, после сваког новог
неуспеха наша храброст је нестајала и ускоро ће почивати исто
тако дубоко као и доњи део стуба, и коначно ће паралисати
нашу чежњу за слободом уништавајући сваку наду.

Постепено се заточеништво претворило у извесност која
није трпела никаква питања. Полако смо тонули у неизбежно,
и нестајала је хипотеза о животу с оне стране бодљикаве жице
и стражарских торњева.

Страшан је живот у радном логору. Неподношљива је
свакодневица заточеника.

Још горе је гашење наде, уништавање сна отупелошћу.

А најгоре је отуђење од самог себе. Када човек који зиму
проводи на смрзнутој земљи, и крапом очајнички гребе по
њој, заборави онај други део себе који верује, нада се, има по-
верења и воли.

Тада је човек на дну, чак испод нивоа животиње. Тада је
дошло време аутомата, почиње владавина норме. Тада је до-
стигнут највиши вид материјалне слободе: ропство.

Све док нам успева да се идентификујемо са Малаковом,
све док на његова леђа пребацујемо своје снове и чежње и све
док их он носи са собом преко снежне пустиње — дотле ни-
шта није изгубљено, постоји зрачак светлости. Али после сва-
ког неуспелог бекства, тај терет наших нада и снова бивао је
мањи. После сваког неуспеха поверење у хероја наше слободе
се топило. Питање је сада гласило, колико ће Малаков издр-
жати пре него што га заувек сломе... а с њим и нашу последњу
наду.

И Малаковљев најбољи друг, Булгањин, овог дана је по-
срнуо као никад до тада. Он је осуђен на двадесет и пет годи-
на, као и његов пријатељ, зато што је Бандерине партизане
снабдевао намирницама. Ни он се није могао надати да ће
жив дочекати крај сибирског пакла, сем ако из њега не побегне.
Од почетка свог заточеништва, увек је верно држао страну

Малакову, јер га је његова несаломљива воља привлачила као магнет. Приликом сваког покушаја бекства помагао је неукротивом Белорусу црних очију, припремао га, предузимао све што је било неопходно.

Али никада није пошао с њим. Као да му то није дозвољавала нека невидљива сила.

Увек би, дакле, нада логора сама кретала, остављајући за собом своју сенку која се, испуњена надом, задовољавала тиме да се сваке вечери моли испред остатка једне свеће, јер сама није имала храбрости да се одважи на судбоносан корак изван бодљикаве жице.

Али господ Бог, тај комуниста, није никада услишио Булгањинове молитве.

Шест пута је носилац његове наде кренуо, шест пута су га после неколико дана хватали и везивали за стуб да га сви виде.

Већ су се Малакову били смрзли ножни палчеви и више прстију који су се морали ампутирати. После сваког покушаја, његови изгледи су бивали све лошији, јер је бекство било могуће само током зимских снежних олуја, када је ледени ветар терао чуваре у бараке и када нико није пазио како треба. За време кратког сибирског лета робијаши — а нарочито Малаков — имали су тако строг надзор да се на бекство није могло ни помислити.

Преостале су, дакле, само снежне олује што су, додуше образовањем више метара високих наноса, омогућавале да се прође изнад бодљикаве жице метући издајничке трагове, али које су огромно пространство претвориле у праву вештичу кухињу где ниједно биће није могло да преживи. Па ни тако издржљива зверка као што је Малаков. Увек би га пронашли полусмрзнутог и готово на самрти, негде у тајги и донели га са собом као трофеј. Увек, без изузетка. Изгубљена овца враћена је у стадо своје острижене сабраће, понижена и затворена у бункер. Тако је било и овог пута.

Када је Малаков после десет дана једне вечери тетурајући се изашао из бункера, сви смо га забринуто погледали.

Да ли се угасила искра у његовим очима?

Да ли је изгубио нагон за животом?

Малаков се, са својом сенком Булгањином за петама, без речи довукао до лежаја.

Зар су њих двојица већ сад, тек што је изашао из бункера, ковали нове планове?

Или је легао да више никад не устане?

Да ли је у мраку окружен бетоном смислио неки нови пут у слободу?

Или су његова душа и његово тело почели да попуштају?

Хтели ми то или не: без обзира на тежак рад, на ледену хладноћу, без обзира на глад и бруталност стражара, сви смо мислили само на Малакова.

Са њим смо се надали, сањали, борили се против наше судбине. Од њега је зависила наша воља за животом. Нико се није усуђивао ни да замисли шта би се догодило ако би Малаков једног дана дигао руке од својих покушаја да побегне. Ко би заузео његово место? Не би ли нас у том случају угушило очајање које смо сваког дана све теже подносили, и које као да је само чекало да пређе у наше удове и главе и да нас паралише за сва времена?

Против тога постојао је само један лек: Малаков.

Наш пасош за повратак у живот достојан човека. Наша последња веза са цивилизацијом.

Малаков и његово оскрнављено тело које се све мршавије збијало око несаломљиве воље.

Свако је наредних дана одвојио нешто од своје мршаве порције како би га подигао на ноге, како би с неколико мрвица хлеба нахранио свој сан о сободи, мрвица које ће, колико год да су изгледале бедно, горко недостајати властитом, ослабелом телу за време исцрпљујућих радних дана.

Али шта је било тих неколико мрвица хлеба у поређењу с обећањем о једном свету пуног снова и нада?

Шта је било мало додатне глади у поређењу с небесима?

И дани су пролазили, текли су попут бескрајне траке, низали су се један на други попут куглица на бројаници које нико више не броји, јер се зрна одвајају увек изнова, све док човек више не зна где је почетак, а где крај, зато што они заправо више и не постоје.

Двадесет и пет година, то су секунде, минути, сати, то је у ствари време које се може сабирати. Али двадесет и пет година Гулага чине да човек заборави да броји, те године израстају у један нов живот који прождире попут рака све што је постојало пре или после. Онај који почиње да броји, тај је већ изгубљен. Тај неће издржати огледало бројева. Он гради зиданицу на песку, на пешчанику што се окреће управо онда када песак исцури. Двадесет и пет година били су као број, једна празна формула, апстракција, зато што нико од нас није могао да се сети да је неки робијаш изашао из логора другачије сем у дрвеном ковчегу. А малом броју оних који су били осуђени на десет година, додали би још десет, или би заборавили да бро-

је, те су још увек били ту, да одлеже казну коју су давно одлежали, и то најчешће за кривицу која се није могла доказати. Пуштали су да куглице њихове бројанице пролазе кроз круте прсте не могавши да нађу крај, јер је све што би почињало са баћушком Стаљином, опет је завршавало са баћушком Стаљином, и у том вечитом враћању није било милости. Нити је постојало време. Стаљин је био време, он је био простор, он је био комадић хлеба и хладно, руменкасто сунце на јутарњем небу. Стаљин је једноставно био све. Чак се угнездио међу снове и чекао, усисавајући у себе све, и чекао код клозета живота, све док нас тај живот не напусти.

Све пре и после тих двадесет и пет година, управо као и оне саме, био је Стаљин. Како да се, дакле, у овој безвремености пролетерске среће, у раду пронађу почетак и крај? Свако, чак и робијаш који заслужије највише сажаљења, представљао је само продужетак, тачније, отеловљење воље која је долазила од далеког баћушке у Москви. Не, није се могло умаћи.

Малаков у сваком случају.

Стаљин је већ појео ножне палчеве и неколико Малаковљевих прстију. Сада је попут гладног вука чекао да својим чељустима из Колиме прождере и остатак, и прогута га заједно са његовим сновима и његовом вољом. Баћушкин стомак био је солидан. Све би нас сварио, па чак и да се претворимо у воденично камење. Ништа није било тако обухватно као баћушка Стаљин. Ништа није нагризало тако као сокови у његовом стомаку увек гладног људи. Упркос томе, Малаков је опет почео да се дошаптава са Булгањином.

Логор је одахнуо.

Нада је наћуљила уши.

А шта ако Стаљин ипак не примети ово дошаптавање? Ако се иза тога отварају врата према једном свету у коме није постојао никакав свеприсутни баћушка, свет у коме не постоји чудовиште које прождире људе, нешто што је веће и од саме Стаљинове неизмерности?

Малаков и Булгањин су опет нешто смишљали, у то није било сумње. Могли су то да раде без ометања, ако се има у виду да су стражари и командант заправо прижељкивали још један покушај бекства, како би нам свима још јасније показали сву своју свемоћ и наше границе.

Овог пута два друга се понашала крајње тајанствено. Владо је утисак да су нарочито активни ноћу, јер су наредних дана и недеља ујутро устајали сасвим преморени са својих лежачева смештених сасвим позади у бараци. Лежачеви до њих били су празни, то су успели да измоле од бригадира. У нашој бараци је било места више него довољно, откад је злоћудна гро-

зница покосила већи број робијаша. И будући да услед невремена није долазила замена са запада, двојица другова су такође несметано настављали своје припреме.

Међу затвореницима је почела да кружи прича да ће Малаков ускоро опет побећи и да овог пута има веома рафиниран план. О чему је тачно реч, то нико није умео да каже. Свако је постављао најсмелије хипотезе и грозничаво чекао дан када ће Малаков, наш Малаков, носећи са собом чежње сваког од нас, и по седми пут покушати да одшкрине капије слободе.

А онда је дошао и тај дан.

Једног јутра после веома олујне ноћи Малаков се више није налазио на свом лежају. Приликом јутарње прозивке место поред Булгањина, чије очи су светлуцале од узбуђења, било је исто тако упадљиво празно као и недостатак зуба у Малаковим устима. Самоуверен и пун презира, као и увек, командант се појавио на зборном месту.

„Извесни људи”, викао је док је јак ветар носио његове речи, „извесни људи једноставно не желе да схвате да из пакла проклетих нема бекства. Број 331 сигурно верује да може да се извуче од праведне казне и да се неометано бави својим прљавим работама?”

Он крену према стубу и показа на њега прстом. „Шта мислите, колико ће потрајати док га опет не обесим за овај стуб? Још никада ниједан робијаш није побегао из овог логора, нити ће то иједном од вас поћи за руком.” Затим показа прстом на један велики насип од снега који је Малакову вероватно помогао да побегне преко бодљикаве жице. „Сила природе која му је овде помогла издаће га даље у тајги јер олуја је дете револуције.”

Ми смо се из све снаге опирали немилосрдном смислу ових речи. Колико год да су биле логичне, ипак смо радије веровали у чудо и у чаробњачке вештине Малакова.

Наредних дана посао нам је лакше ишао од руке, а пећи у баракама су нас, иако је ветар продирао кроз све пукотине, грејале боље него иначе.

Малаков се опет налазио у бекству! Опет се нешто догађало у пустоши Гулага. Један човек се одупирао поклопцу на ковчегу заточеништва, и замишљали смо у најживљим бојама његову нему борбу, иако само знали да за њега у леденој равници постоји само бела боја.

Убрзано ишчекивањем, време је просто летело.

Снег у снежном сату је падао, падао до последње пахуље. Малаков је оборио властити рекорд и још увек није био ухваћен. Седам дана је прошло од његовог бекства! Седам дугих

дана! А један од наших, најбољи међу нама, још увек је био слободан. А са њим и наши снови.

Командант је свој бес искалио на Булгањину. Почео је да га сатима саслушава, мучио га је на најбруталнији начин. Али Булгањинове очи су под мукама још јаче сијале.

Када би се увече сав крвав скљокао на лежај, понављао би својим испуцалим уснама увек једну те исту реченицу: „Никада га више неће наћи! Никада!”

Полако смо се навикли на сулуду мисао да из нашег пакла ипак постоји излаз. Почели смо да верујемо у немогуће.

Пролазиле су недеље, па и месеци. Сунце је постало топлије и почело је да најављује крај зиме. Снег у сату почео је да се топи.

Дошло је пролеће, па лето, а стуб у дворишту остао је празан.

Малаков је био на слободи.

Патроле су се враћале необављеног посла. Без обзира на високу награду коју је расписала управа логора за његово заробљавање, Малакова нису могли да пронађу.

На крају је командант наредио да се извади стуб зато што га је превише подсећао на први и једини пораз система.

Стражари су према нама били строжији него пре, чували су нас с највећим подозрењем. Но, ми смо знали да је то само знак њихове беспомоћности.

Јер променило се нешто невидљиво.

Против тога нису помагале ни клетве ни ударци.

Нешто ново, непознато родило се у нама: увид, да неизбежно није више неизбежно. Сан се претворио у могућност. А у главе наших мучитеља уселила се сумња.

На јесен сам покушао да побегнем заједно са још двојцом робијаша, Украјинцем Кировим и Литванцем по имену Килгас. После три дана су нас ухватили и ставили у бункер. У Малаковљев бункер. Сматрали смо то чашћу, а остали робијашци су се према нама односили с великим поштовањем и дивљењем.

Мало потом умро је Булгањин. После Малаковљевог бекства све му је кренуло низбрдо. Бескрајна саслушања и мучења толико су га ослабили да на крају није могао више да хода, па је однет у амбуланту. Када сам га последњи пут тамо посетио, у грозници је мрмљао само то да је Малаков слободан, да је показао бољшевицима и да га никада неће пронаћи. Узео сам га за дрхтаву руку и шапнуо му у ухо да Малаков неће остати једини коме је успело да побегне.

Пре зиме сам то још два пута узалудно покушао. Без обзира на неуспехе, једноставно нисам могао другачије, јер је Малаковљев дух прешао на мене.

Затим сам чекао до марта.

За време једне од последњих снежних олуја опет сам покушао да побегнем. Овог пута сам имао среће. Када сам после много дана пао полусмрзнут и побеђен снегом случајно ме је пронашла група јакутских коњаника. Номади су ме ставили на коња и данима јахали са мном на југ.

У једној од њихових јурти сам опет повратио снагу. Као кроз маглу сам видео како се људи надвијају нада мном и негују моје израђавано тело. Невероватно осећање за затвореника који је годинама био лишен било какве нежности. Остатак времена протичао ми је у ноћним морама пуним бодљикавих жица, леда и снега из којих сам се у зноју будио, како бих онда опет заспао и постајао жртвом наредне визије ужаса.

Када сам први пут устао и изашао испред јурте, тундра је била зелена до обзора изнад кога се видело плаво небо без облака. Као да је неко црно-бели филм у мојој глави изненада претворио у мноштво разних боја. Ганут тим приказом, падох на колена и заплаках. Сетих се понижења, незнања, сетих се хладноће, гладовања и умирања у логору.

Сетих се Малакова.

Где ли је он сада? Да ли је и њега пронашло неко номадско племе? Знао сам колико дугујем њему и његовом примеру, и заклео сам се да ћу га једног дана пронаћи да му се захвалим.

Године су пролазиле. Будући да бих и при најмањем покушају да одем у домовину био ухваћен, остао сам код Јакута. Научио сам да ценим њихов живот, једноставан и пун радости, и брзо сам се уклопио у њихове обичаје и навике. После неколико месеци изгледао сам као један од њих. Јахао сам као они, ловио као они и... волео као они: оженио сам се једном лепом девојком чије су дивне бадемасте очи имале ту чаробну снагу да одагнају из мене све најгоре успомене. Живећи номадским животом и захваљујући својој срећи заборавио сам на неумољиви сат, заборавио сам на време које је прописао Стаљин, на бољшевистичко планирање простора. У мом новом животу све је било тако природно и безгранично, да је малигна израслина прошлости нестала сама од себе.

Контакте са такозваном цивилизацијом Јакути такорећи нису ни имали. А државни апарат оставио је последња племена тих слободних номада на миру, јер је простор где су се номади кретали био исувише широк и негостољубив, чак и за најтоталитарнију власт. Тако су номаде пустили да буду нома-

ди, задовољавали су се онима које су похватили, и те друге народе су утолико више стегли.

Без обзира на безвременост степе, у далекој Москви је време и даље цурило кроз велики сат. Бесмртни Стаљин је умро, а да ја то нисам ни сазнао. Почео је да дува нови политички ветар, али он до мене није стигао. Носио је име Хрушчова и нешто блаже је дувао кроз градове и села, унео је мало више ваздуха у плућа радног народа. Многи радни логори су затворени, бројни робијашаи су пуштени на слободу. Стисак црвене империје око врата почео је да попушта. То попуштање за мене није важило, јер ме као сина тајге ниједна рука није могла ухватити. У сибирском пространству сила није никада погађала циљ, јер се мали број тих циљева стално кретао, а свака сила је на крају савладана умором пропадала у празнину.

Још само једанпут, један једини пут наишао сам на границу, и тако сам постао свеснији безграничности људске душе него икада раније.

Било је то у пролеће, шесто или седмо, које сам провео код Јакута. Наше племе је недељама путовало на север. Напокон смо пронашли пашњаке и подигли своје јурте. Као и обично, рано ујутро сам напустио жену и двоје деце које ми је подарила. Најпре сам се побринуо за стоку, а онда изјао у лов. После неколико часова наишао сам на траг вука и кренуо за њим. Траг ме је водио кроз шуму борова, а потом преко једне широке, голе равнице преко које је дувао хладан ветар, а под којим као да се и пролећна трава смрзавала.

Тада у даљини угледах нешто црно, нешто налик на неке скеле, нешто што се оштро оцртавало према небу. Осетих како се у мени шири тупо осећање страха, а да не знам зашто. Победивши страх, подбодох коња мамузама и упутих се јашући према тајанственом објекту. Када сам се приближио, пред мојим очима се указа одједном познат предео. Препознах их опет, куле стражаре, бараке, препознах ограду од бодљикаве жице, препознах улаз, капију која води у пакао. Иако је логор био напуштен и начет зубом времена, препознах опет све: и чесму, официрску бараку, амбуланту. Дубоко погођен јао сам кроз рушевине моје прошлости. Овде је владало неко друго време, то није више било време бољшевика. Стаљинов часовник лежао је разбијен на тлу.

Дојао сам до моје некадашње бараке чији кров беше делимично отпао тако да су црепови лежали унаоколо. Негде је скрипала даска на ексеру као да се још није одлучила да ли да падне. Гурнух врата што су висила из шарки у уђох. Унутра је

владала језива тишина коју је само прекидало завијање ветра што је дувао кроз пукотине.

При слабој светлости пронађох свој стари кревет. Ван себе зурio сам у запуштено место које ми је некада изгледало као рај у паклу, јер ми је поклањало неколико сати забораву у сну. Дуго сам стајао ту, влажних очију, присећајући се своје несреће и упоређујући је са својом садашњом срећом. А онда кренух крутим кораком према другом крају бараке и пронађох његов лежај, Малаковљев лежај. Овде је заправо све и почело. Дубоко ганут посматрао сам место где се родила моја нада, тај истински извор моје садашње среће, посматрао сам труле, раздвојене даске које су тако много значиле. Код узглавља угледах неку слику прикачену за зид, висила је наопачке. Скидох је. Пожутеле и нејасне боје представљале су Лењина у његовој типичној пози. Брадица беше добро очувана, али од погледа који је лако гледао навише није остало ништа. Очи као да су биле празне. Затим окренух лист и с неверицом угледах цртеж налик на икону који је приказивао Христово васкрсење. Испод њега је оловком, дрхтавим рукописом писало: „Пут до највишег води у дубину.“ Да ли је Малаков написао ове речи? Сасвим сигурно је то био Малаков. Јер после његовог бекства тај кревет је остао празан, и полако је постао место где су се затвореници окупљали уколико би желели да се охрабре. И ја сам пре мог бекства често ту боравио.

Са слике поглед ми се опет прикова за кревет чије даске све беху пропале. Тад приметих да ниједна од њих није имала ексер. Посегнух руком за преосталим даскама и оне се лако одвојише, јер заиста ниједна није била прикуцана. Обузе ме грозничав немир. Нагнух се напред, повукох и једну од дасака на поду бараке. И заиста: ни она није била прикуцана и лако се могла уклонити. Одмах одвојих и остале и неколико центиметара испод њих угледах земљу. Понет изненадном мишљу истрчах из бараке, пронађох шупу са алатом, а у њој неколико крампова и једну зарђалу лопату.

Вративши се у бараку почех да као луд копам по земљи и после извесног времена налетех на нешто тврдо што је по звуку личило на дрво. Пође ми за руком да ослободим неку врсту поклопца који као да је затварао неки сандук или нешто слично. Готово без даха отворих га... и устукнух ужаснут. У сандуку је лежао, широко отворених уста, сасушени леш неког човека.

По два горња секутића, која су недостајала, схватих одмах да је реч о Малаковљевом лешу.

Сада сам напoкон схватио зашто је Булгањин био тако сигуран да никада неће наћи његовог друга. Отворена уста указивала су да је Малакова његов пријатељ вероватно живог

сахранио, и да се он у сандуку угушио. Тешко ми је било да схватим: нада бројних заточеника, храброст коју сам поново пронашао, успело бекство, све је то било дело једног мртваца.

Малаков је победио смрт њеним властитим оружјем.

Јер, Малаков је био много слободнији него што смо ми то икада слутили.

Превео с немачког

Злајко Красни

УВЕ КОЛБЕ

ОВАЈ ПОСАО

ЗАПАДНО-ИСТОЧНИ ЗООЛОШКИ ВРТ

за Михаела Шпајера

*Поново ваља знаћи о чему се ради.
Само презир, ћушање.
Одгоревају и усјају и одлазе
с њоноситим засјавама од њаира.*

*Бићи ојет херојски хермеичан,
јушовати на столицама кафића,
сусрести ојет јунаке
и циширати их као краљеве.*

*Ко то разуме, њај је ѡрусућан,
њај је у Парку код своје куће.*

ОВАЈ ПОСАО

за Лука Дејвиса

*Како је неверовајно леј,
ѡромаја иде кроз ѡросторије, рано,
како је само леј, њај ѡсао
на ѡесми, и када је
само ѡреводиш, ѡдиджеш
и у једном даху ѡреносиш је овамо
заједно с њеним океаном,*

са њеном светлостју и пространостју
континента на другој страни
света, и немој рећи „само”
скелација овде на промаји,
раној светлости на прозору,
мајка, дете дишу
за твојим леђима у сну,
а ти си на путовањима,
а ипак присутан.

ЖИВЕТИ СА ФАНТОМОМ

Када сам код своје куће,
тада нисам нигде,
када сам код своје куће
тад се пишем да л' сам игде.

Када сам код своје куће,
методично ћу се сапрћи,
када сам код своје куће,
око смрти све се врћи.

Када сам код своје куће,
залуд трагам за својим тоном
када сам код своје куће,
живим са фантомом.

МОЖДА

Можда је оно што сам хтео да кажем,
да смо на почетку а ти то не верујеш.
Можда су сва ова писма
само један зид кроз који ме ти не видиш.

Можда смо ми само уморни од зиме
и ничега нисмо жељни колико јарког света.
Можда ћемо изгубити једно друго
само зато што је божиња која нам жели
добро кинула.

ПОСЕТА МУЗЕЈУ У СОФИЈИ

*Најсвешће од великог писника
чува се у једном ормару:
две чаше, унутра бледи органи.
Како ми је срце залујало
док је његово
стајало у чаши према мном,
како је мој мозак
стао пред његов.
Све дошло, док одједном нисам
остарио
и смирио се и могао да умрем.*

МАЈМУНИ

*Поред самог канала по имену Рајна
вришће мајмуни. Два шорња који се јуше,
знаци неуспелог људског плана
одмах преко јуша, они им не смећају,
заштитањени полумраком лица,
над зеленилом устајале воде.
Груба је јесма шипана.
Добацују један другом срце
бога кога су раскомадали.*

Превео с немачког
Злајко Красни

ГЕРХАРД ФАЛКНЕР

МУЗИКА У ГЛАВИ

ФОАЈЕИ

корачали смо кроз фоајее
по шћейисима меким као маслац
свеже крајне келнера
као из меса израсле

присћуйисмо лифћовима
профили ућиснути у месинџ као новчић
уз звук сирене, шћих и сћрашно висок
пошћонули су сћрашћови

видели смо зелени чамац
коџа виде најхрабрији
како клизи над нешћакнућом водом
за мишћљење је шћо, мећућим, предсћављало
замку

поручили смо чај од шафрана, нешћшћо
чеџа није било на карћи
прсћћима смо следили облике
који су се изгубили поћући решења каквоџ
елићћичноџ шћишћања

шћада си Chesћо била код мене
али на крају крајева важно је било само да
се шћамо џоре дође

СОБА 811

међу чуда *џ*акође ваља убројати
*џ*рво *с*ууање у собу 811
свечано*џ*резвени *џ*оџлед
на завесе укочене *џ*оууџ оловних кецеља
на крају олакшање
*џ*џо у ку*џ*аџилу нема *џ*раџова *Ф*илија *Ш*џарка —
и мада недост*џ*аје руно од овна
*џ*о је више жр*џ*вено ки*џ*њас*џ*о мес*џ*о
са *џ*онудама
из коџа би моџла наст*џ*аџи ви*џ*еџка *џ*ајна
али у *џ*ренуџку
који се *џ*ако намерно и *џ*оџуно равно јавља
*џ*оууџ *џ*воје руке из наст*џ*рамне свейлос*џ*и
надајмо се барем
да ће срећан исход
*џ*о*џ*рајати

МУЗИКА У ГЛАВИ

наше *џ*есме ће се
заборавиџи — ост*џ*аће једино
џлавобоља
оних који их нису у*џ*амџили

наше *џ*есме ће
ост*џ*авиџи једна друџу на цедилу
чему найор
да се влаџи *џ*раве
да даџком
ова божанска *џ*уџка

једино *џ*раџ оноџа
*џ*џо је већ найуџџено
јоџ раније и од вајкада
свейлеће
као и до сада

НЕМАЧКИ ШТА?

*моје руке су ме
најусџиле
држећи се за руке
оџиџиле су
за њима сам џослао
своје очи
два ока
узлеџела су као соколови
виџе се нису
враџила
на крају сам џослао
своју најновију мисао
а она се враџила
ни са чим
сем са џуџљим
звечећим
бисерима зноја*

Предео с немачког
Злајко Красни

РИХАРД ВАГНЕР

МИ И ОНИ

Село беше подигнуто на једном брежуљку и околу њега, а куће су стајале на неправилним улицама. Брежуљак је био тако задзидан и преграђен и имао је тако малу узвишицу да нико није ни примећивао да је у питању брежуљак. Његов значај, као брежуљка, био је више историјски, била је то ствар хроничара села. Ово место се првобитно, кажу, налазило у долини, дакле у равном пределу, јер се овде и долина тешко могла препознати. Због опасности од поплава, село се онда преместило на узвишицу. Све се то догодило веома давно, и готово нико се тога више не сећа. У сваком случају, како ми говоре моја знања из историје, село заузима нетипичан положај. Већина банатских села су улична села пројектована у Бечу.

Ако неко, као ми, станује на крају села, онда се налази на подножју брежуљка. Станује, дакле, доле, и живи у опасној зони, теоретски. Само једном је дошло до озбиље ситуације, приликом велике поплаве седамдесетих година, када је запретила опасност да речна брана попусти.

Али та речна брана, подигнута у аустроугарско доба, издржала је чак и поплаве из седамдесетих година. У ствари, комунисти су хтели да је сруше, јер су прорачунали колико би тако добили ораница. Било је то оних првих година, још за време баћушке Стаљина, када је сваки аналфабета могао да постане градоначелник. Мој отац би радо спомињао ту причу док би се шетали по брани. За њега су и најгори догађаји постајали предмет духовитих анегдота. Када би он нешто описивао то би се преображавало у благу шалу. Познавао је све људе у селу, све је поздрављао и сви су њега поздрављали док би шетали. За разлику од мог оца, ја нисам у том селу никога познавао. То је свакако имало везе са тим што сам рано отишао одатле, али и кад бих тамо боравио готово да никог нисам по-

знавао. Наша кућа на рубу села имала је идеалан положај ако човек није желео да буде стално изложен погледима становника села. Ко живи на рубу може да пропусти чак и сеоске свечаности. У најбољем случају, чуо би музику дувачких инструмената које би ветар доносио, као да је реч о некој природној појави. Лимена музика.

Мој отац поздрави неког старијег човека, прилично оронолулог изгледа и рече: „То је био онај градоначелник о коме сам ти говорио. Који је хтео да сруши брану. То је био он.” Отац то рече замишљено, без ироније и без тријумфа. Поздравио је човека, али није с њим разговарао. И ја бацих поглед за тим човеком који се лагано удаљавао и кога су комунисти својевремено поставили за градоначелника, и видех га како потиштено одлази, као под теретом неког великог греха, а тај грех је био што је за време комуниста био градоначелник, што је то место које му није припадало преузео користећи дрскост комунизма и што је неизоставно постао предмет подсмеха. И што ће тај подсмех морати да подноси до краја живота. То је била строга казна села. То је била моћ заједнице. Ћутљиво Божје око. Оно што боли.

Сестра мог оца звала се Барбара. Звали су је Бербел. Бербел је живела на другом крају села, а и она је живела доле, на подножју брежуљка, само на другој страни. Горе, на улицама посред брежуљка, где се налазио и центар села живели су имућнији, тачније речено потомци имућнијих људи, јер су им комунисти одавно одузели њихова имања. Тако је њихово богатство било додуше само симболично, али су они ову симболику неговали уносећи је и у политику венчања. Те имућније људе су у нашој породици називали сељацима. То је значило да су они пре рата поседовали поља, а после рата више нису. Они су, међутим, још увек били сељаци и тако су се називали. Понекад би се испред њих ставио и придев и онда би се говорило о богатим сељацима. А ти се, тако је гласила теза моје мајке, жене само између себе.

Они нису већ две деценије имали своја поља, али су симболично још увек ишли, свако на своје поље које је давно било одузето и припадало сада задрузи. Дуго су већ радили на овој такозваној задружној земљи која није припадала ни њима, нити неком другом, и сами су рачунали површине које су им само симболички припадале, јер комунизам није имао никакав легитимитет, он је на власт дошао на силу и по наређењу Руса, и тако ће је опет изгубити, јер то неће моћи да траје вечно, ова вриштућа неправда једноставно неће моћи да потраје. Потребно је само имати стрпљења, овај комунизам некако прегурати, а после тога ће власништво опет бити враћено, и тако се

једноставно радило о томе да се једноставно негује мисао о власништву и због тога је било важно не прекидати политику венчања, јер све што је у овом тренутку било само симболично једном ће опет постати стварност. Потребно је само своје власништво чврсто урезати у сећање.

Ми смо били занатлијска породица. То је мајка увек наглашавала и тиме је створено одстојање између нас и такозваних сељака. А то је било одстојање и према Бербел која је, додуше, такође потицала из занатлијске породице, али је радила у задрузи. Иако је радила на пољу, она није важила за сељанку, није пре рата имала никакво поље вредно помена, и није према томе могла да испостави никакве симболичке рачуне, рецимо за планирану удају своје ћерке Марије. Она је била радница на пољу јер није могла да буде ништа друго и зато што у тим поратним годинама Немци нису били ни на каквој цени; њен муж, занатлија, био је мртав, нестао, траг му се изгубио на Криму, у сваком случају није више био у животу. После двадесет година нико више не долази, а нарочито не из Русије.

Бербел није после рата имала ништа осим своје куће, а ни она јој десет година није истински припадала, јер ми Немци нисмо десет година имали никакво право на своје куће, могли смо у најбољем случају, ако нису биле превише велике, и ако ми нисмо били превише богати, и ако својим бившим богатством не би угрозили народну власт Румуна, да у њима станујемо. Десет година док опет не би биле наше.

Бербел је, дакле, становала са својом ћерком у кући која јој је припадала и није јој припадала, и ишла је, будући да ништа није имала, да ради на пољу, на пољу задруге, баш као и њена ћерка Марија. То што је радила на пољу створило је, међутим, ово одстојање између нас и ње. Јер ми смо себе сматрали занатлијама. А занатлије не раде на пољу. Мој деда, моја бака, мајка, па и отац, млинар, који је додуше радио у државном млину, али је некако раније, у правом свету, чак је и млинарски посао био занат.

Комунисти су имали амбивалентан однос према занатлијама. С једне стране су их видели као врсту претходнице радништва, радничке класе, с друге стране је занатство било историјски превазиђено. У очима комуниста овај историјски остаток занатства, с обзиром на то да је већ био ту и да их нису могли све стрелјати, требало је да пређе у такозване занатске задруге. То су биле веће радионице које би се за невољу могле урачунати у фабрике и тако су комунисти, иначе опчињени индустријом, били задовољни, утолико пре што су ове бивше

занатлије сада могли да мирно назову радницима, радним народом. Тако је та ствар за комунисте била решена.

Као што су се слабо разумевали у све, тако су се комунисти слабо разумевали и у занатлије. Основни предуслов заната престављала је самосталност. Ниједан занатлија није добровољно постајао надничар. Занатство је у првом реду обележено слободом. Ни Бастијана, ни Лиси нису могли убедити да приступе задрузи. Пркосно су остали самостални, без обзира на најнепријатније околности, на непрестана шиканирања комуниста који су, зато што су располагали законом, држали батину у својим рукама. Упорно су настојали да преосталим самосталним занатлијама сваким новим указом објасне да је њихова ситуација безизгледна.

Али тиме нису далеко догурали. Тек када су толико подигли порезе да су они превазишли вредност наше куће, Лиси и Бастијан су се предали, али нису приступили такозваној задрузи. Службено су напустили занат, одјавили се, и наставили да раде на црно. Као и пола села.

Мој отац је, пак, потицао из занатлијске породице, али није био прави занатлија с обзиром на то да је радио у државном млину. Занатлијска породица мог оца Карла није, тачно узевши, свој статус изгубила када су комунисти преузели власт, њени чланови су већ одузимањем млина престали да буду стварне занатлије, будући да се ни Карлов отац није бавио властитим занатом, него је код других зарађивао за живот. Тако Карл није могао да наследи никакав стварни занат. Могао је, истина, да изучи и врши традиционални занат породице, али не и да се њиме бави као властитим занатом. Због тога он у очима наше породице, а нарочито Терезије, није више био прави занатлија. Могао је да се дичи титулом занатлије и да се изговара тиме што су комунисти преузели власт, али Терезија овај изговор није истински прихватала, она, и без обзира на то што су комунисти преузели власт, није мислила да је он способан да упражњава властити занат. У њеним очима Карлу су за тако нешто недостајали практично сви предуслови. За њу он није био само никоговић већ и фолирант који се стално правио важан.

Бербел смо ретко виђали. Виђали смо је заправо само за време великих празника села, за имендане и за Ускрс, за Божић и евентуално за Нову годину. То су били службени дани сусретања са сестром мог оца. Тада би долазила у пратњи своје ћерке Марије и седели би код нас у соби и говорили о свом раду на пољу. Највише је говорила Бербел, а моја мајка је прертала очима као да жели да каже: Кад ће већ једном отићи, кад ће већ једном престати? Мајка је ове посете Бербел и Ма-

рије доживљавала као терет. Увек је, међутим, наглашавала да нема ништа против Марије. А шта је то могла да има против Бербел, то нисам никад разумео. Мора да је имало неке везе са венчањем. Са венчањем Лиси и Карла, али шта, то до данас нисам сазнао. Јер, чак и моја бака која ме иначе радо упућивала у породичне тајне, нарочито ако је требало да то подупре њене личне ставове, постајала је по овом питању шкрта на речима.

За Лиси и Терезију Бербелина кућа је била непријатељска територија. Било је то иначе једно од ретких питања по коме су се обе жене слагале. У ту непријатељску територију спадала је, напokon, и Марија, дакле моја рођака, иако она готово ништа није говорила, али временом све су је више приписивали тој територији. То је било најкасније онда када се испоставило да болује од неизлечиве болести. И када је ова незлечива болест узела маха, и када је морала неко време да проведе у заводу за лечење нерава, који је Терезија описала као „лудницу”, она је за нашу породицу била коначно отписана. Моја бака би само немо погледала мајку као да жели да јој каже, од почетка сам те упозоравала, рекла сам ти да са том фамилијом нешто није у реду, али ниси хтела да ме слушаш. Лиси која је падала у ватру око ситница такође је ћутала, и Терезија је себи убележила неколико поена.

Марију су од тада сви посматрали са сажаљењем, с њом су се наглашено опрезно односили. Понекад су тражили разлоге за избијање њене болести, наводно су је тешка врата од подрума лупила по потиљку, Бербел је од ње тражила да напорно ради. Други пут је речено да се заљубила у неког Румуна, а Бербел јој је забранила ту љубав. Терезија би на све то кратко одмахнула руком. „То је у породици”, рекла би.

Понекад би за време празника ишли у кућу где је живела Бербел. Мајка, отац и ја. Мајка ниједан пут не би успела да се обуче на време, али онда би јој то ипак пошло за руком, а пошто је већ било касно нисмо могли дуго да останемо. Једном се отац са својом сестром попео на таван, јер је Бербел хтела да оцу покаже на тавану нешто, неко оштећење на крову које би евентуално могао да поправи, или своје залихе кукуруза, стечене радом у задрузи, или ко зна шта. Пошао сам и ја. И горе на тавану сам угледао ковчег. Био је то мали, бело офарбан дечји ковчег.

Ковчег је припадао Бербелином сину, брату моје рођаке о коме се ретко говорило. Он је већ дуго био мртав, удавио се једне пролећне недеље у реци. То је било пре него што сам се ја родио и о томе већ дуго није било речи. А ковчег је стајао на тавану зато што леш никада није пронађен. „Река га није

вратила”, рекао је Карл. Река га је однела са собом, далеко, вероватно преко мађарске границе, према Сегеду, према Сегедину, некуда далеко.

Имао је дванаест година. „Није му дала паре за биоскоп и онда је он отишао на реку”, рекла је мајка кад сам је једном упитао. Лиси је сматрала да је њена заова тврдица. Читава њена судбина је за моју мајку имала везе са њеним тврдичлуком.

Постојале су две речи које је Лиси редовно изговарала у вези са својом заовом: „тврдичлук” и „судбина”. Судбина се односила на несталог мужа, на сина који се удавио и на луду кћи. За моју мајку су то биле координате једног ужасног живота. Био је то живот као из романа које је мајка имала обичај да чита и које је на десетине размењивала са својим познаницама и пријатељицама за које је шила црну одећу. Мајка је била увек опчињена садржајем романа што их је читала. За њу је то била чиста стварност, ужасавајућа, коју је откривала у тим књигама. Претпостављам да је романе читала да би се сама уплашила када опет не би била задовољна својим животом. Лиси је у сваком случају било боље него јунакињама њених романа. Она сигурно није хтела да дели њихову судбину, а са Бербел је такоређи имала лик из романа којим се судбина поиграла, и то не само пред собом већ чак у властитој породици.

Али пошто није хтела да се с тим помири трагала је за разлозима Бербелине судбине и главни разлог је нашла у њеном тврдичлуку. Тако се дванаестогодишњак удавио зато што је за Бербел биоскоп био превише скуп. И није ли Марија отерана у лудило јер је морала тако тешко да ради, а није имала ништа од тога, зато што је Бербел само штедела а да није имала ништа конкретно у виду? Као да је у Америци и да мора да чува новац за повратак. Бербел је штедела без намере, штедела је и проналазила своје задовољство у своти коју је чувала на штедној књижици и под јастуком. Нико у породици није тачно знао колико је новца Бербел уштедела, колико га је сачувала, само се говорило да га има веома много.

Понекад би Карл споменуо штедљивост своје сестре, тада би са одобравањем говорио о високој своти коју мора да је сакупила. А преко празника, када је Бербел седела код нас или ми код ње он би редовно наводио разговор на уштеђену своту, своје алузије би заодевао у анегдоте и шале, али чак ни његов хумор није је навео да му ода праву висину уштеђевине. Лиси би за време овог породичног разговора увек узнемирила, јер је осећала да је тема уперена против ње, а пре свега је Карла сумњичила да он почиње ту причу само да би њу повредио, да разговор наводи на уштеђевину заове само да би њу критиковао. Јер Лиси није штедела. Питање новца било је једно од

ретких, можда и једини узрок свађе између Карла и Лиси. Моја мајка је важила за расипну особу. По овом питању су Карл и Терезија, што је изузетак, били истог мишљења. Нису се слагали, али су били истог мишљења. Сматрали су да мојој мајци новац нестаје међу прстима.

А Лиси би само рекла: „Ипак живимо добро. Добро једемо и добро смо одевени.” А Карл нека погледа мало како се обедује у кући његове сестре, нека недељу дана руча код Бербел, а после нека говори о штедњи. Поред тога може слободно да баци поглед у ормане и да упореди шта виси у нашим, а шта у Бербелиним орманима. Лиси би у таквим ситуацијама држала прави монолог који би се изродио у свеобухватну одбрану њеног животног концепта. И отац би заћутао.

Дебата о питању новца и штедње није за Лиси била само напад на њен начин живота, већ на њен брак и на мене, њено дете. Јер она није штедела ни кад сам ја био у питању. Посе довала је изразит смисао за уживање и трудила се да га и на мене пренесе. Мог оца је она, међутим, покушавала да заштити од поражавајућих утицаја штедње. Штедња је за Лиси била облик сиромаштва. Облик добровољног сиромаштва, и то јој је било одвратно. Сматрала је да је отац угрожен, а његову сестру с којом се судбина поиграла сматрала је жртвом идеје штедње.

Као правог идеолога, злог духа ове идеологије штедње мајка је, међутим, сматрала Карлову тетку, сестру његове рано преминуле мајке, која је имала велик утицај на своју нећаку Бербел и тај утицај је користила за непрекидне интриге, како је тврдила Лиси.

Карлова тетка Агнес, која је такође становала на другом крају села, и коју смо такође виђали само за време празника, још ређе него Бербел, важила је за змаја ове пропале породице, остатка ове породице у којој је остао још само један једини мушкарац, најмлађи у породици, Карл. Ако је једини мушкарац најмлађи члан породице, онда је у сваком случају све погрешно и готово, говорила би Терезија.

Тако је Карл имао прилично лош статус у остатку своје породице. У сваком случају његова реч се ту није слушала. Ни у нашој породици ни у остатку његове породице. У остатку његове породице банку је држао змај. Тиме су се могла објаснити оклевања и за нас смешни очеви ставови, као и тврдоглавост и претерана штедљивост његове сестре, тако да су обоје у нашој породици на крају прихваћени, јер није била њихова кривица што су имали ове непријатне особине. Они су били штавише жртве оног змаја тамо доле. Када би се реч повела о Агнес, Терезија и Лиси би увек говориле „она тамо до-

ле”. При том смо и ми живели доле, ако се у обзир узме положај села, али су некако постојале две врсте тога доле, баш као што су постојала два краја села. По томе наше доле, као наш крај села било је право, а оно друго је било погрешно. У сваком случају у очима Лиси и Терезије које тетку мога оца никада нису назвале њеним именом.

Чак и њен мршави лик морао је да послужи као доказ за њену злу ћуд. Зло је такорећи изнутра разједало, али не само зло већ и тврдичлук. Она је уопште била оличење тврдичлука, прави церемонијал мајстор штедње што је моја мајка толико мрзела.

Један од аргумената који су Лиси и Терезија потезали у свом узбуђењу против Агнес био је да је она надживела три мужа. О ова три мужа се у нашој породици није ништа даље говорило осим: „Змај је надживео три мужа.” Лиси и Терезија су вероватно тиме хтеле да потцртају опасност тетке мога оца. Један од тих мушкараца био је, мислим, обућар, други крчмар. О трећем не могу да се сетим ничега. Али ни о обућару се није ништа говорило. Спомињало се редовно једино време проведено са крчмаром. Ово време које је Агнес провела у крчми било је и најважнији доказни материјал против ње. Она је тада ноћу играла за мушкарце на столу. Напила би те људе, наглашавала је Терезија, и извлачила им новац из џепа.

Превео с немачког
Злајко Красни

ОСКАР ПАСТИОР

ТОНСКЕ ВЕЗЕ

УВЕК

(— а принципјелно —
песма по себи?)

песма не постоји. постоји
увек само ова песма која
се управо чита. али зато што
ми у овој песми види зоре
може да каже да песма не
постоји и да постоји увек само
ова песма која ће управо
читати онда и песма коју
ми не читаш може тебе читати и
ће песме не може овде
само увек бити. вас двоје ми и ми
читаше ово и ово. буди с обоје на ми
јер ће читају и онда када
ће нема само овде

ТОНСКЕ ВЕЗЕ

Међу грађевинским материјалима Порланд-цемент је класика. И моје године у грађевини (ране педесете, Херманштајн) оставиле су за собом тонске и бертонске везе.

мој мали порландски марафон тонских веза
почиње на балафону

где ехнаџон љлива ко шџука
 љраџе га љолуџон бојаџон основни џон
 у феџону од дробљења усисавања мека свежа векна као
 шок-беџон дрмусање челик љуни набијени беџон ља љенасџи
 беџон
 а онда љло саџун шљака суџиџи ђелије љоре ѓвожђе масе
 љренаљреѓнуџи беџон
 џонбеџон
 суџиџински беџон
 односно љрађка мрџав џежак
 као ѓас шљунак љлавац ѓиџс џрас љрес ливени беџон
 џоркреџбеџон
 хохо и жоџ увек у љрвој џређини њеѓове куђе
 љреѓледни љрељаковани асфалџни џрансљорџни беџон
 најџежџи ивер од циѓле шуџи дрвени беџон
 намерни беџон, асиндеџон еџиџеџон
 feuille aze washington
 реминѓџон баринѓџон
 џриџон љланкџон лайџџски џон
 орѓуља џон
 ѓрѓљања џон
 врскање љасџел милџон молџон
 звона носеви флауџе џон
 љонџон фронтџон фонтџон љроџон
 џриџлекс дуџлекс карџон од замене за хром
 оберон ђаскаџуђи џон коси собни љодџон
 и босџон и неусџели џон и срчани џон за један алабасџер
 или басџер киџон

О МОМ СЛУ

Раније, када бих засџао, долазио је сан. Данас,
 када сан дође, веђ дубоко сџавам. Сан
 је џада долазио касније, данас џонем у сан

раније. Ако засџим дубоко, доѓађа се да ме
 сан, ако џада дође, жоѓ једном љробуди,
 љре неѓо шџио насџавим да дубоко сџавам. Раније

је џо било овако: сџавам и сан дође. Али кад бих
 се љробудио он би веђ несџао — немиран ѓосџи.
 Сада долази и одлази нешџио мирније, док ја

*сїавам, а њонекад је одједанїуїи њу када
сам будан. Тада се њробудим и видим да је
њу. Сан ми њролази кроз ѓлаву, чак*

*и сад, не мођу да засїим њре неђо шїио оде:
онда свакако мора доћи. Тако је сада друђачије
неђо раније. Дође и оде, будан сам и*

*сїавам. Шїиошїиа ми њролази кроз ѓлаву која
за разлику од раније све мање личи на сан:
и он долази и одлази, и он ме буди*

*њу и шїамо док ѓа у мислима видим како сїава,
њре неђо шїио сан дође, шїај узнемирујући мир
који не њознаје никакав сан, чак и када сам будан.*

Превео с немачког
Злаїко Красни

МОНИКА РИНК

УСХИЋЕНЕ ДАЉИНЕ

ЈЕЗЕРЦЕ

*он каже: ш̄уґа је језерце.
ја кажем: да, ш̄уґа је језерце.
заш̄то ш̄ӣто ш̄уґа кроз коју пролећу рибе
лежи у долу и заудара.
он каже: и кривица је језерце.
ја кажем: да, и кривица је језерце.
заш̄то ш̄ӣто кривица њ̄уска у долу
и ако испружим руку
дойи́ре ми све до њ̄азуха.
он каже: лаж је исп̄то ш̄ако језерце.
ја кажем: да лаж је ш̄акође језерце.
заш̄то ш̄ӣто се ле́ти може ноћу
њ̄икникова́ти на обали лажи
и ш̄амо се увек неш̄ӣто заборави.*

КАУБОЈСКИ ЗАНАТ

„honest like the horse
between my knees”

Johnny Cash

*ја сам као каубој ш̄ако сензибилан, моґу да замислим
да сам коњи, да сам ґоведа, на ивици сенови́тих њ̄ланина,
моґу из даљине да ниш̄анам на мноґо њ̄иш̄ица и да од њихових њ̄ера
њ̄равим мозаике које очеви нације њ̄оказују разним зґодама
као ш̄ӣто је ковање, раш̄чиш̄ћавање, њ̄аљење ва́и́ре, изґрадња цркве,*

стварање деце. могу у њанима да преживим
и да време чишам из маховине, из извијеног лабудовог враћа
који је као конопац када је суво, а када је влажно време
поспане кишњаси као реи. но понекад буду те ноћи у њанима
када ми нож испада из руке, као нешто што у овом живоју
више не могу да користим. када млака вајра бешумно тиња
и моје срце се скупи на величину пичијег мишића.
тада су све животиње око мене различите,
ја и маховина је безживотно тврда. тада сам као каубој
тако сензибилан, сензибилан каубојски апарат.

НЕ ИМАТИ: SUPSTANCE (THIS IS FOR PADDY)

изашла је у рано вече шровачица
ја сам кренула за њом или ме она праћила.
што се у квантној механици садашњости
није могло више решити. јер лажно
познаје дискретне пакете, њончое, нешто што је
на два или више места истовремено, степености,
и град, тај град, тај град када пада киша
теши и хлади. хоћу за њом и за светом,
желим да је тамо где се жеља и њомама наслеђују
где тело замењује мишљење као кора, гола
где округло дебло би стајало у сенци разбарушене крошње
и где би се лицавање догодило тако хемијски, тако
темељно, тако дивно.

Превео с немачког
Злајко Красни

ИНКА ПАРАЈ

НИЈЕ ХТЕО НА ТО НИ ДА МИСЛИ

*

Старац застаде. Сада је било веома тихо у кући, овакав мир је у граду настајао само у првим јутарњим часовима, када су улице биле празне, када је већина људи још спавала. Био је то мир у коме се могла осетити одсутност шума у свим безживотним стварима од којих се градови састоје, тишина малтера, зидова и шина, лимених кућишта, тишина дрвета и тесаног камена. Било је сасвим другачије него на селу где ноћу није много тише него преко дана, и то је волео. У раним јутарњим часовима стајао би будан између непомичних ствари, у целом лавиринту који је град био без својих људи, и знао је да се на њега слежу ветар и светлост и влага, а да то не мора да нешто значи.

Једно време обраћао је пажњу само на звук повлачења својих ногу и на скрипуштање штапова када би попустио притисак подупирања како би их подигао и наместио на нову, даљу тачку. Затим је чуо неко стругање. Звучало је као да се испод кревета извлаче и подижу тешке кутије или картони. Дошао је до средине ходника. Странац искрсну у оквиру врата, бледо се насмеши и затвори врата за собом. Соба се могла видети само на тренутак, узак правоугаоник, светлосмеђе тапете, на којима су биле налепљене власти траве, сламе, или њихова имитација, и један орман танких зидова који је изгледао нестабилно, више као сандук, никакве картонске кутије, ово с њима је вероватно уобразио. Нису више разговарали. Странац је прошао кроз излаз и придржао му челична врата. Док је у пролазу прелазео преко прага скренуо је поглед на другу страну. Неколико корака до врата његовог стана прошли су споро ходајући један поред другог и он примети да човек убрзано дише иако

га није видео да скаче или трчи. Када су стигли он показа на друге степенице иза којих се налазио други излаз који се углавном није закључавао. Расташе се без поздрава.

Старац је знао да ће се кроз прозор степеништа за неколико часова видети свитање дана. Понекад је стајао ту када ноћу није могао да се смири. Оно што је светлело унутра још увек није била светлост, видело се само да од силуэта напољу долази нешто светлије, управо у тренутку када ваздух затрепери упитним, па силовитим тамноплавим светлом зоре, док у кући још неко време влада тама. Он изненада осети чежњу за светлошћу праскзорја, вратиће се овде у правом тренутку, тако одлучи, и погледаће кроз овај мали прозор из којег се напоље могло гледати као у неко друго време. Да ли у будућност или прошлост — то је у тим тренуцима било свеједно.

Он затвори врата стана, држећи кључ чврсто у шапи и наслони се на зид. Његов нерв ишијатикус се трже. Сад само да стојим, помисли, да чврсто притиснем ногама тепих. Имао је осећање да свом телу нуди непомицност као размену, којом приликом се ово преко пута оштро и упорно одмерава, и он донесе одлуку да не уради ништа погрешно да ова трговина не би пропала.

Али није било могуће уопште се не померати, негде се увек покретао неки мишић. Он потисну зевање, и бол га нападе. Осећао је као да се одједном упалила једна велика површина. Пре извесног времена видео је пожар на нафтној платформи на Атлантику. Пламенови су прекрили готово без остатка пола квадратног километра водене површине, једна светлећа печурка на таласима кроз коју је дувао ветар. Он се ухвати за лице, било је мокро од зноја. Он протрља зној преко образа и осети како се со слива у мале пукотине на уснама, а затим паде. Један од штапова паде преко његових леђа, он га одгурну и пузећи пређе један део пута преко тепиха.

Имао је добро памћење. Не за имена, већ за лица, црте појединих људи урезивале би се у њега попут каквог рукописа. Знао је да је лице човека у ходнику већ једном видео, није то било давно, мора да је било јуче. Или претходног дана? Не, било је јуче. Сад му је било вруће, и био је узбуђен, покушавао је да се сети претходног дана, зуррио је кроз тишину и прашину коју је подигао изнад пода, у једну тачку преко пута зида, преко пута врата од његове спаваће собе, али није вредело. Видео је тог човека, то је било све што је још знао, и то није могло бити изблиза, због очију, њих би се у сваком случају сетио. На степеницама, када су стајали један поред другог, могао је да види да тај човек у очима има смеђе тачкице. Плаве очи, и пеге у њима изгледале су као нека течност која је случајно

упала и онда се замрзла, као да смета његовом виду, али је знао да је то варка. У стварности, он је сам, као посматрач, привучен тим очима, оне су га иритирале и због њих је преви-део нешто друго.

Лежао је сада са грудима надоле, равно на тепиху, као на сплаву, било је још метар и по до његове спаваће собе. Он одлучи да покуша да попут веслача себе помери напред тако што ће привлачити ивице тепиха према себи. Ако успем, помисли, да тако дођем до врата од спаваће собе, онда ће одатле можда бити могуће да рукама досегнем ивицу кревета. Он покуша да тело држи крутим и да само покреће шаке и горњи део руку.

Десет минута касније лежао је на прагу спаваће собе, лежао је с главом на дрвеном патосу и удисао мирис прашине и старог сивог лака и нечег оштрог. Сети се да пре неколико дана није на време стигао до тоалета. Он зграби руком рам кревета и повуче, али горњи део његових панталона остаде да visi на прагу, док се задњи део непријатно утисну међу слабинне. Пусту кревет, раскопча дугме на панталонама, зграби предњи део панталона и гурну их преко ивице. Пред вратима стана се зачуше кораци, застајкивали су и пратило их је неко шкрипање, тако је изгледало, као да странац нешто иза себе вуче, што је било превише тешко да би се носило. Он сачека да звуци утихну и покуша још једанпут да своје тело пребаци преко прага, и овог пута му је то успело, он дође до оквира кревета и подиже се на њега.

Донео је одлуку да приликом умирања гледа у небо.

*

Ноћ је изгледала као да нема краја. Старац се осећао сасвим разбуђеним. Покушао је да разуме шта је тама, колико је неумољива и апсолутна, ништа није могло да је растера. Могли су се осветлити једино делићи једне такве таме, сваки извор светлости је био смешан у поређењу са сунцем. Светилке, чак и веома јаке, имале су светлост која је била ограничена, која се могла обухватити голим оком.

Сад је био жедан. Напољу је опет пролазио трамвај, чуо га је до места где улица испред куће прави окуку, како клопара иза угла, само један вагон у правцу депоа. Између ноћног сточића и његовог кревета налазила се пукотина ширине длана у коју је ушао својим раменом. Испружио је руку, угурао је иза ноћног сточића поред зида и осетио бочну ивицу лавабоа. Гласна звоњава којом би се трамвај преко дана увек најављивао пре него што би ушао у окуку сада је изостала, а и шкрипа кочница је била слаба. Он се изви још мало, пружи руку докле

је могао и осети како му вилица пуцкета од напора. Бескрајно споро трамвај је пред кућом залазио за угао. Вагон мора да је празан, веровао је да то може да препозна по начину како се тресе, приликом улажења у окуку, по шупљем лименом дрмусању.

Он чврсто стисну зубе и осети под једним од својих прстију славину, али није успео да је окрене. У лавабоу је стајала празна чаша воде, од јутра неопрана. Он отпухну, ухвати славину, окрену је у свом правцу и онда је слушао неко време како вода тече у одвод и како се трамвај удаљава.

А онда изненада помисли да ујутро странца уопште није могао видети, хотелски гости долазе увек тек после подне и следећег дана опет нестану. Ределхајм је само предграђе између надвожњака на аутопуту и баштица, овде нико добровољно не остаје.

Он се закашља.

Размисли.

Шта је било с њим, да ли је он овде добровољно?

Размишљао је о томе шта значи добровољно. Није могао да се одлучи. Да ли је то био редослед околности? Нешто што неком даје могућност да употреби властиту вољу, властиту моћ просуђивања, а да не дође до присиле да се у сваком случају уради нешто погрешно, или још горе бесмислено? Или је оно било супротност тога, унутрашња слобода да у сваком тренутку сам можеш да донесеш одлуку, чак и у ситуацијама када наизглед уопште немаш избора?

Ранија власница му је завештала кућу по жељи свог мужа, његово презиме је било Милер, име Карл, нестао је 43. на источном фронту.

Сада је пио, напосокон, вода му је текла кроз прсте, низ врат, губила се у кошуљи.

Није имало смисла да он буде наследник. Није имао потомке, и ускоро ће и он бити мртав.

И то баш Милер, таквих има безброј. Слутио је у најбољем случају ко је био тај човек, али није био сигуран.

Добијање тестаментa направило је рупу у његовом животу. Понекад му је изгледало и као отвор у који је могао да баца поглед, али само накратко. Само да наслути дубину и непрозирност које су се ту за њега налазиле.

Недеље после тога представљале су фазу чудовишног успоравања. Сатима је седео у свом стану, на ивици кухињске столице, неспособан да се помери. Први пут је схватио шта заправо значи израз укочен од страха, тачније, да је укоченост суштина страха, осећање унутрашњег убрзања, док се све друго око човека споро, неподношљиво споро одвија.

Посетио је архив Вермахта. Тамо је с напором прегледао дуге редове са viseћим актима, папире у којима су документована места, акције и чињенице или претпоставке о смрти мушкараца који су носили имена што су се налазила у тестаменту, али му то није дало сигурност. Само даље претпоставке и нерешива питања.

Погледао је и спискове са сликама несталих, нека фотографија, помислио је, можда би му освежила памћење, али тако није било, никога није препознао. Када би човек видео превише таквих слика утисци би се преклопили, у неком тренутку само је почео да запажа карактеристике по којима је нека слика личила на друге које је већ видео. Он сада сузи поглед и покуша да неко време држи очи у том стању: не сасвим затворене, а ни отворене.

Паде му на памет село чије име није знао. Хтео је да даље мисли на протекли дан, натера себе да мисли на протекли дан, али му то није успевало. Виде себе како иде по некој стази, с комадом кабла у руци. Иза њега су горела нека кола. Кабал га је ударао у колена, хладан ветар му је доносио дим у леђа.

Шта би то требало да значи, ти више не знаш како се село зове, рече један глас, немој се правити паметан. Тако нешто се не заборавља.

Он се трже. У свом стану у Берлину, последњих је година, током којих је сан постајао све лакши, чуо све могуће, пуцкетање дасака на поду, старог лима на на симсу, зујање струјомера, а напољу далеки крик сваког пијанице. Али овде је било другачије. Овде је сада понекад примећивао ствари за које је његов разум знао да не могу да постоје. Чудно мрмљање и друге звуке из дубоке пукотине која је у ходнику ишла попречно преко зида. Једна ружна пукотина у виду лука, адвокат му је приликом предаје посуда рекао да она иде од горњег спрата дубоко до доле и да потиче од покушаја ранијих станара да после последњег тешког ваздушног напада на град Франкфурт уз заобилажење статичких закона испод подрума куће изграде још једно склониште. Понекад је чуо и жену која је овде живела пре њега тридесет пет година. Када би помислио на излизане прагове, или на мрљу на поду у дневној соби где је раније стајала њена софа, тада би је видео како ту седи и чуо њене кораке, како из дневне собе иде у кухињу, и у спаваћу собу, и у купатило, и опет се враћа, увек сама.

Он се сада осврну. Поглед му паде на један велики сандук, нем и црн је заузимао трећину мале собе у којој је спавао, али одатле глас није долазио. Он помери мало главу и погледа на неред између овог сандука и дрвене клупице на коју је од-

лагао све што је стизало, једну малу лампу, гомилу куvara, кутију за ципеле у којој је скупљао старе лекове. Зашто је ове ствари донео овде са собом? Зурио је у њих, из њих су избијали прашина и равнодушност. А онда погледа према вратима, помисли на то како их је пре неколико часова отворио, одгурнувши их само до пола да би пузећи ушао у ову собу. Он очајнички пожели налет ветра који би их покренуо, па прозор је био отворен. Али ветра није било. И спопаде га страх да их никад више неће видети другачије, него овако, полуотворене.

Његов поглед одлута даље, до мале комодe лево од врата на којој су лежале четке и једна фасцикла, у којој је чувао стара сведочанства, глас није долазио ни одатле. Од лавабоа његов поглед се спусти према одводу, задржа се на цеви, није знао зашто, ослушкивао је, да, нешто је чуо, сад је био сасвим сигуран, један туп плускајући звук, из славине је капала вода. Била је то сасвим обична стара метална славина, пуна мрља од сапуна. Он се усредреди на њен отвор, сачека следећу кап, потрајало је целу вечност док није стигла. И када је затим она пала, зазвучала му је сасвим другачије, био је то гласан претећи тон, у једном металном простору који се све више ширио, који је био много шири од ове цеви, једна пећина, у којој се кап тешко и гласно попут огромне масе котрљала наниже, све док се одјек не би изгубио негде доле, на крају ове цеви, ове бескрајно дуге цеви, у дубини.

Ишао сам у основну школу, узвикну, тамо нас нису учили страним језицима, нисам могао да упамтим страна имена тих места.

Није тачно знао да ли су звуци уопште излазили из његових уста. Ако јесу, онда су се расплињавали у тишини собе.

Осим тога, суштинско, настави, била је та чудовишна околност да се у свако доба може умрети, и она се морала подносити!

Он баци поглед на сива врата, она се још увек нису покретала. Изненада је имао осећање као да нешто у тој реченици није тачно.

Зурио је у празно.

Видео је осам кућа, све празне, и један амбар. Не, то није био амбар, само је тако изгледао на први поглед, већ једна дугачка, ниска дрвена зграда са равним кровом и веома малим прозорима. Виде себе како подиже резу, како прави корак уназад са оружјем у руци. Осам пута, код деветог пута врата су била само прислоњена. Он виде пањеве са летвама попречно причвршћеним преко њих, испред тога стазу, гомилу песка. Виде отисак једног дела врата у песку јасно и нетакнуто ве-

тром. У ходнику је стајао неки стари сандук, на сандуку петролејска лампа. Поред лампе је било нешто нагомилано, нешто меко, хладно и влажно, умотано у тканину. Пролазећи, он кратко положи руку на то.

Затим је нешто чуо. Био је то чудан тон, наметљиво успутан, зарђао звук у тишини. Он се осврну. Виде мале столове, снопови прUTOва од врбе, брижљиво прислоњени уза зид, једну пећ направљену од бурета, огромну. Изнад велике табле у челу просторије са које је лак био ољуштен до половине зјапила је прашином окружена бела мрља. Испред ње је на поду лежала изрешетана Стаљинова слика.

Смрзавао се. Али он се смрзавао увек, хладноћа га није више никад напустила без обзира на послератне пећи, на бело усијани кокс и касније на централно грејање. Без обзира на многа лета која је још имао, нешто је остало. Једно ледено, недокхватно у њему, скривено језгро.

Размишља је. Окренуо је главу према пећи настојећи да одреди одакле долази шум. Капак од пећи се клатио. Угледа једно колено, па руку. Паде му на памет да би морао да има речник. Он опипа тамо где је некада носио око врата торбицу, готово се ужасну од властитог додира.

Излази!

Повика. Дубоко се ужасну од свог ломног, старачког гласа. Једна рука се појави у отвору пећи, неко се закашља, измученим гласом. На кратак тренутак он виде сунце како обасјава просторију, као из ничег, и контуре пушчане цеви, сенку на зиду. Већ следећег тренутка опет је, исто тако аветињски, нестала.

Из пећи испуза човек.

Био је његових година, чудновато близу, стајао је сада пред њим, са танком, плавом косом, допола ћелав. Његова прошивена јакна била је свуда умазана чађу.

Старац осети како нешто тече низ његове ноге, у почетку топло, овлаживши тканину његових панталона. *Наша кривица*, одзвањало му је у глави. *Наша кривица, наша кривица.*

Он погледа поред човека, кроз прозор, напоље. Почео је да пада снег. Мале плешуће пахуље које су се још увек неодлучно виле изнад кровова напуштених кућа. Иза куће се налазила шупа. Врата су била отворена, на зиду је висио алат, испред њега пажљиво нанизане празне вреће за жито. Поред њих јамице, кратке, веома кратке, егзактне, четвороугаоне. Као избушене. Из последње рупе која још није била довољно дубока, вирила је лопата. Сада је био одсутан, тако одсутан. Зашто сам још увек овде, помисли, али можда је то узвикнуо. Звуча-

ло је као одјек, као нешто што је већ чуо. Зашто сам још увек овде? Он нагло отвори очи, с неверицом, осети како потиснуто опет избија напоље.

Ту је нешто било, у том ходнику, то је знао, поред тога је прошао. Није хтео да то још једанпут види. Није хтео на то ни да мисли.

Превео с немачког
Злајко Красни

ЛОЈЗЕ ВИЗЕР

ДВЕ ПЕСМЕ

ПАН II

Приликом читања Ст. 3. Речи нису потребне, пријатељу мој!

*Било је, било је, да, било је то једном давно:
У дубокој тишини њедало је звоно,
преузело је звук шаласа,
са собом их је довело, понело и у себе одвело,
у сам бруј свој ошпирања,
у хишење своје шворбе,
шамо куда ме његов смех,
смех Пана, везано за катарку,
куда ме, њојим кривице,
у свесно постојање
води.*

*Тамо где у његовом њихању
осећам бол који му се наноси,
и где је његово синењање зашло у синењање валова.
И како се шамо њихао —
иа ипак постоји корење
за нову снагу.*

*Није ли у тихом смеху још нерођене зоре
— в зарји — у насипанку сунчевог зрака
она сумња која се испуњава,
а коју вечито волиш?*

14. јун 2007, Целовец, у 22.04

II ДЕО

1.

*шако ше време зрли и
шако ше речи милују и
шако ше магла окрзнула и
шако ше роса окружује и
шако врбе омеђују обалу и
шако смех набира воду и
шако кола крећу и
онда, онда је Нова година на реду!*

2008

2.

*Ако ти обришем сузе,
ако ше њима умијем и
умошам ше у шамук од шамјана,
ако будеш лебдео
од нежностии,
додир је мелем.*

2008

Превео с немачког
Злајко Красни

АЛЕКСАНДАР НИЦБЕРГ

ПАД

РУСКИ РУЛЕТ

За Томаса Клинга

*Моја уста — то је ушчана цев,
стихови из ње пољају меду,
мушко срце ове кукавице,
јаче од сваког ајсинџа на свету —*

*најбољи Молошовљев кокшел
што га је иједан икад био друг!
Будимо малчице Виљем Тел,
буренце револвера завршимо у круж!*

НИЦБЕРГОВИ МЕЦИ

*Два ишитоља ирслоних
на слепоочнице своје
да меци у глави шуљој
један с другим се споје.*

*Била једном мейка два
што волели су се ојачо
али се не срејоше никада
јер глава ми беше шврда јако.*

*Не...
друкчије:*

*То су све чула два уха
иа их љустѝише да уђу унутра.
Изгубише ми се у глави мрачној,
шу лушају од данас до сушра.*

*Никако да се срећну, као:
лоше сам нанищанио:
можда ми је љољед одлушао
или сам смећен био,*

*или су се, можда, иљак срели
рецимо, шу негде... ко зна
иа су уљонули у сан, је ли,
а да шо ни љримешо нисам...*

*Ко зна, мисао ми сину,
у некоме свемирском кушу
има још много, много звезда
щшо ће их наћи на своме љушу ...*

ПОЉУБАЦ МУЗЕ

За Петера Римкорфа

*Следећих девеш семафора црвено,
заболеће ме од њих очи,
Сачма свељосћи врисну, кад ено,
неки аућо иза мене закочи.
Следећих девеш месеци љулсираху
и љумљаху крв кроз щачкастју љмину.
Да се на голим брдима, у мраку
све ране расћире и онда размину.*

*И девешо чудо свељско се зби:
роди се девеш малих црнчића!
А онда више од осморо не би:
или их иљак девеш крије љрича?
Нико не виде да магла се љомаља
и шуња сва мокра, слућиш ли јој дах,
док је щанак ољвор од враша, ко сабља
не љресече на две љоловине, на мах!*

Аући, уморни да бацају блесак,
лућају по иурјурноме шрагу.
Кад одједном, уз шорњева шресак
двеш цркава показа својих сајнова снагу!
Пред бистама белим све беше обамрло —
кад неко крикну ко да из мртвих уста!
То су га пада пољубиле у зрло
двеш муза мермерних уста.

ПАД

„Pareil a la feuille morte.”
Paul Verlaine

Падох са шринаестог сираша
У град што ко пошој блиста.
Пойуш пахуљице беле,
појуш јесење лиса!

Падам ли, ил свечано лебдим —
сребри се око мене сада
развијено окно од прозора
и заједно са мном пада...

Чудим се како сунце пржи.
Или то доле испод мене
гле, неке живошњице
у асфалту сијају подрене.

Јегуље шрамваја,
људи — шарени као шлунак!
Ведро лејрцају застава
бродова где ћу пошонути лак.

И ја ћу шу лежати,
да свежи аzur ме милује.
И валови ће ме њихати
са златним шрамцем галије.

Ошвори падобран илућа,
рашири руке, сии ме се надици сада.
Кад ће ме најзад прозушати
слана вода полављеног града?

Мој леӣ као да нема краја,
јер сам заувек изџубио време.
Хоће ли кривуља моџ̄ љада с̄ӣа̄ӣи,
и зрачна с̄ӣруја о̄ӣе̄ӣ љодићи бреме?

Падам, љадам и љадам
низ с̄ӣра̄ӣова љринаес̄ӣ, без бола!
И сунце, џле, љос̄ӣаје медуза,
завијају ва̄џроџасна кола.

Доле се окӯљају људи,
саобраћај је с̄ӣао, закрчен.
Паџња! Que pasa! Attention! —
Одјекује све јаче и јаче.

Корали од безброј руку
Њишу се љрема мени љолако!...
О, ако јоџ̄ нисам љао
данас има да љаднем свакако.

* * *

Пружам руку кроз џрану
и џаку ми џрана о̄ӣасује:
Као саливена одџовара.
Да ли неко и у мени с̄ӣанује?

Ко љо своју руку џура
кроз моју и ба̄џрџа њоме?
Ве̄џрови љомерају блаџо
џране ко у љарку љӣљомоме....

Али ко иза ве̄џрова с̄ӣоји?
За њима се љрацӣна љуџӣљи,
они ми љуџӣље кору,
од њих ми лиџӣље џуџӣљи.

Тада љовукох руку.
Кад љрође ноћ, љред зору
из љрс̄ӣљију ми се искраде месец
и зайлива љо обзору...

Превео с немачког
Зла̄љко Красни

ЈОХАНЕС ВАЈДЕНХАЈМ

ТРИ ПРИЧЕ

„СПЛЕТКА И ЉУБАВ” КОД РЕМЛИНГЕРА

Једном, у време када је Симон Лазар још ишао у школу, дошло је на гостовање у Марези позориште из Новог Сада. И у Новом Саду су, као и у Марезију, људи говорили најмање три језика (српски, немачки, мађарски), само што ту више није свако познавао свакога; то је опет имало и своју добру страну, јер мушкарци, када би хтели да се забаве, нису били упућени само на домаћу „Плаву рупу”; у Новом Саду, до којег се возом путовало сат и по, постојале су, нарочито у околини железничке станице, далеко веће и разноврсније могућности да се човек забави него код домаћег Грајфенштајна. Тамо је, наиме, било певачица — а оне нису биле ту само да звецкају својим даирама. Над Новим Садам се протезало оно исто небо као и над Марезијем, само је у ценама постојала разлика. Јер, овде није послуживана „кригла пива” или „шприцер” него чисто вино на литру — а у позадини, у сепареу, чак и оно пенушаво вино, које је дечаку било познато под називом „Карловачки бисер”. Певачица, на коју је пао избор младића, пре него што би с њиме нестала иза завесе, своје даире предала би некој од својих колегиница, које су, пушећи цигарете, седеле једна поред друге на столицама и пијуцкале минералну воду. То је било место на којем су поодрасли дечаци из Марезија „зарадили” први трипер (што их је испуњавало не малим поносом). Али на *каршању* су ипак остајали у свом Марезију, јер Нови Сад у том погледу код њих није био на добром гласу: тамо ће те, говорили су један другом, опељешити и скинути до гаћа... Али то није била једина врста везе коју је Марези одржавао са Новим Садам. Када је Симон (ако се добро сећа) имао једанаест година, гостовала је у Марезију једна позори-

шна трупа из Новог Сада. На граници између Новог и Старог Марезија налазила се гостионица Ремлингер — она је, као и све веће марезжанске гостионе, поред пивнице и кафане, имала и једну салу са позорницом. — Месер се тек прекјуче одшетао и у тај крај да види, да ли још постоји Ремлингер из његовог детињства. О да, и Ремлингер је још постојао; само се, природно, сада више није звао Ремлингер, и већ из далека је чуо звуке два саксофона, па је, будући право дете Марезија и свикао на сасвим другачију музику, одмах продужио даље. Радије би чуо јасни звук неке трубе. А заправо је само још једном хтео да погледа салу, у којој је некада изведена Шилерова драма *Силејка и љубав*. У историјским костимима и на српском језику... Изводили су је глумци Народног позоришта из Новог Сада, где је, дакле, осим кафанских певачица било још и других уметника. Глумци нису били смештани код Грајфенштајна, него негде на крају света, код српских породица, за које Грајфенштајнова публика никада није чула. Због тога су се Нововрбашани мало љутили, па готово да нико од њих није ни дошао на представу — поготово што се у њиховим срцима одвијала тиха борба између њиховог Фридриха Шилера и оног несретног српског младића, Гаврила Принципа, који им је у Сарајеву, усред бела дана, убио њиховог хабзбуршког надвојводу Фрању Фердинанда. На крају је ипак понеки Немац отишао на ту представу — из поштовања према Шилеру, од кога им је у сећању остала заносна балада *Ронилац*, која је само мало била пала у сенку баладе *Звоно*, коју су сви морали код професора Карла Штока да грувају напамет... Дечак је седео на својој столици у дворани и само слушао и гледао отворених уста. Ти Срби су играли ову Шилерову драму као да се ради о једном од познатих драмских комада некада популарног немачког писца Риналда Риналдинија, док су љубавне сцене играле тако као да се не ради о драми него о љубавној поеми... Свега тога је Симон постао свестан тек када је *Силејку и љубав* видео и на немачким позорницама. Тада је тек почео да учи српски језик, па је разумео само сваку трећу реч — а ипак ништа од свега тога није заборавио. Новосађани су комад тог дана давали два пута: поподне за гимназијалце, а увече за одрасле. Затим је позоришна трупа отишла даље за Кулу, Црвенку, Оцаке — Марезжани су опет могли у себи да тријумфују, јер само је код њих Шилеров комад *два љућа* изведен, док су остали морали да се задовоље једном представом, јер нису имали своју *гимназију* као Марезжани... Постојало је неко време, у којем су ривалства овакве врсте била сасвим природна ствар у марезжанској средини, али нико поврх свега није могао да повезује да ће једнога дана све то бити поремећено и дове-

сти до опште трагедије; а за то, руку на срце, тада и није било неког ваљаног разлога.

Јер, где у целом свету постоји још село које је у ствари варошица, и варошица која је у ствари село? И где је то још сељак после обављеног свакодневног посла опрао руке — и онда пошао на седељку код Фридриха Шилера?! Али Месер до сада никада није осећао потребу да свој Марези представи једном изданку народа песника и мислилаца, пошто су његова висока мерила добро позната, а сам Месер не би могао тек тако да се помири с тим, ако би неко са Рајне заврнуо носем при помену његовог гнезда на Каналу цара Франца. Нема сумње да би таквом изданку нешто одбрусио, ако би се усудио да о његовој равници искаже неку неповољну реч... Само код Теодоре Лежене, мада родом из Дрездена, није морао да се прибојава да би се према његовој завичајној равници могла односити некако с висине, што је готово било правило код других. Теодора је насупрот таквима и те како показивала велико занимање за Марези, па и однос међу њима више није могао да буде поремећен.

НЕЗАБОРАВНО СВЕ ДО ДАНАШЊЕГ ДАНА

У петој деценији његовог живота на Рајни по њему се већ одавно није могло приметити да је странац. Одавно се прилагодио овдашњим обичајима, одавно више није скидао шешир када би некога поздрављао и одавно више није падао у очи са својим непрестаним „молим” и „хвала.” Свега тога се одви-као. И оног тврдокорног „Пардон!” Човек новајлија у некој средини, поготово туђини, лако може да скрене пажњу на себе овим или оним поступком, овом или оном фразом, па је настојао да се одвикне од старих и прихвати нове навике; на крају се још једино по акценту могло закључити да није из овог поднебља. А до овога, као ознаке препознавања, било му је у сваком случају стало! Говорио је помало онако како се говори у Бечу, помало у Прагу, и помало као у Кајзерслаутерну. У сваком случају, са оним грленим и котрљајућим „р”, у чему је видео најдрагоценији део мираза који је понео из свог завичаја.

Сада је Симон Лазар Месер већ цео један људски век живео на Рајни, али је још увек, пре него што би ушао у кућу, најпре о отирач ваљано обрисао своје ципеле, како је то као дете научио на доњем Дунаву. А у часовима доколице бивао би свестан тога да га је целог живота, попут какве сенке, по свим градовима света, непрестано пратила чежња за Марези-

јем. Знао је: све до краја живота пратиће га његово детињство. Или можда он њега... Али већ одавно нико није по њему могао да види да је обузет чежњом за завичајем — та он је у међувремену заволео живот на Рајни. Тачност железнице, на стотине врста хлеба, на стотине врста месних производа... Опорији мирис сапуна... У Панонији су људи недељом поподне уз слатке колаче пили бело вино. И после толико времена сетио се одједном да се најмиришљавији сапун звао „Елида”. Био је то сапун који се користио недељом и једино се могао купити у дрогерији Игнаца Ројтера, пореклом из Трансилваније. Током недеље користио се обичан домаћи сапун у великим коцкама, а њега је бака кувала у задњем делу дворишта на отвореној ватри, коју су пас и мачка заобилазили у великом луку...

Али, како то да му је то управо сада све опет пало на памет — после толико деценија? Осећао је да му прети опасност да потпуно утоне у сећање... Али, има ли ичег лепшег од сећања? Благо оном ко у свако доба може да се увуче у кућиште свог сећања. У томе би најмање био ометан, када би сам на киши шетао дуж Рајне, од „Старе царине” до „Високог Еугена”, и истим путем се враћао натраг. Теретни бродови, новог типа градње, нечујно су промицали поред њега у својим конвојима, али је још увек било и старих теретњака са својим присним штектањем и потмулим мумлањем, што га је подсећало на бродски саобраћај на Каналу у завичају. Пароброд би вишекратним оглашавањем сиреном најављивао свој долазак, а из приобалног шеvara би кренуло неколико младих пливача, дијагонално се упућујући према броду, па би се попели у чун који је сваки пароброд вукао за собом, док је мали пас, који је спадао уз сваки брод, јаросно кевтао и готово се скидао на комаде, а онда би поново занемео, пошто би последњи момак негде нестао у води. Лавез паса био је неизбежни саставни део Марезија; он је могао да се чује и дању и ноћу. Истим Каналом стизао је из трансилванских шума и ђумур, који је многим марезанским кројачима и бакама био потребан за пеглање. И то му је остало у живом сећању до данашњег дана: онај опори мирис ђумура, који су Цигани справљали негде у овој непрегледној равници. Они безимени Цигани које никада неће видети лицем у лице. Цигани које је он знао били су другачији: они су носили смокинг и свирали су из вечери у вече гостима у хотелу „Грајфенштајн”, осим понедељком. Примаш би се обично одвајао од своје „банде” и ишао од стола до стола, не престајући да свира на својој виолини; застао би код дама, дубоко се нагнуо и свирао им на уво. А понекада би неки од богатих трговаца стоком, на очиглед гостију, поцепао новчаницу од хиљаду динара на два дела: једну половину гурнуо би

у отвор примашеве виолине, а другу би затакао у цепаћ свог прслука, па би Цигани толико дуго морали да му свирају, док им очи нису готово искочиле из очних дупљи, да би коначно благоизволео у рану зору да им уручи и другу половину новчанице. Од свега тога, међутим, на крају се у сећању одржао само горко-слаткасти мирис ђумура.

У време када је Марези био на врхунцу свог развоја постојао је тамо цигански примаш о којем су још потоње генерације причале да никада није ишао пешке него само фијакером. И да је његова жена неуморно, из дана у дан, пеглала изгужване новчанице које је он, у цепу својих чакшира, из ноћи у ноћ, доносио кући.

Сваким даном Симона Лазара Месера обузимало би сећање на те давне дане. Најбогатији међу богатим сељацима никада нису седали у обичне и свима намењене кочије; они су поседовали своје сопствене чезе и њима би се недељом поподне провозали у неку врсту шетње у бескрајна поља, да свом коњу-љубимцу пруже прилику да се истрчи, али и да осматре како је понела пшеница ове године. Пут у поља водио је кроз „Либру”, циганско насеље на најистуренијем делу места; тамо је у малим кућицама, направљеним од набоја, пребивао посебан свет са много босоноге деце, која су се у узвитланој прашини за опкладу утркивала са елегантном кочијом све до краја насеља. Када би сељаци мало више попили и у разговору поменули „Либру”, рекли би да тамо пребивају бонвивани... Међутим, тамо је пребивао и подебљи оштрач ножева по имену Моци, који је увек наглашавао да он и његови нису Цигани него Египћани. Моци је своја оштрачка колица гурао испред себе истом оном немарношћу којом су витки Личани испред себе гурали своја сладолечијска колица — само што се његов знак препознавања за околни свет није састојао од продорног звука звонцета, него од звукова, од којих би се свако сав најезио: наиме, од једног парчета косе положене укосом на камени точак који се обртао око своје осе, тако да су се наоколо ширили продорни непријатни звуци; тим својим брушењем престајао је чим би неко дошао и донео му нешто да наоштри.

Све је то, чак овамо до Рајне, пратило Симона Лазара Месера током целог живота — тихо и истрајно. Ујутро би погледао кроз прозор и видео децу како иду у школу. Тада би му опет пала на памет његова прва љубав и како се звала она мала Мађарица: Халаши Рожика, а уистину се то није збило у школи него још у забавишту. Био је велики одмор, сва су деца појурила напоље на двориште, а у торбама су имала своју ужину. Рожика и Симон су из дана у дан делили своју ужину; Рожика би му дала да одгризе од њене ужине, а он њој од своје,

и то увек половину. Али тада се једног јутра догодило да је неколико минута закаснио и када је изашао у двориште, угледао је своју Рожику како стоји с неким другим! Без много околишења стргао је с рамена своју торбицу с ужином, завитлао је неколико пута и треснуо је о главу — али не своје неверне Ројике, него о главу свог ривала који ништа није слутио (његово име није задржао у сећању), па је овом преко лица потекло неколико капи крви. А њега, нападача, васпитачица је отпремила натраг у зграду и тамо га затворила — у орман! Наиме, ту је стајао један стари орман који је искључиво служио у те сврхе: свако ко је био несташан, доспео би у орман. У њему је било мрачно као у цаку и мало је мирисало на ораховину. Могуће је да је васпитачица рачунала с тиме да ће несташко после пет минута проведених у мрачном апсу замолити за опроштај и обећати да ће бити добар, на шта би га, наравно пред свима, помиловала, укорила и опоменула да убудуће буде добар — све то као пример другима. Али мангуп је ћутао. Он се лепо сместио у орману и није давао гласа од себе. Та тврдокорност имала је за последицу да је све до звона у једанаест сати остао у орману. Наиме, он се није плашио мрака (али то васпитачица није могла да зна); у бакином подруму је исто тако било мрачно и тамо му се још никада ништа није догодило. Но, ипак је мало засузио, али се то више није видело када је изашао напоље. Могуће је да се љупка Ројика осећала како се осећају даме када се неко око њих отима. То, додуше, није могла да му каже, јер је више никада није погледао. Убрзо затим почео је своју ужину да дели са другом.

Незаборавно, све до дана данашњег... Незаборавно, као и његов први силазак у једну марежанску гробницу. На једној свадби је деда добио упалу плућа и четири дана касније је од тога умро. На свадби, која се у „Белој лађи”, као и све свадбе, отегла преко три дана и три ноћи, још је бодро плесао, па је онда, онако ознојен, сео у ходник кроз који је дувала промаја, ту је попио и хладан шприцер — свој последњи, уосталом. Старији људи су тада још плесали у папучама, уз звуке плех музике, на све стране су лепршале сукње жена. Да би се боље клизало, под дворане је претходног дана био присут наредним сапуном... Сећања навиру... Коси пролаз водио је доле у породичну гробницу, у којој је уз зидове на полицама било поређано више ковчега, великих и малих, и неколико сасвим малих — белих дејчјих ковчега, остали су били црни. У унутрашњост гробнице продирало је таман толико дневне светлости да је, после неколико тренутака обневиделости, био у стању да прочита имена на новијим ковчезима; на старијим су слова већ била избледела. Било је ту тако тихо да му је напросто за-

шумело у ушима. Била је то његова прва посета подземном свету. Касније, када би се тога присећао, чудило би се да му при томе уопште није било мука. Само му је срце брже закуцало — тога се још добро сећао. Као и имена гробара: звао се Каукарајт. Са Каукарајтовом кћерком ишао је у школу, али њено име је у међувремену заборавио.

Када му је било четрнаест година, мајка је с њиме пошла код кројачког мајстора Бурбаха да му узме меру за прве дугачке панталоне. Пошто се мајка о свему договорила с мајстор-Бурбахом (о боји, те да ли да буду од домаћег или страног штофа), она је отишла и кројач је онда својим сантиметром почео да му узима меру. У оно време су управо биле у моди панталоне са широким ногавицама: „Мода из Беча!”, говорили су Марезани значајно. Морао је да стоји мирно, лако раширених ногу, док је мајстор с књижицом између зуба и оловком иза уха, чучнуо испред њега и почео да га опипава са свих страна. Час је мерио (мрмљајући онако за себе бројке), час би сантиметар обесио око врата, узимао књижицу из уста и оловку иза уха и нешто бележио. А онда га је, не погледавши га, упитао: „Са које стране носите?” То питање морао је да понови, пошто дечак није одмах разумео шта је мајстор мислио са тим „носити”. Али по томе што је овај питање поновио наглашено дискретним мушким гласом, схватио је да је мајстор-Бурбах мислио на „ону ствар”, па га је свега облило руменило. Да ли са десне или леве стране? За добар крој бурбаховских панталона то је било одсудно питање! Какво чудесно време, када су таква питања још била важна! Но, још дуго после тога питао се понекада, да ли га је његова мајка намерно оставила самог код кројача, јер је знала да ће му овај поставити то питање...

Када би као дете добио температуру и лежао у кревету, у кући се једноставно говорило „Дечак има ватру...” Из тога је у међувремену постала „грозница” — језик детињства се закукуљило. Али остале су слике — бескрајно обиље слика. Већ као дете „играо” је у позоришту. На Св. Никољу се у великој сали код Грајфенштајна давала аматерска приредба, неки не баш познати мађарски позоришни комад, у којем је суделовао као једно од двоје деце која се појављују у представи. Његова улога се углавном састојала у томе да са малом Книтле Јулишком, као својом сестрицом, лежи у кревету. То је било две-три године пошто је Србин Гаврило Принцип у Сарајеву на сред улице убио аустријског надвојводу Франца Фердинанда; у свету је тада био рат (и није до данас престао), а у Марезију се играло позориште. И мала Јулишка је са малим Симоном мирно лежала у кревету, лежали су као мали брат и сестрица.

После тога их је живот заувек раздвојио. Али то није био његов последњи наступ у позоришту. Оно што је некада почело на доњем Дунаву, наставило се готово цео један животни век касније на Рајни. Ту се жене више нису звале Јулишка него Роземари. И тако га је Роземари Шилер недавно упитала да ли би можда имао воље да неколико сати игра улогу новинара и он је на то одмах рекао „да” (као што је увек прихватао све што би му живот понудио). Себе самог је једном шаљиво означио као „либера” — што је отприлике требало да значи да увек за све има времена. Роземари Шилер га је, дакле, ангажовала да у једној од мањих сала за седнице Градске већнице буде један од новинара који су пред камерама требали да дискутују о алкохолизму. Тиме се отргао од хиљада својих успомена како би активно имао удела у непосредној стварности која га је већ деценијама окружавала.

РУЖА СА СТРАЖИЛОВА

У Марезију су се људи пуно свађали, и то још од малих ногу. Марежани нису волели да ћуте; за њих је ћутање било сребро, а говорење злато. Била је довољна и најмања искра па да им из уста суне права ватра... Једног дана дечак Симон се, с ранцем на леђима, раније него уобичајено вратио из школе, јер је учитељ Вајман, један осећајан, тих и миран нежења, усред наставе опет добио жучни напад. Дечак је већ на дворишној капији чуо свађу у кухињи: кућом су истовремено одјекивала два женска гласа, али тако да се није могло разумети о чему се заправо ради. Један је био глас мајке, а други глас баке — мајчине мајке. Самоуверени глас моје мајке насупрот повређеном гласу обудовеле баке, чији је муж, Бог да му душу прости, Јанчи-бачи, погинуо у Србији (нико није знао где му је гроб). Када је дечак по обичају широм отворио кухињска врата да се јави да је стигао из школе, престравио се од сцене коју је угледао: мајка је вичући из петних жила млатарала месарским ножем испред бакиног носа која је такође викала... Како су се врата отворила, дунула је промаја, од чега су се жене мало прибрале и нож је био спуштен. Тада је мајка угледала свог сина у вратима. „Марш у своју собу!” обрецнула се на дечака и истовремено нож бацила у ћошак, и тиме је свађа била прекорачила свој врхунац. Отац је био у канцеларији и о свему томе није знао ништа и није ни желео да зна; када је увече долазио кући, најважније му је било да ту влада мир. Његове тамноплаве очи умеле су да севну гневом, када би се закавжиле три жене под његовим кровом: ташта, жена и слушкиња.

Али никада, ама баш никада у таквим ситуацијама није долазило до тога да падне крв — много касније, у туђини, сину је одједном постало јасно да се тада у кухињи уопште није радило о месарском ножу него само о ножу за сечење хлеба. У стварности је све то ипак било сасвим благо и безазлено.

Неколико кућа даље, у Кафегасе, само са осојне стране, становала је мала Ема Бук. Она је у пролеће радо седела на клупи испред куће и на нокту палца имала бубамару. Симон је немо стајао поред ње и само посматрао; знао је да сада не сме да говори, јер би се иначе Ема Бук наљутила на њега. Она је била кћерка једног ложача, а један од Симонових снова био је да постане ложач! Ложач! Без њега не може да се креће ниједна локомотива... А поврх тога се ложачева кћерка још звала Ема — као ниједна друга у Марезију. Све друге су се звале Катарина или Елизабета, Вера или Магда, Ружа или Јефимија. Постојала је само једна Ема — и то још у непосредном комшилуку! Дакле, Ема Бук је седела пред својом кућом с бубамаром на палцу и певала: „Божја бубице, полети! Божја бубице, полети!” Тако је певала све док бубица на крају није раширила своја прозирна крилца — и одлетела! Онда би и Ема поскочила и својим ручицама почела да млатара као да су крилца... Али једног дана, у благу позну јесен, Симон је открио да нема више Еме Бук! А на њеним кућним вратима била је закачена тамноцрвена хартија са овалним црним печатом општинског лекара. Још пре него што су марезанска деца научила да читају и пишу, знала су: у кућу са тамноцрвеним плакатићем не сме нико да улази, јер у тој кући влада шарлах! Шта је то, тај шарлах? То је једна опака болест. Може ли од ње да се умре? Да, дете моје, од тога може и да се умре... И Ема Бук је онда стварно од тога умрла. Док је код куће била положена на одар у трпезарији, дечак није смео да оде ни близу њене куће, а камоли да уђе унутра — бака му је то строго забранила, рекавши му: „То је тамо све закужено, све је тамо закужено!”

А онда је ипак, сакривен иза једног дуда, посматрао како износе њен мали бели ковчег. И непрестано је замишљао да се код ње у ковчегу налази једна божја бубица и да јој прави друштво, па га је то умирило. Ема Бук је била дечакова прва љубавна песма и она је још задуго одјекивала у њему. Она је постала претходница целе једне мале легије мртвих који ће га пратити кроз живот.

Још једно од блаженстава детињства састојало се у сребр-настосивој панонској прашини, која је у себи крила разна блага, час ове — час оне врсте. Тако је за сваког дечака посебан доживљај био, када би у прашини нашао коњску потковицу. Јер, по увреженом веровању, нађена потковица доноси срећу

— само је требало у њу плунути и онда је завезаних очију бацити иза себе. Али понекада би се у сивој прашини указао сјај изгубљеног динара! Марежани су свој ситниш носили у џепу панталона, па је понекада из џепа испадао понеки новчић, као ластавица из гнезда. Једном му је његов другар Емерих пришао на улици, узео га под руку и повео у страну под дрво и тамо му тутнуо у руке новчаницу од двадесет динара. „То сам нашао”, објаснио је озбиљног израза лица. „Двадесет за мене, двадесет за тебе...” Двадесет динара! Нашао! Нашао у земљи чуда и чудеса, која постоји само у детињству. Али само што је дечак са својим благом стигао кући, појавила се Емерихова бака. Ње су се плашили сви у улици (Кафегасе), од једног краја до другог, у дужини од хиљаду метара; довољно је било да подигне свој глас и све би око ње занемело. Сада је подигла свој глас на малог Симона, који је о свему имао само неке нејасне слутње. „Овамо паре!”, загрмела је бака. „Овамо паре!” Испоставило се, наиме, да је Емерих благо које је „нашао” у прашини украо код куће — и лепо га другарски поделио са Симонем: једну новчаницу за њега, једну за себе!

На крају Марезија, у правцу Прибићевићева, налазио се сеоски пашњак, назван „Бикара”, где се својевремено крио чувени српски харамбаша Чаруга. Сваког јутра (осим зими), кроз место је од једног краја до другог пролазио месни кравар и одводио из ко зна колико кућа краве на пашњак. Тај кравар се при томе служио одређеном опремом: једном малом лименом трубом и дугим бичем с кратким рашљама, којим је веома спретно умео да „пуца”. Једног дана су жандари јурили одбеглог харамбашу Чаругу, који је за свако дете био појам. Чаруга је преко Дунава побегао у равницу и када је приспео у Марези, он се без икаквог зазора помешао са кравама; за то време су жандари обилазили кућу по кућу и нису га нашли. Он се тихо био ушуњао међу крдо ових мирних животиња и оне га нису одале. О Чаруги се у целој земљи причало да је похарао подоста богатих људи и отетим благом даривао сиромаше, па је отуда потрага за њим и личила на тражење игле у пласту сена. На њега је напола одрасли дечак увек мислио, када би читао немачку причу о лоповима *Цунделхајмер и Цунделфридер*; ови су били тако спретни да су испод насађене квочке умели да извуку јаја, а да ова при томе ништа не примети, него је мирно и спокојно даље седела на својим јајима.

Целог живота је Симон Лазар Месер живео од „залиха” свог детињства. Најпре је желео, када одрасте, да буде кравар, а касније машиниста. Када би бака то чула, само би рекла: „То можеш да запишеш у оцак!”

Једне недеље у лето, реформатски црквени хор, у којем је отац певао као баритон, пошао је на излет у Србију. Железницом преко Дунава до Сремских Карловаца и затим пешице горе до Стражилова, где се, како се у Марезију знало, налазио гроб Бранка Радичевића, који је у цвету младости умро од туберкулозе. Симон, који је застајао свуда где је имало нешто да се види, био је заостао иза друштва. На излазу из Сремских Карловаца неки старији човек поткресивао је пред својом кућом ружу; он је дозволио Симону до плота и рекао му: „Твој ривал поклања ти једну ружу...” Стари је очевидно чуо да друштво које је пролазило поред његове куће говори немачки — и Симон је први пут у свом животу добио једну ружу на поклон. Са српском ружом у руци, чуо је како је његово друштво у даљини запевало немачку песму: „Коме Бог добро жели, тога шаље у свет бели. Да му покаже чудеса сва, по брдима, долинама, њивама, рекама...” Симон је сакрио своју ружу под рукав јакне и имао ју је још низ година. Све док се у метежу ратних година и она није изгубила. Као што се изгубио и нестао стари Марези. Па сада у једном сасвим другачијем свету постоје једна Теодора и једна Роземари, којима је, колико год да су биле различите, једно било заједничко: оне нису ништа знале о Стражилову и тамошњој ружи. Апсолутно ништа.

Превео с немачког
Томислав Бекић

СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ

КЊИЖЕВНОСТ И СТВАРНОСТ

Као што по лепоти нема равна заветном или надгробном латинском запису, тако по загонетној, згуснутој мудрости, нема равна Кафкиним дневничким белешкама. Увек ми је пред очима његова „парабола о читаочевом кажипрсту” из 1916. године, наоко записана без сврхе и повода. Тих неколико реченица сажимају са безличном величанственошћу све што свет треба да зна о писању и читању.

„Једне олујне ноћи — док је ветар оштро носио кишу преко најмање куће — неки студент, који је на мансарди седео над својим књижама, зачу гласан крик. Он скочи и послушне, али све беше тихо. 'Мора да ми се привиђа', рече у себи и настави да чита. 'Не привиђа се', иако се, после крајког времена, поређаше слова у књизи, сама од себе. 'Привиђа', ионове он и крену да исправља слова, повлачећи прстом дуж узнемирених редова.”

Све у први мах личи на покушај да се ухвати тачни осећај оног младалачког сна који обара као гром, кад човек заспи над књижама, обучен, отргнут од свега, пренут усред сна, чврстог и потпуног, усред утонулости која је толика да има своја чуда и друге облике благослова. Али привид и збиља мењају место. У лику студента, који је и читалац, и тумач, и писац, Кафка драматично инсценира место стварности у читаочевој свести. Иза завесе текста, иза литерарне и стога само привидно уређене стварности — тамо где се налази друга завеса од кишних капи — оглашава се крик у олуји, један од најстрашнијих симбола које може да узме опасност. Нагло проваљује „права”, супстанцијална збиља, пред којом читалац, с муком, поново навлачи завесу. Његов страх од стварности раван је страху првих теолога да ће се поцепати завеса у Храму. Да ће слободни дијалог са текстом одвести овај обезбожени свет пред неке нове олтане. Као да слути да му на раменима седе она два анђела

Еразма Ротердамског што записују његове добре и рђаве помисли док гледа у дуге редове узнемираних слова, и не зна да ли их је својим прстима убио или оживео.

Није ли све то варка чула? Неки „изгред ума” из Хофманових прича — казна због затварања очију и бекства у илузију уметности. Због бекства *од* стварности или подлости судбине која већ негде, претећи, чека. А грешни читалац још наивно верује да је у том тренутку у складу са суштинским раздвајањем стварности од фикције, истине од илузије. Верује да је књижевни текст *дружачији* од свих осталих текстова управо по томе што се његова порука не може проверити на збиљској стварности која тај текст и њега, као примаоца, окружује у часу читања.

А можда је само реч о инверзији Хофмановог афоризма: „Стварност је оно што се чини, а чини се да није оно што је-сте”? Ако је та претпоставка тачна, онда и ова Кафкина слика почиње на други начин да се отвара, да се пара са свог краја. Онда је кошмар једини вид луцидности, у којој читалац прсти-ма исправља стварност, као да кришом замотава живи пергамент са убодима сопственог тетовирања. И онда, зацело, није цинично питање: Хоће ли се читалац опоравити од смртоносног ударца што га је живот задао тексту?

Окорели рационалисти сматрају да се тиме колебљиво стропоштавамо у бесмисао. Они други, већ формиран у школи колебљивих, у школи постмодерних „поклоника фрагмента и недоречености”, како их назива Сиоран, усредсређују се на оно што је писац прећутао. На оно што је могао да каже, на белине изостављеног и његове неме дубине — као да у свакој строфи препознају удисај песника, а у свакој завршеној реченици место на коме хвата дах. Тако од тумачења књижевности стварају „литературу издисаја”, враћања оног што је претходно било узето. И тако свако од њих, на свој начин, ступа у Ирационално.

Једно је ипак сигурно: Кафкина парабола говори о томе да је тесни савез између текста и читаоца почео да се кида. Тело текста не чини више целину са нашом вољом, са нашим духом, са оним што морамо, иако неспретно, да назовемо читалачком душом. *Побуна слова* је овде чудан израз једне сопствене воље, сопственог става. Одроз неког немог пркоса. Али говорити о „намери” самог текста, о скривеној *intentio operis* — не значи ли то: поново кришом увести намеру писца као чувара тумачења, какву налазимо још у најстарије доба? Препознајемо је, оживљену, код Умберта Ека, у *Ошвореном делу*. Као код заблуделог јеванђелисте, она само појачава вечита питања. Да ли ми, читајући, ступамо у дијалог са ауторовом све-

шћу, или се писани знаци сами, преко тумача, претварају у смисао? Ко је стварни господар фиктивног света?

Текст је њозориштие. Ако Кафкину сцену на мансарди замислимо као елизабетанско позориште, онда пред собом имамо појаву „изласка из улоге”, када се глумац обраћа публици, окреће стварном животу. Када „напушта радњу”, разбија илузију. И кад улога сама, улога као таква, говори о себи *као о улози* — с убиственом негацијом. После елизабетанаца, уосталом, ко још зна да убија своје ликове?

Можда само Шекспирови преводиоци. „О, тужна је судбина нас, драмских улога!”, стоји, на пример, у комедији *Принц Зербино*, романтичара Лудвига Тика, чији се преводи Шекспира сматрају узорним:

„Ми заправо уойштие не ѡсѡјимо. Ми нисмо ништиа друго до ваздух, деца неке ѡуђе маште, ѡкренуше њеном самовољом. А ѡри ѡом нико од нас не зна штиа ѡо заоштирено ѡро може још да нам ѡпрреди!”

Овако самосвесна, Улога постаје сама себи предмет о коме размишља. Чини то иронично, са дистанце, попут подељеног романтичарског Ја, чију естетску пројекцију и представља. Толико самосвести збуњује: Улога има увид у властиту привременост, у драматуршку условљеност своје егзистенције. Одавде је само корак до ироније са којом ликови упозоравају писца да пази шта ставља у књиге, „јер све то на крају оживи, а неће тек тако да нестане”. Или до гротескног питања са којим Жан Паул Рихтер пресеће свог јунака из књиге: „Ви сте, дакле, мој главни лик? А ја сам Вас замишљао сасвим другачије!” Или, најзад, до магијског реализма Кнута Хамсуна који у *Мистеријама* описује фантастичан догађај — прати га лик читане књиге.

Сада треба подвући разлику. Јер свест коју слова у Кафкиној параболу имају, иде у ред најшокантнијих инверзија. Слова нису само главни јунаци текста. То су жива бића која равноправно учествују у конституисању стварности у поступку *писања*. Отуд и наше наивно питање у поступку — *читања*: Зар не би било неопростиво да се нису упрегла у кочије смисла и да им није дата могућност да се и она изјасне? Личила би на оне Пиранделове ликове што безглаво тетурају и лутају, упорно трагајући за писцем. Јер слова овде не објашњавају себе, већ свет *изван* себе. После упада у тај свет, у сферу „правог живота”, њихова свест се враћа у књигу, душа се враћа у тело, у затворени простор фикције — где слова искачу из речи, реченице из странице, где пламте за расправом, не са аутором него са читаоцем.

А он, читалац, заточен у кулу што светли у олуји, онако како то захтева метафора пуне посвећености тексту, он је, у исти мах, подвргнут типичном процесу „пропитивања” и „са-слушања”. Он је у притвору у коме се води доживотна истрага у судском предмету егзистенције. Другим речима, он је у процесу који не може да избегне нико. И у коме је текст — сумњиво окупљање слова.

Сви смо ми рођени у замку, каже Кафка. Само су они срећнији замењени у породицишту. Таквима је можда дато да промисле и почетну *ситуацију тумачења* за коју нема јаче слике од белине што окружује оловне отиске. Са једним изузетком, а то је управо слика слова што подрхтавају под читаочевим прстима. Јер управо зато што се не понашају као непокретни оловни војници, носиоци неког непроменљивог смисла, већ као покретне алатке невидљивог Духа књиге услед чијег мига и знака сви покрети прстију постају глумци, слова се, повратно, везују уз те покрете са страшћу једног још неухватљивијег духа — духа *пренесеног смисла*, који своје невидљиво биће изненада ставља на велику позорницу. Споменик овом духу подигао је већ Мигел Сервантес упозоравајући да у свакој књизи постоје „скривени чаробњаци, који ће нас зачарати за казну што хоћемо да их уништимо”. Зато са словима треба поступати обазриво, као са живим бићима. Она су преносиве скеле смисла, свакодневно склоне паду али и подизању. Она се стално померају на тектонској мапи текста.

Демон Тајтивул је о томе строго води рачуна у средњем веку. Популарни лик ђавола у енглеским моралистичким комадима скупљао је све „изостављене, умерене или нејасно изговорене речи у литургији” и тако, једном за свагда, силовито колико и духовито, указао на важност њиховог поретка и целовитости (*Mankind*, 1425). Но, све је то тек почетак. Какву им је даље улогу приписивао овај рогати „господар мрака” са тако различитим а ипак сличним именима: Titivullus, Tajtivul, Devil, Teufel? У зависности од места која заузимају, слова формирају речи које уздижу или унизују. У супротном, ако се погрешно сложе, могу постати „цвеће зла”. Могу постати најубојитије оружје које лако уништава и њих саме и дух књиге.

Али зар дух књиге није последњи утопијски критеријум? Она крајња линија одбране за човека од списатељског или херменеутичког заната? И зар основни смисао таквог духа није пука инсценација самог себе, прозирна маска појавности као такве? Не заступа ли, најзад, тај невидљиви, метафизички Нарцис један процес у коме свако „за” и „против”, сваки синтактички обрт са којим „докази” падају као завесе, одсликава и тегибни процес стварања текста и његовог тумачења? А то

значи: један процес који, у крајњем исходу, потврђује да је Истина ипак на страни „слова”.

Јер, доживљај фикције, илузије која има свој корен у спољашњем искуству — таква добровољна самообмана садржи у себи неку унутарњу, метафизичку истину коју ништа не може поколебати. Кроз хиљаде година, преко свих провалија, дух читаоца, сумњичен и искушаван, научио је да побегне на тајним, једино њему доступним кочијама самообмане, преваре и сна, и да тако избегне испред владавине стварности. *Имамо уметносћ*, говорио је Ниче, *да не бисмо умрли од истине*.

Ово је, разуме се, тек једна страна медаље. Јер, тачно је да Истина може да убије човека, али ни Лаж не може да га промаши. Како год било, све се верзије ове теорије могу лако применити. Најпре она наивна, по којој су читаоци једноставно презасићени стварношћу, па им не остаје много концентрације за уметност. А затим она филозофска, егзистенцијална, по којој се стварност или подразумева или избегава, јер се у њој одвија драма чији се крај унапред зна. То је драма што рађа *horror vacui* који зовемо празнином. На том поразном сазнању почива цео наш физички, психолошки и метафизички ужас. Видимо сопствену пролазност. Гледамо је отворених или затворених очију, сасвим свеједно, пошто је призор познат и увек исти. Тешимо се илузијом о успешном бекству из безнадежне стварности — како бисмо јој се, из самилости, вратили после неколико векова.

Њен симбол је Антон Рајзер. Јунак *теорије читања* из Морицовог „психолошког романа” написаног пре равно два века, враћа се у великом стилу на књижевнотеоријску позорницу. Антон Рајзер испрва чита интензивно, свега неколико књига, а потом екстензивно, насумице и све брже, све што му дође под руку. Његова соба постаје дневни боравак великих армија, ратова, елементарних непогода, породичних трагедија и љубавних сусрета. Фиктивно је постало стварно; његов живот симулација живота; он без предаха живи туђе загрљаје и пољупце, туђе среће и несреће као своје, за сопствене нема простора. *Власник његовог живота йосћала је шћамјана реч*. Зависности од читања нема краја, претворила се у болест, све док и сам није почео да пише и мисли самостално.

Из тога Мориц развија једну романтичну теорију, која се оштро супротставља бурлескној Раблеовој фантазији. Причи о незаситом читачу Гаргантуи који прочитане књиге зна напамет, и то — натрашке. Код Морица критичко и одмерено читање односи победу над „безобалном реком прочитаног”. Он најпре предлаже да се у свему види нека врста бродолома и да се, што пре, „затражи право боравка на новој обали”. У су-

протном, истина о тексту ће такође испливати на површину, али као дављеник. Ту истину, која је истина-дављеник, мора смоћи храбрости да сагледа читалац трезвене самосвести. И шта ће се десити? Као да из те силне воде, као некад, има да се створи свет. Попут теретног брода у олуји, „истинска конструкција” ће, после колапса, под усамљеном заставом новог естетског императива, испливати на обалу заједно са читавим низом нових уметничких дела.

Читалац као Најчовек. Но ту се намера оваквих теорија не завршава. Њихова претензија је прича за себе. Није узалуд Ниче свог Натчовека најпре замислио као Читаоца. Јер, вели он: *Читаоци су другачији!* Они знају не само како текст функционише, него и шта изазива оно стање када се утисци лепе најпре за чула а затим за душу, када услед тога — пред истином уметности — *стварношћ изгледа као варка*, и када се код читаоца нешто покрене у грудима, неки јаук, нека далека, спора и густа жека, као тамни тон тешког гудала или као болни крик у Кафкиној скици.

Али да свака свест има неко тело, као и обратно, да руком исписано „тело текста” има неку своју, *самосталну свест* — да текст „мисли”, да је постао тема која дише, као у време схоластичких расправа — тај рефрен новог спиритуализма налазимо већ код Мартина Лутера. Јер, ако већ призивамо главне свеце у календару оваквих теоријских побуна, треба се најпре сетити његових списа. Ту је словима дата једна витална димензија, једна енергија која преображава и тако битно утиче на готово све ствари у природи и животу, па тако и на свест читаоца.

Слова сâма упозоравају тумача: „Нећеш ти нас у себе преобразити (као што јеретици то чине), него ћеш ти себе у нас преобразити.” Слова упозоравају куда то може одвести онога ко себи узме слободу да их протумачи стварношћу која се налази изван њих. Ко спољашњим сазнањима увезује смисао текста у чвор. Била би то ђавоља посла једног отпадника и јеретика, човека који се лечи у паклу и чисти у гару. Јер, истина је увек на страни слова. Најмање због оног древног — *Scripta manent!* Највише због Лутеровог отпора еклезијалној идеологији посредништва и његове једнако „неодступне” вере у свету самодовољност текста. *Sola scriptura!* — гласи, уосталом, прва теза слављеног и оспораваног „славуја из Витенберга”, чија ће опојна песма о недодирљивости слова, код тзв. трансмонтана, „оних преко брда”, у Риму, звучати као „крештање полуделе птице”. Додуше, толика Лутерова вера у текст можда је била пуки опијат за потискивање свести о сопственој несигурности, о несигурности једног, у исти мах, дозлабога

празноверног човека који је веровао у демоне и уклете животиње, у побачаје деце које су изазвали зли погледи, у предсказивање будућности, у магичне речи, у снове.

Како год било, Лутер је на крају победио тумачење из пукe *йобожности*, јер је на његово место ставио тумачење из *уверења*. Он је сломио веру у ауторитет текста, јер је вратио ауторитет вере у текст. Он је званичне, црквене тумаче претворио у лаике, јер је лаике претворио у званичне тумаче.

А то већ личи на амброзијански *Tedeum*. Речи су текст заједничке молитве читаоца и аутора. Књижевност, неспутана и раскошна анархија слика, значења и знања, сужава своје функције и мутира навише у духовном ланцу. Постаје део литургије, обред у коме је контрола разумевања достигла степен савршенства. Смисао је само један, и сваки дијалог се претвара у монолог, који више не може довести до „протеривања из храма”. Видимо да је ту већ одавно био решен онај Кантов проблем — како се може ускладити однос између читања и тумачења. Одговор и код Мартина Лутера гласи — тако што ауторитет текста постаје тумачева слобода.

Аналогије су и овде бројне. Као што је за Кафку писање било „облик молитве”, тако је и читање, заправо, богослужење, а суштина је научити мислити, јер се тај дар божји одвија у пару. Учењем удвоје, у немој заједници с књигом, читалац изоштрава ум проналазећи решење за сваки спор или несугласицу. Овај се „разговор” одвија за радним столом, пред својеврсним олтаром чији назив на хебрејском значи *шева*, то јест „реч”, али и Нојева барка, а симболично означава да се у олујама свакодневног живота човек може склонити у божју реч, као у Нојеву барку. Иза завесе је скривена Тора, свети свитак који се износи и чита пред верницима. Уколико смо у процесу читања, онда смо „лаки и мудри”; ако не читамо, онда смо затворен систем, непријемчив за знање.

Јер — све се изненада мења када, ископчани из методолошког стезника, први пут на кожи осећамо ваздух природе уместо оклопа теорије и видимо како нам душа и тело постају рањиви и нежни. Када се без теоријског баласта нађемо насамом са класицима и свим оним великим што пред нама искрсава као „Априори ослобађајуће речи”. Са оним што нас оставља без даха у часу кад муња удара у магнетно поље наших најдубљих, најинтензивнијих доживљаја. Пред нама искрсавају „графитне” метафоре књижевности из доба романтизма, из такозване „предисторије европске модерне”. Књижевност се, тада, поредила са дрвеним угљем, јер овај гори само зато што је већ горео. Али да би се разликовао од хладног угљена, мора се стално потпаљивати.

Крунски доказ читалачке подвојености крио се у чаролији кристализованог угљеника. Као графит, он је најмекши, као дијамант — најтврђи минерал у космосу. Узета из природе, из животне стварности, ова слика је на спектакуларан начин пренета на дух читаоца, на његово расположење — на оно што погађа нерв читалачке публике. Упориште за ово поређење је у следећем: као што тела истог хемијског састава могу имати различите облике, тако се, већ према стању духа, указује и читалачка „диморфија”. То је двострукост „стварносног” односа према тексту, а он у потпуности зависи од нашег сазнајног интереса.

Хладна кристалографија интелекта показује, наиме, изванредан ред. Упућује на методичност за којом бисмо узалуд трагали у течним кристалима срца. На то упозорава Кантов увид да субјект и објект раздваја нешто треће — категорије и опажајни облици разума. Том важном увиду приписан је значај историјског скока у методолошку будућност. Али међу онима што праве белешке на маргини *Критике чистог ума*, видимо и вајмарског министра финансија Гетеа, и данас мерило за процену вредности у књижевности. Он је проценио да су велики мислиоци велики и у својим грешкама. И да је Кант, тај „мали Хаманов магистар”, и „велики филозофски мандарин”, нешто важно — превидео. Јер, као и живот, уметност измиче диктатури појмова. Нешто је увек изгубљено у преводу на интелектуалне термине: „Све што је у субјекту, налази се у објекту, али и мало више. Све што је у објекту, налази се у субјекту, али и мало више.”

Да ли је онда тумачење уопште у стању да правилно процени истину дела? То је суштинско питање на које, у *Симпосиону*, одговара Платон: лепоту одређује истина као садржај лепоте. Али истина не излази на видело кроз разоткривање, већ као сликовито „изгарање омотача” приликом уласка у густу сферу идеја. Као предавање пламену уметничког дела, у коме формални, спољашњи калуп достиже највиши степен ужарене светлости. Колико је, међутим, овај однос између истине и лепоте — однос који показује како је истина различита од предмета сазнања којег по навици поистовећујемо са њом — погодан да расветли природу односа између стварности и текста? Велике методе тумачења приказују свет уметности у поретку идеја. Појмовне контуре у којима се то одвија већ су одавно ломне. Али сами системи задржавају своје важење као покушај описа једног света — онако како га је дао Платон са учењем о идејама, Лајбниц са монадологијом, Хегел са дијалектиком.

А што су аутори интензивније настојали да оцртају слику стварности, то су тумачи раскошније зидали зграду појмова

који сликају свет идеја какав је у основи текста. Ауторе овде треба схватити још у оном значењу које су том изразу придавали стари Латини. То јест, у значењу да је *auctor* — од латинског *augere* — онај који „увећава” постојеће, пошто су они тим термином означавали војсковођу који би освајао нову територију.

Но, иако је уметност у суштини ишла неким својим новим путем, само се узгред и нервозно осврћући на резултате мишљења о себи, ипак су понегде та мишљења битно утицала на стваралачке токове у њој, на њене промене. Настojeћи да усмере и програмирају, да обликују укус, она творе неку врсту *зодијачког знака* у звезданом систему уметности писања. То је констелација, тачније, збирни појам одређених правила која су, по конзистентности и убедљивости, у најмању руку, дорасла свакој поетици. Њој се супротставља још увек жива навика да се текст објашњава ауторовим животом, па само треба захватити из тог тобољца, из те шкриње с писмима и сликама, из тог окованог ковчега као из целокупног људског и породичног архива.

Читање је древна вештина, још од талмудског наука о четрдесет и девет слојева значења у сваком одломку Торе. Сетимо се Шагалове слике на којој видимо двојицу старих Јевреја окренутих наглавачке како читају Тору. Нека и ту Шагалову слику, опет, свако тумачи како жели — макар и наопако — али пресудан остаје угао у тумачењу. Као при читању звезда, увек се помаља оно чега у нашем опажају нема. Једно се пише, друго се чита, треће значи. „Спекулисати” је у изворном значењу представљало посматрање неба и проучавање звезда чији се одраз види у огледалу. Зато се огледало као површина која одражава разнолику и богату симболику сматра важним елементом у достизању одређеног знања. „Звезде” у књижевном тексту су фиксиране; али су линије које их повезују и преламају светлост варијабилне. Да ли је због тога интердисциплинарни приступ више доприноси или одузима науци о књижевности? Може и да одузме и да допринесе, али сам по себи није панацеја. То је, каже Успенски, као када бисмо питали сликара да ли сме да се употреби зелена боја.

Ако је, међутим, намера писца да створи један свет уметности који емпиријски свет аутоматски укључује и апсорбира, онда тумачу припада узвишена позиција између научника и уметника. Уметник прави скицу за један мали свет идеја, управо зато што га замишља као поређење. Тумач га расклапа тако што га дели на појмове. Са научником га повезује интерес за откривање илузије. Зато га једно укорењено схватање и ставља уз бок научнику, и то често као минорнију појаву. Са

уметником га, опет, везује смисао за *метафизику расположења*. У историји ума, расположења су релативно касно озбиљно схваћена. Будући површна и непоуздана, ношена флуидом неурачунљивости, неукроћена „емотивном интелигенцијом” — спознајна моћ расположења сматрала се мање важном од њихове „навике” да сваку расудну моћ потисну или прекрију заносом, опсеном, нечим опојним што не признаје стварност, него властити њен доживљај у себи. Она открива нашу потребу за компензацијом, за приповедањем. *Narrare necesse est.*

2.

Одувек је, међутим, егзегеза подразумевала *сукоб* с текстом. Читаоци су анархисти. Они воле питања, на пример: Зашто? Тумачи воле одговоре. У њиховој филозофији уметности преовлађује поступност, један тип размишљања који води „коначним стварима” и при том има пред очима свог угледног претка, Сократа. Изузетним се чини то што је Сократ откључао просторије у које ступамо а да не примећујемо да су за њих кључеви код Сократа. Ми смо Сократови подстанари чешиће него што то наша сујета хоће. А он ништа друго није ни хтео, јер ништа друго није волео — као *мајеуџику*, као „акusherску методичност” мисли, саздану од говора и противговора. Од вештине провокације која код саговорника ствара „продуктивну недоумицу”, а у последњој извесности „порађа” претпоследњу неизвесност.

Иако је основни филозофски мотив *чуђење*, тумачење односа литературе и стварности лишено је зачудности и парадокса. Оно има неке своје златне законе. Недоумицу намеће огроман број наизглед нових а заправо старих, наслеђених и само потиснутих, перспектива, правила и прописа. А правила су, говорио је велики просветитељ Хаман, „весталске девице: једино решење је да се силују”. Громке и утицајне су то биле речи. Одјекивале су скоро два века у свести богобојазних текстолога, али и декларисаних агностика. Ниче се у тој мери ужасавао прописа и канона да је препоручивао навлачење рукавица онима који узимају у руке Нови завет.

Па ипак, хладне апстракције којима друге науке кроте непрегледну раскош конкретног овде показују еластичност и вештину покретљивости насупрот ланцу дедукције. Уроњене у текст, оне показују трајност истраживања насупрот фрагментаризацији у преградама крутог система; понављање мотива насупрот праволинијском апстраховању; обиље згуснутог позитивитета насупрот негаторској полемици. Тиме се сложеност

тумачења према „другој”, писаној стварности или „стварносној”, реалистичкој прози не исцрпљује, али се свакако поузданије наговештава.

Описана је, међутим, већ давно — у заборављеној теорији сазнања из времена Гетеове емотивне сагласности са Шарлотом фон Штајн. Или, мање сентиментално: из времена затуреног научно-књижевног пројекта *Роман о космосу*. Своди се на четири начела. Прво, да је свако читање културолошки условљено. Друго, да херменеутика мора уважавати самосвест и самовољу (*Eigensinn*) појединог текста. Треће, да текст, као аутономна стварност по себи, повратно обликује и нашу објективну, емпиријску стварност, па самим тим и његовог тумача. И најзад, да он, тумач, не може без свог анђела спасења — праксе.

Другим речима, тумач је и данас најмлађи царев син, који је прошао једну препреку, али га чекају још барем три. Он треба да покаже да ли је текст уметност или нешто што се само тако зове у недостатку бољег имена. А затим, није ли и само тумачење уметност или пука вештина пресовања сенки да би се из њих извукла есенција стварности. И најзад, оно најтеже: да ли ауторово свесно залажење иза завесе фикције може да промени наш поглед на природу стварности.

То само потврђује да однос читања и тумачења није пуки однос потчињавања и контроле, већ однос отвореног сукоба или узајамног допуњавања. Није тајна да је тај однос још увек тајна. Јер, ништа није као текст и ништа није тако мистично као индивидуални доживљај. А он, поједностављено речено, може имати сасвим различит карактер, зависно од природе текста, највише од тога да ли је реч о теоријском или литерарном дискурсу. Увек је, међутим, доживљај „*Маја* која слова спаја”, дајући им — или одузимајући — простор да дишу, да се боље чују и лакше „изразе”.

Но сада је, код Кафке, тај доживљај дат непосредно, у живој сцени. Препуштен властитој игри, драмско-активној авантури скривања и раскривања, текст се у исти мах јавља као двоструки супарник — као моћни конкурент стварности и као љути контрагент тумача. И при том подсећа на јаросног филозофа Фихтеа који пребацује Канту да самог себе не разуме.

Знамо, такође, да је за многе писце — од Филона Александријског до Достојевског — фиктивни свет био „стварнији од стварности”. Навешћу данас готово заборављени пример. Док је писао *Евгенију Гранде*, Балзаку је пријатељ Жил Сандо причао разне новости. Балзак га је прекинуо: „Све је то лепо, но вратимо се стварности. Причајмо радије о Евгенији Гранде!” Идеја је јасна: најчудеснији догађаји су заправо стварни,

најапстрактнији дијалози се схватају буквално, најбизарније речи су цитати живота.

Али обрнути феномен — „продор” текста у стварност, излет у ноћни свет, у живу збиљу, ипак значи раскид са свим законима могућег. Тражећи у немогућем оно стварно, текст са читаоцем започиње препирку око неприхватљивог. Такав унутрашњи дијалог могућ је тек у сну, када нисмо свесни да разговарамо са собом. Када се, за разлику од *свољашње* дијалога у царству потребе или нужности, одвија *унутрашњи* дијалог у нашем менталном свету. И када се, у том царству слободе, одвија посредно, преко симбола, спонтано и неосетно, попут дисања и рада срца. Овде се, међутим, оба дијалога стапају у један — захваљујући моћној симболици слова. Тако се упитност живота преводи у многозначност текста. Као што дивља, забрањена мисао, једном остварена, лако заводи на пут, са којег се иде на разне стране. Последица је, рећи ће неки, општа многозначност, будући да је и цела параболоа фиктивна — двострука илузија истине и стварности!

Зато сада још јасније видимо да су управо супротни разлози наводили једног Брехта да уз помоћ *ефекта ошухења* буди свест да је уметност варка. Да је позоришна ситуација привид, а не реалност — и да ће то сазнање у нама пробудити критичку свест како у односу на друштвену стварност, тако и на све оно што су његови савременици покренули говором о језику као о псеудорелигијски стилизованом „бићу”, естетски декорисаном и неумерено патетичном, недокучивом и енигматичном. Толико неумереном да изједначава етички вид лажи и естетички вид илузије. Сасвим је изгубила из вида да уметност примењује хомеопатску терапију. Да стварање илузија служи за излечење од илузија.

Излечење од илузија? Била је то, разуме се, мала фабрика за убијање сувишних емоција. Она је занемарила нашу ноторну *глад* за илузијом. За оним што су осуђивали још калвинистички чувари врлине. А они су ишли тако далеко да су кудили ту функцију душе, забрањивали потребу за очаравањем која никад није могла бити потиснута. У Женеви су пуританци Конзисторије, посебног „Завода за надзирање врлине”, осудили приповедање *измишљених прича*: сваки човек у друштву има дужност да свог ближњег стално опомиње на опасности илузије као вечног проклетства што дражи, развија и распаљује чула на рачун разума. Па тако и на опасности позоришних представа. Оне су то што у највећој мери узнемирују и поамљују нашу тиху и спокојну моћ расуђивања. А ко то не зна или не уме, тај пре треба да ћути него да својим бесмисленим забављањем омета људе да стално одржавају потребну озбиљ-

ност. И стога упорно прогоне не само глумце као најобичније варалице, него и оне који су посматрали њихову игру.

Но, ако малчице преиначимо познату паролу: *chasset le naturel, il revient au galop* — ако истерате природу, вратиће се у галопу — постајемо свесни огромне *ћоврајшне снаге* која прати сваки покушај да се затоми и потре искомска потреба за илузијом.

Можда и можемо прећи преко њене ноторне неприродности, можемо чак и суспендовати наше знање о природи фантастике, ипак ћемо лако постати њени робови, као што се то у животу редовно дешава. Јер, и кад историјска стварност изађе из својих граница, она има увек спремне за своје јунаке цео костим и сав блесак славе и кулисе за представу и приказивање. И као што мормоне нису могли у њиховој вери да поколебају празни сандуци Палмире, тако ни ми у књижевној илузији не можемо видети просту заблуду. Ма колико је стварност упорно доводила у сумњу. Или тачније, можемо само превидети оно што сваком површном читаоцу може лако измаћи из вида услед преплитања два непомирљива света, фиктивног и стварног, а самим тим и преплитања две значењске равни њихове поруке — оне реалистичне, стварне, која тражи потврду у фиктивном делу, и оне сабласне, фантастичне, која помицањем слова у Кафкиној причи само још увећава загонетку животног искуства и естетички проблем његове сублимације.

Проблем није нов. Од памтивека се научници и филозофи труде да овладају том опреком помоћу Антиметаболе, чија оштрина плаши. Прибегавају стилској фигури коју, у римско доба, за појасом носи лепа богиња Филологија, одевена у алегориско рухо украшено реторичким фигурама — оружјем којим брани пријатеље и рањава противнике, док се Граматика, жена у поодмаклој доби, не одваја од мале кутије од ебановине у којој држи ножић и турпију за одстрањивање словних грешака код деце.

Хегел је, на пример, тврдио: „Што је умно, то је и стварно, што је стварно, то је и умно.” Обрнуту симетрију дао је Ајнштајн: „У мери, у којој се теорија односи на стварност, није поуздана, а у мери у којој је поуздана, не односи се на стварност.” Игра синтаксе у овој фигури, одвија се негде у висини, на затегнутим, хладним конопцима логике. Баш као што је захтевао Хермоген, учитељ говорништва — све је различито и паралелно, све је укрштено, а све се, у исти мах, оповргава. Суштина противречја израња пред нама у својој тупој непомичности — без емфазе и страсти. Као када бисмо и ми, сада, на Кафку применили хијазам: „Лако пише, ал’ удара тешко.”

Сада већ слутимо куда нас такво поређење води. Стварност је, наиме, у Кафкиној параболи о читању „побеђена” тако што је припитомљена. Књига која се овде, у складу с конвенцијама, назива фикцијом, заправо је књига о стварности. А то је увек посебан квалитет уметничке слике света када код читаоца развија егзистенцијални аспект подстицањем тако интензивног осећања властитог живота. Ту је задрхтало и читалачко срце младог студента, а пред тако моћном идејом устукне и највећи скептик. Јер, ако је читалац нешто и чуо онако задубљен у слова, онако опијен фикцијом, пре је то био његов унутарњи крик, чији звук није ништа друго до удар сеизмографске игле која региструје потресе.

Вапај је то, вапај у сопственом срцу — покушај да у тексту затури и у том забору несвесно сакрије од себе оно што га целог живота као лични и филозофски проблем тишти, да одагна сваку помисао на постојање празнине не само у метафизичком значењу него и лично осећање празног простора. Треба то схватити дословно — када читалац пролази кроз завесу фикције, он као да пролази кроз Зид плача, сцена се одвија у његовој самосвести.

Јер, да тако силовито изрони из тмине, може тек *људска* стварност која има нека друга својства, друкчија од познате стварности. За разлику од своје славне претходнице, некадашње „ лепе душе”, читалац данас зна да је део стварности који можемо опазити, од атома до звезда, кудикамо мањи у поређењу са оним за који знамо да постоји, а не опажамо га. На први поглед, помисао да је саткан од сасвим провидног ткања, као царско ново одело, или да се чује тамо где ничег нема, наликује старој подели на (скривену) стварност и (површинску) појавност.

Театар стварности. Суштина је, међутим, у томе да свако од нас ствара један модел стварности. Један модел који просто вапи за позорницом, за расветом, за инсценацијом реалности која се том чину управо опире. Отуда се сцена стално мења, па значења догађаја на том попришту ступају, лако и неосетно, у службу своје крајње супротности као свог отуђеног наличја, док сметени појединац покушава да ухвати правац између *Сциле* објективности и *Харибде* релативизма.

Сва неартикулисана сазнања која проклиње и обуздава, утваре подсвести што надиру неприлично, вампирски, управо зато што не постоје, а хоће да грчевито докажу свој живот, сва та потиснута искуства исказана су иконички, језиком чулне, конкретне слике. Она указују на потиснути значај изванјезичког универзума. А тиме што померају белину око одштампаних слова, она управо кроз слику подрхтавања линије њиховог

отиска дају слику нечег сасвим супротног — слику што оличава чврсту и непоколебљиву истину: свако рађање смисла, сваки симболични почетак, али и свако теоријско рађање, заснива се на већ започетој егзистенцији једног преддискурзивног „животног текста”. Заједничка нит се потом рашчиње и кида, а истовремено и образује у једном сасвим, сасвим другачијем крику као симболу два симетрична феномена који се овде невидљивим неким заумним пипцима додирују, не искључујући и не негирајући се међусобно: у стишаном зову уметника за складом и смислом и у продорном крику неког заумног текста.

Forza dell'illusione. У свим временима постојала је вера у катарзично дејство песништва. Њени пропламсаји трепере у класичној поезији, у црквеном певању и сетним рефренима трубадура. Од памтивека је поетска илузија била кључни елемент људског постојања, оличена у пориву с којим су певачи из народа стварали бајке и песме о јунацима и изводили их, усмено, пред својим слушаоцима. Одјекивала је у болном поистовећењу са страстима јунака. Као зла коб пратила је фантасте и занесењаке који су побркали план живота и зов поезије. Извијала се из мрачних харема и сунцем обасјаних храмова Хелена. Извиривала је из мршавих, кошчатих фигура мистичних свештеница посвећених овладавању својим телом и духом, од времена пророчица и римских весталки до смерних редовница Средњег века које су прилагођавале текстове „распусног” Теренција. Прожимала је древну историју и мудрост већине култура. Сву ту славу дочаравања и болних обрабења пронело је кроз историју једно непрегледно мноштво књижевних дела, а уз њих је било везано и мноштво симбола, од самотног усклика енглеске краљице Елизабете I до махните дисхармоније *Кројцерове сонате*, у којој је Лав Толстој опевао очајнички, затомљени крик љубоморе.

Архаични језик несвесног оличен је у вриску. Његово потискивање најбоље открива сва самоприкривања и самозаваравања у човековом алармном систему. Разумети то, опет, може само он. Као што читати може само човек. Препуштајући се привиду, поетској илузији, он бежи од стварности која прети. Дивљи су и неукротиви, готово инстинктивни, човекови страхови и покушаји бекства. Али он уједно престаје да и сам буде неко ко прети да постане неартикулисано биће што вреба из таме и тако стиче извесност да не буде животињом.

Читалац је поетска животиња. *Зоон њоетшкон*. Он је, сумње нема, и *зоон легон ехон*. Али он није пука животиња која чита, пука *animal legente*, он је и *homo lector*. А самим тим и тумач написаног. Ако је као такав оличен у студенту, алегоријском лику што читањем сазнаје и тумачи свет, онда ни ту

ствар не стоји другачије. Пружајући отпор „сувише стварном”, оглушујући се о стварну патњу, тумач себи намеће имажинарну. Јер, онај ко каже „варка”, каже такође и „тајанствени свет”, свет стварности до кога се, можда, доспева преко ње. И управо зато што не зна шта се дешава иза тог црног застора ноћи, за њега крик у олуји представља свесни удео те невидљиве стварности. Фикција истине говори о истини фикције. А то је инверзија типична за Кафку: он је потпуно обрнуо поредак ствари, па сада текст прокламује истину, а читалац — варку.

Читалац је човек који не може да прочита лаж, а да у њу сам не поверује. Који сумња у све сем у црно слово на белој хартији. Он настоји на Варци, на привиду, јер он је биће за које привид, илузија, постоји, мора да постоји, као и првобитна вера у њену спасоносну моћ. Где би, уосталом, да није ње, нашао немир који изискује његова интелектуална радозналост? Јер шта је друго тај његов немир до бесомучна упорност интелигенције у прављењу мисли, низа судова и дефиниција само тумачењу својствених, његово одбијање да се повуче пред расулом речи и слова, пред фантазијама испод спуштених капака или мудрог лудошћу илузије?

3.

И кад би свако помислио да је загонетка решена, судбина текста укроћена, јавља се сумња. Све то и даље личи на духовни кратки спој. Већ би романтизам, склон скривању и демаскирању, раскринкао Кафкиног читаоца као опсенара. Као барона Минхаузена који се извлачи из воде вукући властити перчин, а сада се извлачи из приче о повлачењу прста који исправља туђи текст. Чувене *алеџорије читања* изводиле су на сцену такве маске као различите верзије текста и тумачења. А то значи — као комедију погрешног читања. Па и ова Кафкина прича личи на филолошку пародију. Као да се руга текстологији чије знање се, наизглед, не задовољава сиромашним синтезама, пуким апстракцијама, општим погледима, већ се, напротив, окреће појединостима, и у томе осећа суштину: све до реда величине слова.

Данас је, међутим, на сцени емпиријски читалац. Снопови светла извлаче га на позорницу из партера анонимне публике, и ту, на естради, славе као стварног *аутора* текста. Оног коме је поверена инсценација. Читање више није облик пасивног конзумирања: оно постаје вид стварања значења, па тако и ауторства. Значење је лавиринт у настајању који се не-

престано реконструирати у зависности од читалачког избора. Више не представља затворену словну једначину, неки затворен лингвистички и семантички систем којим господари аутор — онај што одређује почетак, крај и ток а читаоцу оставља да следи путоказе.

Но кад би се мало боље размислило, ова слика не само да није нова, већ за собом има и дугу и славну традицију. Тако се испред Малармеове параболе *Igitur* — написане 1869, али објављене тек 1925 — налази, као мото, необично категорично упутство: *Ce Conte s'adresse a'Intelligence du lecteur qui met les choses en scène, elle-même.*

Јасније од Постмодерне изрекао је то већ и Марсел Пруст у *Поново нађеном времену*. Лажна је, каже, она пишчева посвета: „Драги мој читаоче”. Јер свако, у ствари, чита самог себе. Књига је „оптички инструмент који нам аутор даје у руке како би сазнали оно што иначе не би видели у себи”. Сходно тој *методици читања*, сви видимо различито, свако чита неки свој текст, неку своју варијанту. Објективно постоји само шифровани низ црних слова на белом папиру. Мада је механизам доживљаја исти. Ако сваки делић текста има исто толико значења колико и неки звук, ако нас мучи као проблем или опседа као мелодична музика, ако са руба нашег света доспе у средиште, онда се догоди то неочекивано чудо, где ми пре видимо најезду духа но просту игру слова. Отуда и Малармеова слика књиге: њен прототип у природи је лептир. „Књига је беживотни лептир. Она не може да лети. Зато што има милијарде крила.”

Овај лептир у корицама само је привидно заробљен и непокретан. Има аутора који су толико подстицајни да их готово и не можемо читати. После неколико страница у нама се диже олуја, чује се онај крик у ноћи што рађа осећај да има и других могућности и ми већ почињемо упоредо да мислимо, стварамо, пишемо. *Читање је писање*. Један од најупечатљивијих описа овог порива налазимо код Кафке. У седмом поглављу незавршеног романа *Нећрагом нећали*, главни лик среће „бесконечног читаоца” како седи за малим столом покривеним књигама, обасјан јарком светлошћу сијалице коју је скинуо са зида и углавио између две велике књиге: „Немо је посматрао како чита књигу, како окреће листове, да би муњевитом брзином одмах узео другу, задубивши се при том, хитро и снажно, у једну свеску у коју је сваки час уносио белешке.” Далек одјек ове слике срећемо у Борхесовој бесконачној „пешчаној књизи” која нема прве странице. Баволски спис изиграва сваки покушај да се доспе до почетка текста, између поклопаца књи-

ге умећу се непозвани нови листови, тако да ниједна страница није уистину прва, ма колико близу корицама лежала.

Смрт чииаоца. Знамо, међутим, шта нам спремају они што у име читаоца обзнањују смрт аутора. Они су већ на путу да најаве и *смрт чииаоца*. Да књижевност прогласе за нешто што су измислили професори, критичари и тумачи, будући да поезија нема тело које би се могло описати, премда — као и човек — живи од илузије телесности, од представе о *йразном йтелу обавијеном у речи*. На крају би се и цео људски живот, и поезија, и читање, могли протумачити као пуки низ бескрајних магијских ритуала — осмишљавања нечег *што не зна за йочешак и крај*. И онда би се поново морао потезати онај аргумент по којем је фиктивни текст, у најширем смислу, одраз савременика, садашњег човека, и ако је текст привид и лаж, онда се приговор враћа човеку коме је потребно такво лажно или улепшавајуће огледало, да се у њему препозна и са извесном часном забавом призна добровољно своје лажи и обмане.

При том се о тумачима и критичарима говори као о „теолозима ослобођења”, који сво своје знање и умење демонстративно излажу општој провери. Једном страном своје егзистенције, располућене на ликове свеца и комедијанта, они с небеских висина нападају или приземно извргавају руглу, а с друге су ионако нападнути и извргнути руглу. Будући у исти мах икона и предмет мржње, оличење контроверзе што стално провоцира, они наступају у разним улогама, инсценирајући заправо сами себе. Посебно што знају како да се поставе у „медијској олуји”. И при том, у ироничној игри, заступају опште у посебном. Или: индивидуализацију универзалног. То је стари хегеловски мотив *конкретне ойшћосћи* — чулно појављивање идеје. Тако на необичан начин подсећају на алегорију алзашког барона Клотса — на његове статисте који су, одевени у костиме свих раса и народа, на Марсовом пољу, у време Француске револуције, у сјају ватромета и општег братимљења, представљали „депутацију целог људског рода”. Приморани, међутим, да о свему, одмах, изнесу став, они се у књижевном животу налазе у положају људи који су закаснили у позориште — између два чина су врата још напола отворена, и они у тами траже сопствено место. Пропустили су почетак радње и сада преостаје само да се њени почечи накнадно наслућују.

Тумачити озбиљно, разлагати помно, увек у потрази за упориштем, то међутим значи: почињати изнова, увек изнова губити кључ који је још јуче сигурно отварао браве; значи прелиставати уназад борхесовске странице прекривене хијероглифима старих почетака о којима не постоји никаква подробна свест. Отуда, објективно тумачење текста није без икаквих из-

гледа. Оно ће се појавити у тренутку када, растерећен своје финалистичке навике, тумач буде прихватио крхку случајност својих доказа, када се у тој драми, тако личној, захтевној, не буде понашао као *учени мученик*, и кад, за сам текст, „тумачење” буде сведено на своју тачну меру, на радну хипотезу.

Смрт критичара. Али стварни, аутентични циљ критике заправо је уништење саме себе — то јест, откривање слабости текста све до постизања нулте тачке у култури, тачке која више није подложна критици. То је идеалан тренутак да се призове „смрт критичара”. И као што у познатим обредима иницијације припадници неких афричких племена симболично умиру да би се поново родили, тако би и заговорници овог симболичног одумирања — уз ризик да нам покваре радост читања, оно мало естетског уживања — хтели да највише интелектуално добро постане својина најближег сродника. Као што живи сродник кроз њега умире и поново се рађа. Хтели би, другим речима, да успоставе оно што данас називамо вечним кружењем интелектуалне енергије. И тако, у симболичном ритуалу, обнове трагедију чувеног текстолога Зупхана, исцрпљеног полемикама *о бескрајном дојтеривању* критичких издања. Он је написао опроштајно писмо Вајмарском војводи, а затим се обесио, попевши се на 33 тома приређених Хердерових дела.

Разлог више да се вратимо фикцији, имагинарном животу текста, његовој *безазленој свесћи*. Она нам помаже да се избавимо из оног што се у метафизици свакодневице зове „стварносни проблем” — попут песника Орфеја који, са нестварном визијом испред себе и „скоро живом” Еуридиком за леђима, путује кроз зону смрти ка новом дану, упозорен да би свако освртање било фатално. Поређење се овде односи на онај крик из Кафкине приче о читаоцу који у тексту прстима поништава да га је уопште чуо. Шта је у том поређењу заиста пресудно?

Чишћење је брисање — најпре по томе што брисање укида, преправља, уклања стварност. То је давно наслућено, мада није наведен стварни разлог, а он звучи познато: тек када се склоне, од стране разлози за крик у свету, нестаће и разлози за брисање слова, речи, реченица. А са њима и разлози да читамо фикцијске текстове на начин који нам омогућава да схватимо сами себе и свет који нас окружује. Овај онтолошки услов узрокује категоријални. Читаочева енергична реакција на крик, на *зов стварносћи* — то преступање граница света, уједно је прелазак из домена стварног у домен фикционално могућег. Јер ту, на тој граници света, грађа стварности је чудесно трансформисана. Ортодоксно се преобраћа у парадоксно.

Зато угледни структуралиста Долежал тврди да је особама из стварног света, историјским личностима, дозвољено да уђу у фикционални свет тек ако прихвате статус „могућих алтернатива” (*Могући светови и теорија фикције*). Али он не види да то негирају романи романтизма и постмодерне. Он даље тврди да су фикционални светови непотпуни и семантички нехомогени. Непотпун, међутим, може бити само наш доживљај те стварности. А такав је, у принципу, и наш доживљај стварног света. Наше искуство света није систем односа који одређује сваки појединачни догађај, већ један отворени тоталитет чија синтеза је неисцрпива. Тако студентима књижевности упорно стављају у задатак да интензивно проучавају учешће „реалности” у стварању фикције. Они никад не сањају разбијено огледало, јер остају изоловани у теоријама о нарцистичком самообликовању. У теоријама које упорно руше мост између стварног читаоца и универзума фикције. И стога оштро деле живот и писање на начин како је то чинио већ Еразмо у име филологије. Сасвим супротно, у име теозофије, Гете се наругао таквом „лудилу расцепа”. Границе лепе књижевности већ су одавно прекорачене. Кафкина скица пример је урушавања аутентичности фиктивног света, а њена семантичка стратегија дата је у симболу читаоачевог кажипрста. Ту, и само ту.

Људе Кафка у исти мах привлачи и плаши јер, наводно, у свему види утваре, фантоме и авети. На неке, додуше, утиче са одложеним дејством. Да парадокс буде већи, таква је била судбина и његовог првог великог тумача, Гинтера Андерса, који је шездесетих година о свету говорио као о *фантому* и *матрици*, а о масовним медијима као нечем што производи те фантоме и матрице. Они нам постају реалнији од пријатеља и рођака, од људи с којима живимо. Негујемо их с нежном немилосрдношћу, суочавамо са својим страстима, зебњама, сумњама, надама, па и илузијама, са којима смо боље живели него у стварности. Тада је, пре пола века, прича о „симулакруму” деловала као научничко претеривање. Данас нам је блиска представа да, с ону страну „електронске завесе”, медијски опчињене душе кују ђаволски план. Или да ђаво данас наступа у лику медијског апостола.

Genius malignus. На крају прве од својих гласовитих *Медијација*, Декарт износи претпоставку која личи на научну бајку. Каже да га је залудео Зли дух, натеравши га да поверује како заиста постоји. Да је жив, јер има главу и тело; да осећа, јер поседује чула којима перципира материјални свет око себе. У данашњој верзији ове Декартове идеје, демонски злодух има секуларни, световни облик. То је савремени научник у лабораторији који наше мозгове, уроњене у хранљиву течност (*brain*

in a vat), прикључује на апарате чији електрични импулси симулирају стварност а да тога нисмо ни свесни. Суштина је иста: глобална заблуда о настанку свести. Ако са сигурношћу не знамо да ли нас вара неки зли дух, не знамо ни да ли уопште поседујемо тело. Јер кад бисмо то знали, знали бисмо и да нас није залудео зли дух.

Ова апсурдна логика се ту не зауставља: свако мишљење о нашем мишљењу о стварности такође је само једно мишљење, те према томе могући производ неког злог духа. Можемо се само окомити на почетну премису: када би ствари биле другачије него што мислимо да јесу, не бисмо, реални какви јесмо, имали исто мишљење које имамо. Премда би и то, опет, било само једно мишљење које нам, можда, у својој пакленој забави, сугерише зли дух. Све то буди у нама меланхоличну скепсу. Починемо да сумњамо и у извесност наших унутрашњих стања, чак и поводом елементарне претоставке да *мислимо*. Па тако и претпоставке да *ми* мислимо. Можда смо само неки лик у роману, пука илузија и део нечијег живописног сна.

То наликује појави означеној као *чишлалачка аура*. Фиктивни текст мало кога оставља равнодушним. У оркестру читалачког уживања слова су музички инструменти, а централни нервни систем је — диригент. Научници су завирили дубље у мозак да би одгонетнули настанак заноса, најчешће изазван узбудљивим штивом. Покушали су да објасне Валеријеву „савршену машину за читање, чији су услови прилично тачно одређени законима и методама физиолошке оптике”. Покушали су да разоткрију оно што неуролози нису, јер ови су одговоре потражили у измени светлусања и замрачења у „ватромету пријатности”. У мрежи електричних титраја који прозује кроз мозак и кичмену мождину. Ако и дође до гашења у претчеоној кори, у којој је средиште управљања разумом и понашањем, у тренуцима узбуђења засветле и Амигдала, средиште осећања, и Хипокампус, задужен за памћење. Срце удвостручи откуцаје, све док напетост у распрскавајућем налету не ишчезне. Из недокучивих разлога мозгу све ђаволски прија.

4.

Но ако хоћете да знате на који чудесан начин фикција може бити место истине, не као мистерија организма или као грех социјалистичког реализма, већ у смислу функционисања људског бића, заварите поново у Кафку. Неколико моћних и муњевитих анализа, у којима нема сувишних речи, довољно је да открије сву дубину раскорака између стварности и уметно-

сти. Раскорака који управо потиче из ситуације непрекидног изневеревања онога без чега, по Кафки, живота нема. Давно пре Дамета, који данас говори о *Истини и другим зајонешкама* (1978), Кафка је наговестио и Патманов *Реализам са људским лицем* (1990). Независно од „метафизичког”, постоји, наиме, и један „интерни” реализам, који допушта више описа стварности, чија се истина темељи у њиховој рационалној прихватљивости.

У скици *На галерији*, читалац је гледалац. Пред њим искрсавају две сасвим различите слике. Њихова антитетичност је савршена, црно-бела, а њихова посебност у томе што ниједна од њих није немогућа, иако обе приказују исту циркуску тачку, исту „акробатску стварност” у невиђеном контрасту — на супротан начин и с различитим вредносним предзнаком. Оно што је у првој слици свирепа драма, у другој је весела свакодневица. Оно што је за ту другу почетак, за прву је крај.

НА ГАЛЕРИЈИ

Кад би неку слабашну, грудоболну јахачицу у мањезу, на коњу који се шета, пред неуморном публиком, немилосрдни шеф месецима без прекида гонити у круг, виштајући бичем, приморавашући је да стоји на коњу док јој ваздух зуји око ушију, да баца пољубице, да се прерија у стругу, и кад би се ша игра, уз неистинито хучање оркестра и венцилајора, продужила ка својој будућности што се стално отвара све даље и даље, уз праћућу замирујућу или поново набујалога шашања руку, које су заправо парни чекићи — можда би онда неки млади посетилац са галерије похитио низ дугачке степеннице кроз све редове, ушао у мањез и повикао: „Стој!” кроз франфаре оркестра који се увек прилагођава.

Али пошто није тако, пошто унутра улеће једна лепа дама, бела и румена, између завеса које горде следе у ливреји размичу пред њом; а директор, одано јој ловећи поглед и држећи се попут живописне, даје јој у сусрет; брижљиво је уздиже на зеленка, као да је она његова надасве вољена унука која креће на ојасан појас; не може се одлучити да да знак; најзад га, савладавши се, даје, погнувши бичем; трчи поред коња отворених уста; оштрим оком праћи скокове јахачице; једва може да схвати њену сигурност; покушава да је ојмене, узвикујући на енглеском; бесно узораваша коњушаре, који држе обручеве, да буду крајње обазриви; пред велики саломоршале уздигнућим рукама заклинше оркестар да ућути; најзад скида малу с устрејшалога коња, љуби је у оба образа и сматра да никакво признање публике није довољно; док она, ослоњена на њега, појевши се на врхове прстију, окружена пращином, раширених руку и заваљене главице, жели да подели своју срећу са целим циркусом — пошто је то овако, посетилац са галерије прислања лице на ограду и, поштујући у завршни марш као у какав шежак сан, почиње да плаче а да тога није ни свестан.

Као да писац решава проблем емотивног максимума и минимума. Два призора доносе два супротна доживљаја, а њихова асиметричност има једну, исту болну последицу. То су психолошке маказе што кроје гледаочеву несрећу — он „почиње да плаче а да тога није ни свестан”. Нека слутња да није све онако као што изгледа пресекала га је као мач. Два гледаоца у том часу седе на галерији, једнако лишена ослоња и унутрашње равнотеже. Сада је, међутим, занимљиво да и нас као читаоце ове приче стиже слична судбина. Само што она не зависи од мутних, несређених слојева мисли које уопште не припадају нашем него туђем мишљењу, па се заједно са овим мењају а да се тога не можемо сачувати. Текст нас истовремено укључује у обликовање илузије и у обликовање начина којим се илузија доводи у питање. То је верна слика оног процеса стицања искуства који, у нашој мисаоној и културној пракси, има три јарке одлике: живопис превладава над логиком, интуиција над разумом, синтеза над анализом.

Јасно је да Кафка схвата књижевни текст као циркусу арени где се одвија игра имагинације у којој подједнако учествују и читалац и аутор. Решен да од циркуса створи најекстравагантније поприште књижевних двобоја и погледа на свет, он остаје доследан у избору одговарајућих представа и симбола. У слици непрекидног кретања у круг уједно је наговестио и методолошки пут у духу свог бриљантног парадокса: „Циљ нашег пута је да нађемо пут до нашег циља.” Начин писања није директан, већ је заобилазан. То је дискурс који непрестано савладава кривине. И при том показује изванредну способност да две мисли које би једна другој могле противречити тако успешно раздваја да се оне у свести гледаоца никад не могу срести.

Конципиран је, међутим, тако да активира машту читаоца, како би он учествовао у домишљању и допунио оно што недостаје. Ненаписани аспекти делују на написане делове текста. Сенче нејасна и магловита значења, а неочекиване реакције и преокрете током читања појачавају увођењем Гледаоца који је заправо персонификација Читаоца као таквог. Не само што се с овим ликом, тачније с његовим реакцијама, по природи ствари поистовећују сви други читаоци; он их наводи да допуне и конкретизују многе назнаке за које, и сами изложени конфузији, у самом тексту не налазе јасно објашњење. Јер ту, на попришту мађионичарских опсена и вештина, Кафка не приказује циркуску уметност само као ружичасту утопију и „заборав од живота”. То је стварност као стихијска снага, по свему груба и сурова, равноправна са оном од крви меса, на шта нас је већ давно упозорио Шелинг.

При том је у слици циркуса та иста стварност на толико немогућ начин могућа као што је истовремено на могућан начин немогућа, да унапред одустајемо од претензије на неку потпуну, дефинитивну и заокругљену дефиницију књижевног текста. Са већ знатне временске удаљености може се тврдити да се у томе уједно крила ноторна Кафкина отвореност за сва могућа тумачења, за књижевну *теорију хаоса*. Тиме је на себе навлачио прекоре како и сам личи на циркуског жонглера и акробату који на свом носу задржава све лопте које му се добацују из публике.

Јер, све, али буквално *све је удвоситручено* у овом тексту који захтева најмање два читања: у пажљивој језичкој кореографији, удвојена визура нуди два „гешталта” текста, док обрнута искуства света и живота подупиру два различита значења. Површинско, видљиво — према непрозирном, дубинском, при чему свако од њих има и обрнут вредносни предзнак. Позитивни ефекти су нереално дефектни, негативни — реално ефектни. То је извор недоумице.

Ако бурну реакцију на нељудску стварност није тешко разумети — као ни логично искушење да се сјури у ту долину плача, да се зауставе „сила и неправда”, и не само зауставе него да се на сва звона свету огласе, и да цео свет чује, и да све трешти од громког повика „Стој” — зашто после друге, оптимистичке слике гледалац „плаче а да тога није ни свестан”, и то баш у тренутку док трешти оркестар у славу врхунског умећа, док се уметница, сва „ружичаста и бела”, раширених руку успиње на врховима прстију до саме кристализације своје вештине заједно са музичким крешендом и реченичним ритмом, испресецаним, набијеним, стегнутим, за један читалачки дах сазданим, и док се гледаоцу то све чини као излет у небо, као право на неки анђеоски предах и станку — зашто баш ту, код станке као узвишеног контрапункта, гледалац одједном у свему осећа неки расап, неки толико јак несклад у својим грудима, неко алогично осећање или болно сазнање да недостаје друга страна света, толико болно да обливен сузама тоне у „тежак сан”, у надошле воде немоћи, у несвест на коју га осуђује проклетство његовог саосећања?

Он плаче јер само он види праву страну стварности. Само он зна да је лажна ова ревизија прве визије. Једна ревизија стварности што бије оптимизмом светлих, ружичастих тонова са улепшаним ликовима уметнице и директора циркуса. Јер тај део нипошто не одражава истину, већ само површину збиље, симулирани догађај. Истинску позадину, замагљену, наслућујемо кроз сузе беспомоћног гледаоца — јединог што у маси која задивљено и са стрепњом гледа види уметницу без њеног

сјајног ореола, развенчану са својом привидном волшебношћу, док наизглед гордо и неприкосновено, као снена да је, као да „с устрепталог коња” силази међу нишче духом с неког вишег света, спушта своје стопе у прах земни.

Први пасус је, насупрот томе, истинит, али његова истина за многе остаје несазната, јер би такав увид захтевао иступање из уходаног животног склопа. Само усамљени гледалац зна да је немогућа свака промена. Свака жеља да се овај растрзани, хаотични и бучни живот увеже, да се зло у свету на неки начин укине или изгуби. И као што изнад врата Магичног театра у Хесеовом *Штейнском вуку* стоји „Само за лудаке!”, тако изнад улаза у Кафкин циркус стоји једно неприметно: „Само за беспомоћне!”.

Није овде Гледалац побркао план живота и уметничку вештину, како тврде позитивистички критичари. Није га заваро ружичасти привид што са облаком прашине покрива арену попут златног праха. Није се обрео у римској царској ложи која диже или спушта своје палчеве и доноси своје пресуде независно од тога какву ће одлуку донети народ. А није се нашао ни у улози наивног посматрача барокних комедија из 17. века, које су варком приказивале нешто што је исправно, иако се оно сматра погрешним, а грешком нешто што се сматра исправним. Напротив. У његовој глави се, свесно-несвесно, одвија један по свему изузетан процес. Другачији, чак, и од оног који се може срести код Кафкиних омиљених савременика. Док у причи *Вече комедије* Роберта Валзера (*Lustspielabend*, 1914), његовог највећег узора, гледалац описује догађаје на позорници и реакцију публике у првом лицу, овде се одвија једна скривена расправа о „уметности” циркуске тачке у светлу много озбиљнијег филозофског проблема — превазилажења картезијанске разлике између животно-филозофске истине и чулно-практичне вероватноће, а помоћу дијалектике извесног и неизвесног.

Текст зна више и од свог творца и од свог тумача. Он је увек у ситуацији Фаустовог *хомункулуса*. То је онај човечуљак који, створен вештачки као свезнајући, у Гетеовој драми даје одговор на питање: „Како настаје славно дело у тишини?” И при том извргава руглу позитивистички настројеног филолога — великог полихистора Еразма Ротердамског. Јер он, по речима Гетеа, отправља овог Тумача, зароњеног у сувишне детаље, с ироничним саветом: да се не удави у мору хартије, да не верује слепо сваком слову, а пре свега — да не гаји „страхопоштовање према безначајном”. Иронично је овде, управо стога, упутство да се чини супротно: „Развијај прастаре пергаменте, / брижно скупљај животне елементе / И склапај их, ко што у

књизи пише, / Мисли на Шта, не Како још и више.” Наравно да се у складу с овом упутством „како треба да изгледа тумачење”, може прочитати и Кафкин текст — под условом да се прозре као пародија управо дате дефиниције.

Потпуно одгонетање приче *На галерији* можда и не би морало да остане тајна кад би му сврха била пука рационализација. Када улазак у свет уметности не би наликовао уласку у циркус, већ у неко осветљено, хладно здање лишено скровитих кутака душе, оног унутрашњег емотивног богатства, чије се дубине не могу измерити никада. И када би се, у преувеличаном облику све ствари из Андрићеве „мрачне позадине”, прикривено очуване у *ехоруму* подвести, на свој начин сада шириле и показивале као непознати *ајсџракџум*, без видљивог реалног корена и опипљивог разлога. Као трајно стање једног догађаја чија је потреба за заплетом условна а за врхунцем још мања. Преведено на језик теорије: свако разумевање израста из неког преддискурзивног „животног текста”. Отуд оправдано питање: да ли његово нужно прекомпоновање упозорава на потиснути значај извантекстуалне стварности, на значај једног екстрајезичког света? Каква је то вртоглавица која тера гледаоца у *ајсџракџију* Идеје, и друга вртоглавица која га суочава са безусловном *реализацијом* Идеје?

Први део приче *На галерији* бриљантна је убитачна „кафкијанска” критика модерног механизованог живота. У њему свако може наћи свој животни циркус, *circus mundi*. Иако га, можда, неће одмах и препознати. Кафка је, наиме, мислио да недостатак дистанце и слепа везаност за ситуацију, прикованост на тренутак, спутавају наше виђење истине — премда су његова претпоставка. Отуд кошмар издвојености, осећај лебдења, најава несвести, сузе услед несналажења. А то што лажну слику потура као извесну, док ону праву даје у кондиционалу, тврдећи да није истинита, да је друго, „корективно” читање тачније од првог, све то заправо појачава критику наших илузија.

Јер илузија је да шеф циркуса није сурово оличење савременог директора. Опсена је његов притворни осмех. Привидно је руменило „грудоболне уметнице”, коју у својој тежњи за профитом, ударцима бича претвара у stroj, у пуко оруђе капиталистичког култа — у алатку огромног и злог механизма који бучи, тунђи и ларма јер га у погон стављају паклени вентилатори и „парни чекићи” а не „тапшање” незасите публике. Лаж је када уметница баца пољупце баш у тренутку радикалног телесног перформанса, док сâм демон пали светиљке тек да би све показао у некаквом другачијем светлу. Али најпровиднија

варка је, свакако, милозвучност оркестра који својом несно-
сном галамом цео циркус претвара у „парне чекиће”, у једну
једину фабрику за производњу ужаса — нељудске, „сиве бу-
дућности што се стално отвара све даље и даље”. Пред Кафки-
ним очима — видимо сада то и ми — лебди један појам „ма-
шине” који му служи као протеза метафизике. Фантазми тех-
нике региструју фантомски бол трансцендентног.

Ко истину хоће да ослободи свет од зачараности — о че-
му је сневао филозоф Макс Вебер на прелому векова — тај
мора бити у стању да том истом свету стави насупрот његову
изврнућу слику. Једну слику којој се исто тако не може одузети
поучна мудрост искуства. Неусклађеност ових слика доводи,
међутим, сваког гледаоца у ситуацију да истовремено живи у
два различита света — једном реалном и једном имагинарном.
Та се два света мешају, преплићу, „раздиру” једно друго и
отуд хаос у представама и унутарња борба у личности. Све док
не пресуди хладни ум или издајничко срце. То је ситуација ко-
ја делује као аутентичан, уметнички боравак на ивици очаја и
безизлазности. Као место где се етички вид лажи и естетички
вид илузије додирују. И где се прашина живота и прашина
фикције изједначују.

Није, разуме се, никаква утеха ако знамо да је илустрација
коју нам пружа Кафка тек једно згуснуто обавештење о низу
појава које су нам познате из свакодневног „оштећеног” жи-
вота. Плакао, сневао, викао, хрлио, шта год, човек је заправо
увек у истој клопци. Ако је притиснут патњама у одређеном
тренутку и на сасвим одређеном месту стварности и ако при
том нема никаквог другог излаза да успешно реши проблем
који се „продужава у недоглед” — онда и њему преостаје само
један спас, *акробатски имагинарни скок* — бекство изван тог
места, изван тог тренутка, из тог неподношљивог положаја.
Свестан илузорности тог чина, гледалац беспомоћно плаче.
Скок мисли је, заправо, салто мортале.

Није, такође, необично што Кафка исповеда ову истину у
симболу „тешког сна”. Кошмари су, тврди аутор *Процеса*, на-
ши најискренији пријатељи, мудри и добронамерни, који нам
саопштавају нешто неугодно, али вишеструко корисно. У сва-
ком кошмарном сну скривена је порука да у животу постоји
нешто „веома болно и веома погрешно”. Само што то није
Фројдов „краљевски пут у несвесно”, већ Кафкин царски пут у
реалност. Јер, ма колико естетска лаж на парадоксалан начин
била пожељна; ма колико се за њом више чезнуло ако је изве-
дена виртуозно, тако да се не примећује или једва разазнаје;
ма колико упадљива била њена сличност са сновима, која се

састоји у томе што *ни једно ни друго не зна за Њрејреке*, Кафкин текст — који је и сâм производ стваралачке илузије, наоружан привидима смисла, обавијен велом циркуске прашине као симболом магличасте узвишености и патине трајности — испричан до краја, у оба правца, ипак неумољиво указује на пукотине у стварности које се незауостављиво шире и међусобно гротескно одражавају, као у искривљеном огледалу.

Да ли је техника позната? Зацело, већ је у Хамлетовој употреби речи *оџисак* — као код воденог жига или печатног прстена — ренесанса „оверила” једну слику одраза која подразумева да се нешто на активан начин огледа у оба смера. У њеним очима стварност није била беживотни одраз. Јер тек ако у ово поређење уложимо и тадашњи магични смисао еманације и размене материје, оно може да изрази цео зачудни спектар размењивања слика, а самим тим и поимања Кафкиних сукобљених призора. Простор је материјална надградња психичког понашања. Он је пројекција једне свести која је изашла из главе и која платно циркуске шатре пресвлади тапетима заблуде. Нагла измена „гешталта”, декора, атмосфере и сваке појединости износи на видело нове аспекте онога што је управо потонуло у сећање; а ови, за узврат, бацају светло на нови контекст, будући још сложеније антиципације. Од свих ових збивања, ми чувамо пре свега њихове слике. Као што од свих сећања задржавамо њихову упечатљивост. И њихову фасцинацију. Јер оне су, хтели ми то или не, наша првобитна сцена. Збивање у циркусу радикализују наше представе, али, истовремено, и паралелни однос слика и реалности.

Довољан је контролни пример. Док у фикцији гледалац понире вертикално у суштину појава; док, тонући у дубоки сан, успева да стргне маску лажи — дотле у стварности оклева да се сјури „низ све редове” и прекине свирепи играказ. Нису то, дакле, оне бледе стратегије симболизма које су тежиле за тим да се слике разаберу у огледалу. Слике су се објашњавале сликама и огледало стављало насупрот огледалу, па се, на крају, симболизам са својом слушкињом алегоријом претворио у играчку разума! А нису то ни оне већ изморене стратегије критичког реализма чије су представе о свету биле *нејокрејшне*. Стратегије којима се у емпирији конзервира — и у фиоли естетике чува — давно пропала књижевна „теорија одраза”. Него је то један нови поступак који тек треба именовати. Те старе стратегије, уосталом, већ су довољно потврђене бизарним примерима из историје уметности, који речито илуструју обим сугестивности уметничког привида. Његов највиши домет и његов најнижи пад — последњу тајну оне неодољиве снаге са којом утиче на људе.

Нечувен догађај препричавао се у француском романтизму: у неком провинцијском позоришту глумац је тако убедљиво играо улогу негативца да је узбуђени гледалац истрчао на позорницу, извадио пиштољ и убио глумца. Увидевши шта је учинио, извршио је самоубиство. Одмах је предложено да се подигне заједнички споменик, са натписом: „Најбољем глумцу и најбољем гледаоцу”. А предложили су и епитаф супротне садржине: „Најгорем глумцу и најгорем гледаоцу”.

Парадоксално је, можда, тражити истину у спектаклу фикције. Тамо где по дефиницији нема ничег аутентичног. Где се визуре и перспективе мењају као снопови рефлектора што насумице укрштају зраке, где је све варка и симулација, бука и бес, ватра и дим. Још је парадоксалније дати моћ сазнавања појединцу у циркусу. Тамо где се спектакл отворено обраћа својој публици као безличном колективу, разузданој гомили. Где нема ни пригушивања светла ни покушаја да се издвоји појединац и дотакне његов сензибилитет. Токсично дејство масовне ситуације, уза све то, носи у себи додатни феномен привида који заслепљује појединца.

Па ипак, ми управо кроз моделе његовог „отежаног читања” видимо стварност, видимо свет као отворен тоталитет, чија је синтеза неисцрпива. Једна од могућих је и увид да гледалац у овом ирационализму види чист напад на себе, на своје виђење — саму објаву духа нечастивог, духа модерног доба. Он је за то имао све добре разлоге које као да му није дало знање него — одбрамбени нагон који га, парадоксално, баца у ништавило у које је затворена, а тиме и заштићена, његова егзистенција. „Тежак сан”, заборав, ништавило и звуци завршног марша, све то, онда, није „заборав бића”, већ могућност да дође до себе, а као таква, она је буђење бића, његово стварно ослобађање.

Оваквом упутству за читање нису потребне никакве фанфаре. Загледани у дубину текста осећамо како се из облака прашине, из плеве која нам улеће у очи и мути поглед, помаља она оптимистичка слика света као фантастична баналност; као слика сачињена од златног праха, љубичастих балона и огуљене пепељасте боје на музичкој естради — слика створена да прекрије нељудски спектакл настао отровном комбинацијом хладног ништавила и амбијента најсличнијег паклу у коме коњским копитама није угажена само жућкаста пиљевина арене већ и људска судбина. И док се из све снаге упињемо да учествујемо у туђој недоумици, наша још увек несређена осећања полако препознају трајну дилему: како направити разлику између онога што свет нужно мора бити и онога што стварно јесте. Нема правог живота у лажном.

5.

Чишалац над чишаоцима. То свакако неће засенити славу једног другог читаоца. И после шест векова, најпознатији светац у Гутенберговом календару је и даље витез тужног лика, Дон Кихот. Он је и најдостојанственији. Шпански ритер оличава читаоца као таквог, читаоца над читаоцима — оног чија се вера у књишку истину пронела све до имагинарне Земље малтешких витезова. Све бледи пред неодољивим заносом његове маште и ничим непомућених осећања. И док изјахује с исуканим мачем и спуштеним визиром, док с упереним копљем јуриша да избави чету заточених галијота који уопште не желе да буду ослобођени, нама сваки његов чин и корак говоре да целокупна књижевност живи од несхваћених јунака, од њихових опсена, таман колико и од подстицаја који долазе из „света какав јесте”.

Ови јунаци су тужна деца света. Кохан је писао о Хајневим сузама због бездушног срозавања витешких идеала. Чинило му се да цела природа плаче заједно с њим над судбином пониженог идеалисте. У њему се, каже, огласила горка туга због исмевања трубадурске културе, због обожавања Дулсинеје и оне помућености свести, неоплатонске, љубавне, у којој су све госпе анђеоске. Јавила се „густа и тешка меланхолија” због осуде целог једног доба када су јунаштво и преступ били обасјани осмесима дивних жена, када се љубав крила испод уметничке тоге и монашке ризе, када се умирало ради једног погледа и ишло на муке због несмотреног писма. У њему је, најзад, треперио и далеки одјек детињства, оног чудног и неповратног часа кад се стварност не разлучује од бајке и кад у раној јутарњој измаглици, прожет језом и опчаран вечерњим читањем књига, дечак не пита шта је игра, шта живот, шта лаж, а шта истина.

Сервантес је, знамо, написао књигу против књиге. На једном од ређе цитираних места, исмевајући витешке романе, два његова лика, парох и газдарица, свете се „лепим књигама” на најбруталнији начин. Убице књига замало да баце у ватру и ову, Сервантесову:

Уђоше у собу сви и са њима газдарица и нађоше преко стоа комада великих књига врло лепо укоричених и мнозо малих. А кад их газдарица узгледа, журно изађе из собе и одмах се врати са шкройионицом свеште водице и једним шкройилом зворећи: — Узмише, милостиви госиодине пароху, пошкройише ову собу да не би шу био какав од оних многих чаробњака што су у овим књигама, ја да нас очара за казну што хоћемо да их уништим.

Насмеја се њарох ња рече берберину да му додаје једну њо једну књижу, да види о чему њишу јер би се могла наћи која да не заслужије ођњену казну ... Неђо каква је њо књижа до ње? „Галатеја”, Миђела Сервантеса, одговари берберин. — Тај Сервантес већ ми је њолико години њријашељ и знам да се боље разумева у недаћама неђо у сћиховима.

Све у први мах изгледа као романтична игра текста у тексту, књиге у књизи. Као пародија митова о „неупоредиво лепој” Галатеји, о Парсифалу и Гралу, о небеским витезовима опседнутим мисијом избављења невиних девица, убијања змајева и бодрења понижених. А све је то, знамо, одавно повукло за собом и велики број нових реплика, варијација и пародија. Тако велик, да је „борба против ветрењача” постала општи симбол узалудности, једнако као и апсурдна економска борба која се — ако је веровати Карлу Марксу — повела у осамнаестом веку поводом стварних ветрењача, оних холандских, око дилеме: коме припада ваздух који оне користе.

Видећемо да, у Кафкином свету, заблудело човечанство сматра да ваздух, будући бестелесан, представља нешто продуховљено. Он је врста душе, грчки *пнеум*, у чијој прозирности севају мачеви којима се боре духови — само им се руке не виде, баш као у бајци. Отуд Кафкина духовита реплика Дон Кихота описује његове фиктивне борбе с духовима с обрнутим предзнаком. Његов главни лик је, наиме, Санчо Панса *кога ѡрођони сојсћивено ѡривиђење — Дон Кихот*. То је изопаченост моћи маште која се заснива на унутрашњој трауми мозга, а ова се опет може свести на једну другу изокренутост која показује оно што најмање очекујемо — наличје нашег омиљеног литерарног златника: Санчо Панса упорно бежи од свог злог духа кријући се тамо где би се то најмање могло очекивати — иза његових леђа. То је, како гласи наслов једне од најкраћих Кафкиних прича:

ИСТИНА О САНЧУ ПАНСИ

Санчо Панса — који се, уосталом, ѡиме никад није хвалио — усћео је ѡкоком години, гомилајући ођроман број романа о витезовима и разбојницима, да у вечерњим и ноћним часовима у ѡтој мери одагна од себе свога ѡавола, којем је касније дао име Дон Кихот, да је овај заћим, изђубивши ослонац, изводио најлуђа дела, али ѡшто није било некођ унаћред одређеног ѡредмећа — јер ѡај ѡредмећ је ѡребало да буде ућраво Санчо Панса — ова дела ником нису наносила цћишеће. Санчо Панса, слободан човек, оћушћено је, можда ѡоћакнућ извесним осећањем одђоворностћи, ѡраћио Дон Кихотта у његовим ѡходима и ѡо му је ѡружало велику и корисну забаву до краја живоћта.

Кафка је мит о Дон Кихоту темељито трансформисао. Уместо да и даље буде предмет знања или архетип — мит је у овој причи постао нарочито средство израза и естетски објекат. То је двоструки обрт. Најпре, Кафка претпоставља велики преображај „смешног ритера тужног лика” којег је већ омогућио Сервантес. Јер, Дон Кихот је заправо — Амадис, најромантичнији јунак златног средњег века, који је заспао после једног подвига, преспавао феудализам, увођење новог поретка. Пробуђен, он наставља тамо где је, као Амадис, заспао. Не примећује да се свет променио, да је у неповрат отишло време змајева и чаробњака. Таквог га затиче Кафка, и сада долази до другог преображаја. Његов племенити дух постаје ђаволски. Створен од узвишених илузија и лирских привиђења — васкрсава као паклена ноћна мора.

Оживљавајући уходане, али и оне непризнате или заборављене представе, Кафкина ревизија мита није само обртање златника — духовита травестија приповедачке маште са границе између ренесансе и барока. Она подрива темељ нашег односа према оспораваном митском ауторитету, обликованом кроз вековну интерпретацију литерарних и филозофских списа. И то баш на једном примеру који је свима познат од малих ногу и који, у најмању руку, има исту, темељну симболичку вредност коју има Петар као *камен*, *petrus* — као стена на којој је саграђена Црква. Каква је, уосталом, истина о Санчу Панси? И каква је то истина о истини?

Лик Санча Пансе отеловљује писца. Овај преображај знаменитог штитоноше невероватно је интересантан. Иронија се овде најпре састоји у томе што је Кафкин писац — та „ваздушаста” појава без правога „ослонца” у животу, та „конструкција несталнија од праха” — оваплоћен у једном виталном, овоземаљском, наивно-тврдокорном човеку, у трапавом али отреситом неотесанку, док се Дон Кихот, његово стварно Ја, појављује у виду сенке, привиђења или тужно-елегичног „ђавола”. Као дух којег је сâм створио и сад га истерује из себе. Једна *алеџорија илузије*, као из средњовековне пластике, овде је, као код Сервантеса, *нејпримерена* фигура, у сваком погледу карикатурална, и као таква створена да изазове подсмех и поругу. Али ова демонизација *илузије* не одвија се искључиво у медијуму уметности: у књижевности. Санчу-књижевнику стало је до апсолутне слободе и мира, до „самозаборава” у чистој контемплацији. Одагнавши од себе свог демона Дон Кихота, он га до краја живота ипак „прати у његовим походима”, „можда потакнут извесним осећањем одговорности”, посматрајући, опустено, како „изводи најлуђа дела”.

Драма њиховог дружења огледа се у нераскидивости. Реч *можда* открива болно место уметничког стварања — варијацију једног генијалног Хегеловог поглавља *Феноменологије* о господару и слуги. Није при том уопште реч о класној борби, већ о кретању дискурса, о фуриозној динамици која настаје у борби самоодржања једне свести наспрам друге. Јер, као што је Дон Кихот — као пуки предмет уметности — везан за Санча, за уметника који, „гомилајући огроман број књига о витезовима и разбојницима”, покушава да га се ослободи, тако и Санчо Панса ипак остаје везан за свог палог анђела, Дон Кихота: он је заправо функција његовог Ја. Сада се види да изван пакта који међусобно повезује писца и његов фиктивни лик, Санча и Дон Кихота, има нечег од дуелног пакта са противницима. Од пакта као неуротичног система са узајамном повратном фиксацијом. Јер све је у изазову и двобоју са противничком моћи, а то је она моћ која је већ победила. И коју зато треба победити. Али не просто збрисати, укинути чистом силом или уклањањем другог. Треба је потчинити, као што то чине Мефисто с Фаустом и Фауст са Мефистом.

Да није тако, Дон Кихот би одмах морао умрети, јер такав амбивалентни лик је без „ослонца”. Не састоји се, како Кафка у једном писму каже, „чак ни од прашине”, „могућ тек у најлуђем животу”, где му се, уосталом, и допушта да изводи „најлуђа дела”, подсећајући, у свему, на децу која у игри измишљају препреке да би их прескакала. С друге стране, Дон Кихот као пишчев *imago*, лишен свега стварног и телесног, оклеветан и демонизован, створен само за „велику и корисну забаву до краја живота”, губи могућност да заиста умре. „Једно од најважнијих донкихотовских дела”, каже се у наставку параболе, „ургентније од борбе са ветрењачама, јесте: самоубиство.”

Али стваралачка природа се не да убити. Мудрост и „опуштеност” Санча Пансе постиже онај ко на време схвати да у томе лежи парадокс уметности. Писац је осуђен на живот као на пакао, на вечно лутање као на пакао: да би се ослободио казне морао би стићи до истине, а то му је по дефиницији казне немогуће. „Мртви Дон Кихот”, каже Кафка у писму Броду, „хоће да убије мртвог Дон Кихота; али да би га убио, потребно му је неко живо место које мачем покушава да нађе, упорно колико и безуспешно. Забављени тиме, обојица се, склупчани и нераскидиво спојени, буквално преврћу преко главе и котрљају кроз историју.”

Аутор и његов *imago*: Кафкин текст оставља утисак скривене естетичке расправе у књижевном руху. Сукоб идеја смештен је у сукоб ликова. Али не тако што се, рецимо, у Дон Кихотовим сукобима са стварношћу види један од оних веч-

них, никад неумрлих антагонизама, који се јавља увек и свуда те отуда поприма дубок филозофски значај. Опализација је дубља, испод анегдотског слоја, и тиче се егоизма креативне личности аутора Санча Пансе: психологије стваралаштва. Он укључује „интелектуалне моменте”, с тим што се ови нагонски вреднују као афекти и халуцинантна сила. То су духовни рефлекси, у које спада ауторов унутрашњи демон Дон Кихот као иритација Сопства, као отуђени интелектуализам који би, са своје стране, хтео и сам да се позабави „предметом Санча Пансе”, те га управо зато ваља уклонити, одагнати, бацити у дубок бунар ништавила или са сигурне удаљености лежерно посматрати као „велику забаву до краја живота”.

Сви барокни мотиви — од стваралачке таштине (*vanitas*) и борбе с нечастивим силама (*memento mori*), до окретања радостима живота (*carpe diem*) и свести о пролазности (*tempora labuntur*) — задржани су у позадини овог минијатурног текста. Лако би се могло помислити да је основни Кафкин поступак *интертекстуалност*. Књижевне реминисценције побуђују силне одјекне — као да је заплете и мотиве из књижевне баштине сматрао грађом из земље маште у којој се не пита за својину и оригиналност. Утисак је погрешан. Визија његовог света показује, уз осталу грађу и свакојаке путоказе, да му је мисао — сократовска. Да раскрива уобичајене „истине” као нескладе и противречности у нашем саморазумевању, поготово тамо где други подлежу захтеву за неким системом, јединством или вечним симболом. Њихов склоп и међусобна противречност покрећу радњу саткану од антитеза мишљења, уносе неку врсту борбе супротности, једну снажну црту драматургије, и то је трећа одлика Кафкиног преображаја.

Сада се поставља питање које није ни школско ни реторичко. Да ли је тако створен модеран мит, који би требало да одреди нашу будућност, као што су древни митови озакоњавали и дефинисали садашњост? Или је он пуко извињење за неизбежне промашености, једна филозофска поезија у којој читалац ионако прозире све испричане догађаје као залудну донкихотерију? Све су то древне дилеме, крупна питања која траже одговор и на онај крик у ноћи што у Кафкином тексту побуђује непосредан одјек до неба — до античког неба. Јер, чим се код Грка јавила сумња у истинитост, отворила се могућност за рационално поимање ирационалног. За поимање фикције, света маште, који је Платон назвао сенкама сенки. Скепса према речи разликује филологију од теологије.

Тој скепси иде у прилог Дон Кихотова елегија. Она, штавише, постаје изнова актуелна у времену у коме се гаси култура књиге. И у коме неочекивано расте Ничеов „патос дистан-

це”. Нагло, сувише нагло, бледе опојне слике Вајлдовог естетицизма, губе се и гасе приче о заносној, „отровној књизи” Доријана Греја, који је из Париза донео девет луксузних примерака и повезао их „у корице дугиних боја, да би могле одговарати његовим разноликим расположењима и променљивој ћуди његове душе, над којом, чинило се понекад, беше изгубио сваки надзор”.

Нестају, најзад, сугестивне слике жене која, у сенци дрвета, полако диже поглед са књиге и замишљено гледа негде у модру даљину. Она сања отворених очију, као да се нашла с друге стране огледала, у земљи чуда, у земљи Књиге која је „гута”, „усисава”, приморава на губљење појма о времену и, покадшто, идентификацију с појединим ликовима, а тиме, у ствари, нуди утеху као нуклеус религије овоземаљског спаса, јер њој недостају само светост, божанство и обећање о бесмртности да би се претворила у религију, у покушај да се, по речима Коменија, „закључа у срцу”, јер би по свему другом могла да послужи као степеница узнесења над свим видљивим, до врхунца ствари које нам својим озарењем показују да све што стоји изван књиге, у реалности, у природи, у чулној извесности, није заправо ништа друго до пука сен истинске светлости.

Насупрот томе, *onlineri* гледају у близину. Они користе мрежу *World Wide Web*, као што телевизијски гледалац користи екран — уместо прозора у свет. Отишло је у неповрат време Лајбницових монада, светова без прозора, ако је икада и постојало. Али је увек постојало време читалаца. Онај ко чита, заиста чита, не ради ништа друго: он је прикован, апсорбован. Као и љубав, читање је успорена и моногамна делатност, у којој објект наших жеља захтева преданост. „Онлајнери” су, насупрот томе, брзи и полигамни. Њихова је пажња „дистрибутивна”. Сваки је од њих један *медијски акробата* који лако жонглира са више програма истовремено. Упркос томе, он је бескрвни идеалиста, укочен пред осветљеним екраном. Његове болне очи муче оштри рубови слова, графика и бројева, чије се једино значење крије у дигитализованом информативном садржају, лишеном споредних тонова, индиректног говора, алузија и конотација.

Дон Кихоту се данас, уместо ветрењача, супротстављају антене и монитори, и док с упереним копљем јуриша да избави чету заточених галијота-конзумената, који уопште не желе да буду ослобођени, пред нама искрсава разлика између Универзалног и Глобалног у књижевности. Између универзалног и његове бледе *глобалне койије*, фантома ишчезлог универзалног. Филозофска идеја универзалног знала је за сукоб, за критичко

кретање противречности, различите и јединствене форме језика, културе, уметности. Чувала је нешто од несводиве Другости у природним датостима света, тела, сећања.

Насупрот томе, њена глобалистичка сенка јесте индиферентни простор екрана, мреже, хронотопа без димензија. То је надмоћ интегралне размене, тоталне организације што делује попут заразе — вирусно, ланчаном реакцијом, системским обољењем које муњевито разара имунитет, нашу способност отпора, нашу последњу сингуларност у којој види чисту јерес. Ускраћена за конфликт у сопственом уму, интегритичка попут верске ортодоксије или нумеричке еквиваленције, ова надмоћ би да нормализује „дивљу мисао” — да припитоми све непослушне зоне географског или менталног универзума. Глобализам је наказна реализација узвишене апстракције универзалног.

Ероџика чишћања. Дилема — „течни кристали или папир”, буди различите реакције. За једне је празнина екрана дубља и недокучивија од белине хартије. Други нас подсећају да је некада постојала еротика писања. Као што је писање руком или на механичкој писаћој машини била одговорна, фатално коначна ствар, тако је и еротика читања — изнађујуће сазнање за људе који су читање помешали са спиритуалом делатношћу — представљала чулни феномен. Читалац има у руци омот, додирује храпаву или глатку површину хартије, готово да осећа тежину оловног слога. Сасвим сигурно, међутим, осећа простор око себе, али и простор у његовом *временском* димензијама, он има однос према протоку времена, према историји.

Језик информације, пак, преводи све у — истовременост. Чак и тамо где говори о историји, о Другом и другачијем, он све преноси у знаковни универзум симултаности, као да се одвија *right now*. Он мисли да је свет истовременост, да историја не постоји, да је све Сада, да свако сваком умире и да нико не умире, да је наш живот пуки низ менталних пројекција и да је коначно заживела древна изрека: „Време је аутор свих осталих аутора”. Све идеје попут релативности времена, интертекста и цитатности, све до рециклирања познатих стилова, постају симбол и знамен неког општег, неумитног закона: симултанизма.

И као што су схоластичари, средњовековни *Реалисти* приписивали „реалност” општим појмовима, идејама, тако сад и ми, попут митологија древних доба, стварамо биће, и називамо га као да је нека жива индивидуа — Постмодернизам. Крије се иза тога старо веровање да дух доба мора наћи свој врхунац у неком великом знаку. У неком великом пориву који мора обузети срце света. То је произвољност која разноврсности живота даје лажан изглед јединства у бићу. И која се минулим

генерацијама већ знала осветити у случају хуманизма или „барокног човека”. У такве произвољне маске-персоне спада и „човек интертекста” — једнако као и медијски произведени ликови, матрице и фантоми, они исти што нам постају реалнији од пријатеља и рођака, од људи који нас окружују.

Процес је, при том, обрнут. Док је апстракцијама некад приписивана реалност живих бића, сада људи од крви и меса постају идеје, менталне слике, појмовне химере: симулакрум. Затворени у менталним призорима, људи постају бића која су само виртуелно опхрвана фантомима рођења, смрти, видљивости, додирљивости, увек присутним попут хроничног бола. И, најзад, бића која верују да су људи само њихови далеки преци.

6.

А требало би, ипак, да се сете почетка. Текст се најпре јавио у сасвим сировом облику. Као знак урезан у људско тело. Био је то Каинов знак, библијски архи-текст што најављује смрт, од које би — у исти мах — хтео да узме у заштиту. Његов кон-текст је људска жртва, братоубиство, са којим почиње стварање света. Удаљен од свог култног зачетка, текст је записиван на камену и глини, на дрвету и папирусу. И то је трајало миленијумима. Слова су добијала графеме према духу и карактеру оних који су их први исписивали и, касније, мењали, у складу са језицима у којима су пребивали, постајући, временом, и сама нешто друго — нанос неких других језичких и говорних искустава.

Од Каиновог знака до џенетског кода — тако је, одвојен вишевековним процесом еманципације, текст постепено огрезао у профаном, иако је технички напредовао од писања на камену до стварања на *води* екрана. Данас видимо како му, под утицајем нових медија, сламају крила. Како га стављају пред лажну дилему — „течни флуид екрана или папир”. Како му, најзад, пребацују да је посматрање покретних слика лакше од срицања непокретних слова.

Али текст се не предаје. Не нестаје. Штавише, његови изворни култни облици се враћају, одевени у ливреје и монтуре савремене *high-tech* цивилизације. Као што је за Лутера штампарска преса била „последњи неугасиви пламен овог света”, тако су и за савремене мислиоце слова, писмѐна — светлост коју неће угасити ни компјутер. „Читање”, говорио је већ Платон, „изоштрава расудну моћ, изоштрава способност сећања, развија машту.” Али га на изненађујући начин мења, заједно са чином писања. Дигитално писање, како је већ уочено и

срочено, претвара приватну усамљеност читања и писања у јавну мрежу. У нову, готово митску фигуру свеопште текстуалности људског изражавања.

Као што је пре два века, у *индусџријском катихизису* једног Роберта Овена, цео свет био сагледаван у терминима своје врсте рада, производње текстила, као „свет саткан од чврстих веза и нити интереса и финих влакана љубави”, тако у модерној варијанти тај исти свет постаје — текст. Свеједно да ли као лого или хипер-текст, као брендирање, граматологија или генетски код, текст увек поприма и један виши социјални, цивилизацијски и биолошки смисао. Као што дискурзивни простор не обухвата само говор и писмо, него исто толико и везу речи са друштвеном праксом.

Јер, не само да друштво чини особену *текстуру*, живо ткиво људске комуникације, него се и о тексту као таквом говори у терминима којима теологија описује — мистерије. Тако је дискурс деконструкције породило необичну теорију. *По њој се тексџ писао сџм* — још пре него што је човек почео да се њиме користи. А то је онда, као оним жустрим покретом руке у Кафкиној причи, одагнало и последњу сумњу да се идеолошки код нашег тренутка темељи у новом култу текста. Поникао у култу, он му се враћа, као у легенди о изгубљеном сину. Зато је постао опијум интелектуалаца.

АЛБЕРТ ШВАЈЦЕР

ГЕТЕОВА ЛИЧНОСТ И ДЕЛО

Скупили смо се овде да прославимо двестоту годишњицу Гетеовог рођења. Посветимо овај час подсећању на његов живот, на његово дело и мисао, те размотримо какву нам он поруку носи.

Када је умро, Гете је био славан али не и омиљен. Његови сународници су имали мало разумевања за његово дело. У иностранству је у неким круговима био познат као аутор *Верџера* и *Фауста*, али његов рад као целина није био цењен. Што се тиче Гетеовог култа у Франкфурту, значајно је приметити да у његовом родном граду није ни прослављена стогодишњица рођења, коју је требало славити само неколико година после Гетеове смрти. Анимирани револуционарним сентиментима из 1848. године, шире масе нису биле склоне да одају поштовање човеку на кога се гледало као на слугу једног принца.

Сам Гете је принуђен да призна да ниједна од његових књига издатих после *Геца из Берлихингена* и *Верџера* није постигла никакав нарочит успех и та чињеница га је уверила да није омиљен. Свом лојалном асистенту са којим је сарађивао још од 1823. године, Екерману, чак је изрекао уверење да његова дела никада неће постати популарна. У томе се преварио. Што је време више пролазило, његове књиге су налазиле свој пут до срца читалаца. У све већој мери Гетеу се додељује почасно место међу песницима, не само у његовој домовини него и шире.

Како би се тај феномен могао објаснити? Тај велики песник је у исто време и велики стручњак у природним наукама, као и велики мислилац и човек. Узети заједно, сви ти квалитети доприносе његовом значају и представљају га публици као личност посебне врсте. Тако се дешава то да се двестагоди-

шњица његовог рођења слави широм света, док стогодишњица није слављена чак ни у његовом родном граду.

Гете као песник

У чему се састоји посебан шарм Гетеове креативности?

Размотримо прво језик који користи. Гете је визионар. Он се изражава у сликама — склоност коју је чак и у младости препознавао као природјену. Он познаје тајну сликања речима. Ми видимо оно што он види и што жели да видимо заједно са њим.

Друга особеност јесте та да се он изражава не сонорним, реторичким језиком, који блиста обиљем придева, већ једноставним, трезвеним, свакодневним језиком, који он умешно уздиже у царство поезије.

Карактеристичан је такође ритам његових песама. Ритам тих песничких фразирања није начињен тако да се подудара са његовим поетским метром. Штавише, постоји чак и одређена напетост међу њима. У том погледу постоји афинитет између Гетеа и Баха, чије теме нису чврсто везане за природни ритам и примењене акценте музичке мере, него имају свој посебан ритам и посебне акценте. У Гетеовом случају, када се његови стихови читају или рецитују, независност међу те две врсте ритма — фразирања и метра — ствара утисак свечане прозе која је у исто време и једноставна и узвишена.

Што се тиче Гетеових песничких тема, посебност и шарм његових дела почива на чињеници да су теме позајмљене из сопственог живота, као и из мисли које природно проистичу из њега. Он је од своје ране младости свестан свог потпуно индивидуалног карактера. Гете се не устручава да каже да он своје књиге сматра фрагментима једне исповести.

Насупрот Шилеру и другим песницима, Гете не бира произвољно своју тему, да би је онда развио тиме што ће у њу уронити и начинити да она изгледа важном. Када му се деси да нешто напише на тај начин, он је изван свог елемента, као лабуд који излази из воде да би се гегао по копну. Дела које је написао на тај начин — *Клавиџо*, *Штела*, *Граскойџа*, *Грађанин генерал* и друге, као и текстови за оперете и опере — показују толико мало трагова његовог духа да нам уопште не изгледају као Гетеова аутентична дела, премда их је он потписао као своја.

Размотримо са друге стране Гетеов однос према теми из *Фаустџа*. У овом случају, материјал је већ фиксиран у постојећим наративима. Током шездесет година осамнаестог века, Ге-

те очајнички настоји да користи тај материјал. Он га привлачи јер у том материјалу проналази себе као нигде другде. Он је Фауст; али он је такође и Мефистофел, на кога може да пројектује неке идеје које су активне у његовом духу. Без обзира на то, Фаустова тема му ствара готово нерешиве тешкоће јер је она већ чврсто обликована дугом традицијом.

Присиљен да се придржава те традиције, Гете мора да укључи Фаустову љубав за фаталну Хелену, која је повраћена из мртвих путем Мефистофелових моћи. Из истог разлога, он мора да Фауста представи на императоровом двору и да, опет уз помоћ Мефиста, уреди спектакл који је тамо представљен.

У исто време, да би изразио своју сопствену природу у Фаусту, Гете мора да преобрати материјал тако што у њега убацује епизоду са Маргаретом, која је потпуно страна том материјалу. Фауст мора чак да постане кривац тиме што ће повредити то поверљиво девојче. Упркос томе, премда је крив, он мора бити спасен а не осуђен — још једно одступање од већ утврђене традиције према којој Фауст завршава у паклу. Гете мора да уплете Фауста на тај начин јер је он сам згрешио према Фредерики Брион, али је убеђен да му је то опроштено.

Све те тешкоће га спречавају да заврши то дело започето још у младости и окончано тек пред смрт. Упркос томе, са тим тешкоћама се мора суочити да би себе могао поново пронаћи у Фаусту — тако да би и ту драму могао начинити фрагментом своје исповести.

Гете као стручњак за природне науке

Гете је имао урођену наклоност ка природним наукама. Већ као студент у Лајпцигу и Стразбуру он трага за удружењем које би било посвећено том пољу, и у Стразбуру већ почиње да показује интерес за анатомију.

Његово прво откриће је било у области компаративне анатомије. У то време се веровало да међувелична кост, која је лоцирана међу костима горње вилице и уједињује их, може да се нађе само код животиња, укључујући ту и мајмуне, али не код људи. Људима прија да открију такву карактеристику која разликује њихову структуру од структуре других кичмењака, али Гете није могао да се привикне на идеју да је природа хтела да човека издвоји на тако тривијалан начин. Он почиње да се бави тим предметом и његово истраживање води ка закључку да човек такође поседује примитивну форму те међувеличне кости, сједињену са околним деловима структуре лица. Го-

дине 1786. Гете је објавио своје откриће. Анатоми су временом били принуђени да признају ваљаност његове тврдње.

Гетеове административне активности укључују и одговорност за пољопривреду, што га наводи да се усаврши у практичним питањима ботанике. Почине да стиче научну компетенцију и у тој области и фасцинира га проблем варијације у структури различитих биљака. Године 1788, на Сицилији, Гете решава тај проблем тиме што ће постулирати да сви биљни органи имају заједничко порекло у листу и само су његове разне трансформације. Године 1789. објављује то откриће. Сада су ботаничари били ти који су, током времена, морали да се поклоне пред песником који се задубљује у природне науке.

Године 1790. Гете користи тај принцип трансформације да објасни облик лобање, претпостављајући да је она формирана путем еволуције вратног пршљена. Неколико година касније и сами анатоми предлажу ту теорију, али заслуга за њено откриће мора се приписати Гетеу. Каснијих година он знатно време и енергију усмерава на студије еволуције вратног пршљена. Песма коју је назвао *Мејшаморфоза живоишња*, и која се појавила 1819. године, садржи главне закључке тих студија.

У својим познијим годинама Гетеу је пружио велико задовољство то што га је чувени француски зоолог Џефри Сен-Хилар (1769—1844) цитирао у Француској академији наука као пионира на пољу теорије еволуције. Повод Сен-Хиларове одбране те теорије су биле критичке примедбе Кивијеа (1769—1832), оснивача компаративне анатомије.

Као што је то био случај у ботаници, практични разлози воде Гетеа ка научном интересу на пољима минералогije и геологије. Године 1777. Гете је био ангажован да начини припремне студије пре поновног отварања рудника у Илменау, из којих су вађени бакар и сребро све док вода није продрла у њихове копове и спречила даља ископавања.

Гете се прихвата посла са ентузијазмом. Током истраживања које је трајало неколико година, постаје му јасно да је формација земљине коре примарно настала у току дуготрајне еволуције, а да је вулканска активност само секундарни узрок. Он је такође био први који је устврдио да су несталне стене остаци глечера који су некада прекривали Европу, као и да су раздробљене стене истог порекла.

Практични разлози га такође наводе ка трагању за разјашњењем феномена боја. Са сликарима које упознаје у Риму Гете дискутује о методама помоћу којих се бојама остварују различити ефекти у сликарству. Те дискусије га стимулишу да студира и оспорава теорију коју је објавио Исак Њутн 1704. године: да је бело светло компоновано од разних обојених зра-

ка и да ће се прав зрак белог светла пропуштен кроз призму поново разложити у те разне боје. Гете тој теорији супротставља своју: да боје нису својства различитих зракова, него феномен проузрокован мешањем светла и таме, белог и црног. Доминација светла производи жуту боју; доминација таме, плаву. Црвена се лоцира између плаве и жуте, и она је њихова модификација.

Од 1791. године па све до своје смрти, Гете је бранио ту теорију боја у разним публикацијама, заснивајући своје аргументе на серијама опажања и експеримената. Тим експериментима и публикацијама посвећује више пажње и напора него својој поезији и прози заједно. Али све те жртве времена и напори су узалуд. Студије Фреснела, Максвела и Лоренца о природи светла потврђују Њутнову теорију.

Премда Гете није добио тај случај — а није га ни могао добити — његови напори су имали знатан утицај на студије боја и развој оптике. Његова опажања и експерименти су обелоданили неке проблеме Њутнове теорије које она није увек могла да реши на задовољавајући начин. Стога се чини као да Гетеова истраживања стално иду против Њутна. Интересантно је, међутим, приметити да теорија хомогенитета боја, која се појавила у сликарству, има много тога заједничког са Гетеовом теоријом боја.

Гете заступа приступ природној науци који карактерише то да се заснива искључиво на директном опажању. Премда не може да игнорише услуге микроскопа и телескопа, он не фаворизује употребу истраживачких апарата. Човек који зна да добро употреби своја чула је за Гетеа најбољи и најпрецизнији замисливи инструмент за опсервације. Гете мисли да при коришћењу инструмената мучимо природу да бисмо из ње извукли признања, уместо да је благо наводимо да нам сама разоткрије своје тајне.

Али нису само прецизни инструменти оно што се Гетеу не свиђа; он такође не воли ни математику. Математику треба користити само када се бавимо механичким проблемима. Када математика претендује да објасни и остале феномене у природи, она нам може пружити само сумњиву услугу.

У стварности, као што то данас добро знамо, математика је прозвана да игра све значајнију улогу у природним наукама. Другачије не би могло ни бити.

Како се десило то да Гете жели да развија природне науке на начин који је био застарео већ у његово време? Један он разлога томе јесте да њему недостаје природна склоност ка математици, као и дуга и континуирана дисциплина коју она

захтева. Пошто инструменти за опсервације такође захтевају аритметичке обрачуне, и они су му страни.

Штавише, Гете је убеђен да се истинско разумевање природе може задобити само путем личне ангажованости људског духа, а никада путем нечег безличног. По његовом убеђењу увид у суштину природе може почети само директним опажањем; човеково унутрашње биће је једини инструмент путем којег се може разумети суштина природе.

У својим списима Гете често изражава то гледиште о разумевању природе. Најбоље га описује на крају песме о компаративној остеологији:

*Радуј се ти, мајсторско дело природе,
ти који си у ствању да поновиш
највише мисли
до којих је она досегла.*

У *Теорији боја* Гете пише:

*Када светло не би сјало у оку
како би нас сунце узбудило?
Када божја снага не би почивала у нама,
како би нас божанске ствари могле задивити?*

Духовни увид мора пратити физичку свест да бисмо могли стећи дубоко разумевање. Стога се Гете усуђује да устврди: „Када не гледамо очима духа, тражимо пипајући по мраку у свакој области, а нарочито у истраживању природе.” На тај начин човек успоставља правилан духовни однос према природи, и из таквог односа он стиче увид у свој сопствени живот и директиве како да га најбоље води.

Из тог разлога Гете фаворизује такво схватање природне науке по коме она може постати лична својина сваког појединца који поседује дар за здраво мишљење и рефлексiju. Из истог разлога Гете се одважује да осуди лабораторијске инструменте и математику, у време када то више није било дозвољено у природним наукама.

Упркос томе, колико је Гете велик чак и у свом конзерватизму! Чини се као да је природна наука хтела још једном да кроз њега демонстрира шта је могуће остварити најпростијим могућим средствима. Остајући у оквирима тих ограничења и користећи свој величанствени дар опажања, Гете води ботанику и анатомију, као и минералогiju и геологију, у правцу најмодернијих метода истраживања.

Тешко да је икада историја било ког поља сазнања или вештине понудила такво парадоксално јединство реакционарности и прогреса.

Гете као мислилац

Каква је Гетеова концепција света и живота? Ком филозофском систему се приклања?

Постоје две врсте филозофије: догматска и недогматска. Догматска филозофија не почиње од опажања природе; напротив, она примењује на природу концепције које је сама извела и онда тумачи природу у складу са њима. Тај тип филозофије је спекулативан и његов је циљ изградња система. Недогматска филозофија почиње од природе, прилагођава себе природи и покушава да је тумачи у складу са опажањима и експериментима који се стално проширују и продубљују. То је природна филозофија.

Та два начина мишљења се кроз историју духа развијају паралелно, један наспрам другог. Представници систематске (догматске) филозофије у античко време су Платон и Аристотел. У модерна времена, тај начин филозофирања достиже свој врхунац почетком деветнаестог века, са Фихтеом, Шелингом, Хегелом и Шопенхауером, који су сви били Гетеови савременици. Природна (недогматска) филозофија је рођена у Јонији, на грчким територијама у Малој Азији. Она почиње са Талесом, Анаксимандром, Хераклитом и Емпедоклеом, који су покушавали да нађу порекло живота у материји и њеним трансформацијама. Касније су епикурејство и стоицизам, који су такође покушавали да остану блиски природи, носили карактер природне филозофије.

Током ренесансе, са новим процватом природних наука, опет су чињени напори да се оживи филозофија природе. Најзначајнији пример тог покрета је Ђордано Бруно. Међутим, ренесансна и постренесансна ера нису биле у стању да начине дубљи пробој и учврсте филозофију природе. Спинози је успело да обнови дух стоичке филозофије природе, али је он био приморан да на њу примени терминологију и формуле Декартовог система.

Млади Гете је био под утицајем Ђордана Бруна и Спинозе. Као мислилац који се посветио природним наукама, он постаје представник природне филозофије у време када су велики системи Фихтеа, Шелинга и Хегела у великој моди и када се они представљају као комплетни и коначни филозофски системи. Гете се није могао појавити у горе време.

Као млад и способан човек, Гете почиње да студира њему савремену филозофију, убеђен да ће од ње много научити. Осећа као своју дужност да се посвети изучавању Канта; седи поред стопа Шилера, великог познаваоца Кантове филозофије, и допушта себи да га Шилер подучава славној Кантовој теорији сазнања.

Фихтеа, Шелинга и Хегела Гете је познавао лично. Он чак користи своја познанства и утицај да помогне свој тројици да буду позвани на универзитет у Јени. (Фихте је тамо био предавач од 1794. до 1799, Шелинг од 1798. до 1803, Хегел од 1801. до 1806. године.) У свом дневнику нам саопштава о томе како је себи дозволио да га Шелинг упуту у његову наводну филозофију науке, коју је Гете покушао да цени.

После много труда, Гете ипак мора да призна да му је стран начин мишљења који развијају Кант, Фихте, Шелинг и Хегел, а такође и начин мишљења Шопенхауера. Он не зна шта да почне са таквим начином мишљења, управо зато што он не креће од изучавања природе него на њу примењује претходно фабриковане теорије. У афоризмима својих позних година он каже: „Одувек сам морао да будем на опрезу када је у питању филозофија. Моја тачка гледишта увек је била базирана на здравом разуму.”

Ту изреку подржава и једна друга: „Већ дуже време се бавимо критиком ума. Ја бих пак волео да видим једну критику људског разума. То би била стварна добит за људску врсту ако бисмо могли убедљиво да покажемо колико далеко може да досегне здрав разум, а то би управо било и оно што би потпуно задовољавало наше потребе у овом земаљском животу.”

Гетеово дело се, дакле, бави филозофијом истинског и пронишљивог здравог људског разума.

Како може једна индивидуа да сопственом снагом и сопственим истраживањем дође до таквих убеђења која могу да га воде исправним путем кроз живот? То је оно до чега је Гетеу стало. Он верује да се једноставна и целовита уверења не могу стећи осим ако се не почне од стварности, од сазнања која се стичу путем опажања природе и себе самог. Бити реалистичан да би се остварила истинска духовност: то је решење које је понудио Гете.

Суштинска идеја до које се при том мора доћи јесте та да се у природи једно са другим налазе и материја и дух. Дух утиче на материју као организациона и усавршавајућа снага. Дух нас изводи из хаоса, далеко од примитивног. Та се промена манифестује кроз трансформације које се одигравају и које смо и сами приметили у природи.

Кад духовним оком посматрамо природу у нама самима, постајемо свесни да су и ту материја и дух једно уз друго. Док проучавамо унутрашње духовне појаве, схватамо да припадамо духовном свету и да треба себи да дозволимо да нас он води. Гетеова читава филозофија је базирана на опажању материјалних и духовних феномена у нама и изван нас, као и на закључцима који се из њих могу извући.

Дух је светло које се бори са материјом, која сама по себи представља таму. Све што се догађа у свету и у нама самима резултат је тог сукоба. То што се Гете тако упорно држи своје теорије боја долази од тога што је та интерпретација боја као феномена асоцираних са мешањем светла и таме у сагласности за његовом концепцијом о томе шта се дешава у природи као целини.

Гетеово гледиште о исправном и дубоко здравом људском разуму изведено из филозофије природе чини се сасвим скромним у поређењу са савршеним знањем на које претендују велики системи. Оно мора да прихвати да ће заувек остати непотпуно, зато што смо у стању да задобијемо само веома несавршено знање о природи. Али такво какво је, то сазнање јесте истинито. А истина је за Гетеа највећа од свих вредности. „Истина је мудрост”, тврди он.

На основу сопственог искуства са једноставном филозофијом природе, Гете верује да може устврдити следеће: колико год да је непотпуно, то сазнање је довољно да нам послужи као водич кроз живот. По његовом мишљењу, свако ко следи тај једноставан начин мисли на који је он упутио доћи ће до свих оних вредних етичких и религиозних учења која су се икада појавила у духовној историји човечанства, и стећи ће их у њиховим изворним и најчистијим формама.

Који су то елементи идеја света и човека до којих нас води природна филозофија?

Као прво, Гете прихвата да постоје извесне елементарне и опскурне силе, које настоје да себе манифестују на сопствени начин, и које делују и у природи и у нама самима. Он их назива „демонским” силама. Те демонске силе природе он представља у *Валџургиној ноћи* и отеловљује у Мефистофелу.

У току људске историје, те силе се манифестују у одређеним људима. Према Гетеовом опису из *Поезије и истине*, такве индивидуе се истичу увек или по свом духу или по својим талентима; готово никада оне нису познате по својој доброти. Огромна снага проистиче из њих, и све силе морала су немоћне против такве снаге. Стога такви људи привлаче шире масе.

Гете критикује Канта зато што не узима у обзир постојање демонског. „Кантовски императив”, пише Гете, „аутоматски и

аутократски претпоставља људски род у коме се страсти готово никада не појављују а још мање доминирају. Али често наилазимо на особе које су под утицајем невидљивих сила којима не могу да се супротставе, које одређују ток њихових живота и често изгледа као да, у домену који лежи изван сваког закона, произвољно контролишу њихове наклоности и активности.”

То демонско није, међутим, нужно зло у својим манифестацијама. У одређеним ситуацијама оно може служити добру. „Велике и примитивне силе”, каже Гете, „било да су вечно присутне или да настају у неком временском периоду, непрекидно делују; да ли ка добру или ка злу, то је свар случаја.”

Све судбоносне догађаје, мале као и велике, Гете замишља као манифестације демонског, некада усмерених ка добру, некада ка злу. „У мом познанству са Шилером”, једном се поверио Екерману, „увек је било присутно нешто демонско.”

У разговору са Екерманом вођеном 1831. године поводом поновног издања *Мејшморфозе биљака*, Гете каже: „Та књига ме је коштала више напора него што сам то могао да претпоставим; истина је и то да сам почео да на њој радим готово против сопствене воље, као да је нешто демонско доминирало у мени, нешто чему нисам могао да се одупрем.” Како се поверио свом верном помагачу: „Одређене силе су биле ослобођене одлагањем завршетка новог издања те књиге, и оне су учиниле могућим да се заврши то дело, премда то не би било замисливо претходне године... Таква врста ствари се често догађала у мом животу, и у таквим случајевима човек почиње да верује у виши утицај, у нешто демонско, коме тај неко служи без претензија да га даље објасни.”

Тако код Гетеа налазимо увек изнова идеју о демонској сили.

Тај фундаментално природни елемент, који човек носи у себи од рођења, јесте његова судбина. Он га се не може ослободити. „Не можемо себе одвојити од онога што нам припада”, пише Гете у *Максимама и рефлексцијама*.

Гетеова идеја демонског у човеку се разликује од оне коју налазимо код Сократа. Код Сократа, демонско које борави у човеку је натприродно духовно биће које се разликује од њега самог — биће које му сугерише шта треба да мисли и шта треба да чини. Код Гетеа, демонско су космичке, неукроћене силе природе које иду против утицаја духа који је такође присутан у човеку. Идеја демонског, коју Гете развија из филозофије природе, садржи у себи трагове хришћанске концепције по којој је демонско нешто што је супротстављено божанском.

Гете се бори, баш као што то морамо и сви ми, са проблемом судбине и слободе. Његово најгорче дело, *Избор њо*

сродности, представља нам две жене и два мушкарца чија је судбина фатално детерминисана љубављу против које би требало да се боре, али којој немају снаге да се супротставе.

Гете се у принципи држи веровања да смо у стању да утичемо на своју судбину путем ставова које усвајамо према ономе што нам се догађа. Демонским силама се морамо одупрети. У интервјуу са Екерманом, од 18. марта 1831. године, Гете каже да смо у позицији оних који играју игру коју Французи зову *ombre*, у којој је пуно тога одређено бацањем коцкице, али је вештини играча остављено да одреди положај на табли. На сличан начин, болни догађаји у нашем животу имају значење за унутрашњи развој.

Гете верује да је суочавање са тешкоћама, без обзира на њихово порекло, апсолутно нужно за наш унутрашњи напредак. У *Вилхелму Мајстџеру* харфиста пева:

*Онај који није никада са сузама хлеб свој јео,
онај који у мрачним и тужним часовима
није на својој постељи седео њлачући,
шај вас не познаје, о небеске силе.*

Предајући се духу, човек мора стремити ка истинском хуманитету, да би могао постати шта год да му је природна судбина предодредила.

Два основна идеала у стремљењу ка истинском хуманитету су чистота и доброта. Идеал чистоте се у Гетеу формира током његових унутрашњих конфликта у вајмарском периоду. Њему чистота значи да се човек ослободи лицемерја, вређања, лажи и љутње, а да постане инстинољубиво и једноставно биће.

Тај идеал је прокламован у *Ифигенији* и у *Тасу*. Ифигенија не може да се одлучи на подмуклост и лажи, као што нужност изгледа да захтева, да би спасила себе, свог брата и његовог пријатеља. Она налази храбрости да остане истинољубива; својом искреношћу импресионира варварског краља који им допушта да мирно оду. Путем истинољубивости, она остаје свештеница чистоте и у стању је да искупи кривицу за родитељски дом укаљан убиством. То дело припада Гетеовим најснажнијим драмама које су многе генерације упијале са увек свежим емоцијама.

Тасо, велики песник, не успева да себе контролише. Тај недостак доноси несрећу њему, а патњу онима које он воли.

Врхунска манифестација духа у човеку је љубав. Дух не дозвољава да се човек задовољи простом егзистенцијом и наметањем своје воље другим бићима; он га тера да се са па-

жњом односи према другима. На тај начин дух ствара ред из хаоса људских односа. Без душевности човек није човек у пуном смислу те речи. Онај који себе заиста разуме не може да чини друго него да буде вођен љубављу.

Гете љубав не налази у природи. Љубав је божанска искра у човеку. Тако се химна у којој он велича истински хуманитет зове *Божанско*. Она почиње овако:

*Племенић нек је човек,
самилостан и добар!
Јер само што
разликује га
од свију бића
која знамо.
Здраво нека су неизнајна
вища бића
која слушамо!
Њима нек наличи човек;
његов пример нек нас учи
да верујемо у оне.*

Гете такође каже о љубави:

*Љубав и страсти нам могу увек побећи,
али доброћа срца се никада не губи.
Када се у свету деси чудо,
оно се дешава због чистих срца њуних љубави.*

„Када се суочимо са нечијом супериорношћу”, додаје он, „нема другог лека до љубави.” И још: „Постоји уљудност срца. Она је слична љубави.”

Треба приметити и следећу интересантну ствар: Гете није поклањао никакву пажњу примитивним облицима моралног осећања код бића инфериорних људској раси, осећања која се манифестују кроз посвећеност коју та бића показују бригом према својим потомцима. Њега је интересовао једино њихов анатомски развој, не њихов дух.

Лако је приметити да Гетеова етика не побуђује онај ентузијазам какав је, на пример, проузроковала етика његовог енглеског савременика, Церемија Бентама (који је од Гетеа био старији само пар седмица, а умро је у истој години као Гете). Бентам нас тера на бескрајне напоре који би требало да воде ка највећој могућој срећи за највећи могући број људи. Гете не сматра тај утилитаристички принцип као основни у етици, баш као што таквим не сматра ни Кантов категорички импера-

тив. Гете не захтева од индивидуе да се сматра обавезном да свој живот доведе у хармонију са врховним добром заједнице, за коју се Бентам залаже. Штавише, он третира Бентама као „стару луду”. Гетеов принцип је: „Чини добро из чисте љубави према добром”. Он сматра да за сваког од нас појединачно судбина намењује такву етичку активност која је у сагласности са особеним карактером и условима живота индивидуе. Свако од нас мора препознати као чињеницу да смо предиспонирани према добру у складу са индивидуалном природом. Кроз такво индивидуално практиковање добра од стране великог броја људи добробит друштва ће бити остварена много природније и комплетније него путем процедуре која би све нас начинила слугама једног те истог утилитаристичког принципа.

Свако од нас има сопствени задатак који треба да испуни. Ток живота сваке индивидуе и рефлексивност о њеном животу ће довести ту особу до разумевања посебног начина на који је она прозвана да служи. Херој Гетеовог великог романа *Године лутања Вилхелма Мајстера*, на пример, својим искуством и рефлексивном вођен је до тога да служи групи емиграната као хирург.

Гетеова животна филозофија такође укључује идеју о праштању. Он је сигуран у то да ниједно људско биће, колико год оно у свом животу грешило, нема стога разлога за очајање.

Милост искупљења се поклања човеку који себе стави у службу људске врсте. Порука праштања, коју Гете жели да прокламује у *Ифигенији*, објашњена је оним што је написао 1827. године: „Свеколике људске слабости окајава чиста човечност.”

Ако је љубав сама суштина духа, Бог може бити схваћен само као пуноћа љубави. Гете признаје: „Сматрам да је вера у божју љубав једина основа на којој почива моје спасење.”

Такви појмови света и живота се морају примењивати у пракси. Гете сматра као девијацију чак и најслабији импулс који је искључиво контемплативан. То убеђење га води ка томе да у *Фаусту* насилно измени први стих Јеванђеља по Јовану: „У почетку беше Реч” (на грчком *logos*). Гете то обрће тако да гласи: „У почетку беше Дело” (*Tat*).

Гете никада не престаје да велича делатну активност. „Област одређена људском уму”, каже он, „јесте област рада и дела. У деловању је мањи ризик од тога да се скрене са правог пута.” На другом месту: „Човеково спасење лежи у његовом посвећењу дневном напорном раду, комбинованом са рефлексивном.”

„Мисао и дело, дело и мисао, то је читава сума мудрости, позната од памтивека, практикована од памтивека, а ипак непризната од свих...”

„Нека твоје стремљење буде манифестовано кроз љубав, а твоје живљење кроз дело.”

Кроз деловање човек може себе најбоље објаснити. На питање како човек може најбоље научити да себе разуме, Гете одговара: „Настој да чиниш оно што ти је дужност и тада ћеш схватити каква си врста човека.”

Али шта је наша дужност? Гете одговара: „Оно што сваки појединачни дан захтева”. До тебе је да отвориш очи да би могао постати свестан својих тренутних дужности и да би им се посветио. Чинећи то, постајемо особе који су у стању да одреде који им још задаци преостају. Дозволимо Гетеу да то изрази на свој начин:

*Шта сваки дан захтева, ишта се.
Оно што захтева сваки дан, то ће ти
он и обелоданиши:
наћи задовољство у ономе што чиниш,
иошћуј и рад других,
никада не мрзи друге,
а све остало преусти Богу.*

На другом месту:

„Буди истинољубив према себи, и истинољубив према другима...”

Позабавимо се и питањем Гетеове религије. Она је идентична са његовом филозофијом света и живота, јер та филозофија јесте у исти мах и етичка и религиозна. Прокламујући и оваплоћујући љубав Божју, каже Гете, Христ не чини ништа друго до то да нам објави оно што и сами треба да спознамо кроз рефлексију. За Гетеа се истинска религија не налази у догмама о Исусу Христу и његовом делу, већ у религији љубави коју Исус прокламује. То схватање је досегнуто од стране рационализма осамнаестог века. Гете га чини својим сопственим.

Већ као млад студент у Лајпцигу, Гете се посветио Христовој религији љубави. Следећа анегдота то добро илуструје. Једног јутра тај млади студент се налази у дневној соби у кући бакроресца Штока. Док је бакрорезац заузет својим послом, учитељ његове две ћерке, Доротеје и Марије, предаје им о религији и заједно са њима наглас чита из Књиге о Јестири. Изненада млади студент почиње жестоко да критикује учитеља зато што је задао девојчицама да читају тај текст. Узимајући сâм Библију у своје руке, студент отвори *Беседу на гори* и обрати се Доротеји: „Читајте ово, то је Беседа на гори. Сви

ћемо вас слушати.” Узбуђење јадног детета спречило ју је да чита, тако да је сам Гете почео да чита Беседу и да је успут коментарише.

Године 1773, имитирајући писмо свештеника свом црквеном брату, Гете пише: „Држим се чврсто вере о божанској љубави, према којој је пре много година, у једном забаченом углу света, ходао човек по имену Исус — то је основа на којој почива моја срећа.” Љубав је, дакле, за Гетеа највиши израз духа; он не може мислити о Богу, том оваплоћењу свег духовног, осим као о испуњењу љубави.

Понекад, наручито у годинама после првог путовања у Италију, Гете је волео да себе назива паганином, али то не значи да је себе сматрао нерелигиозним. Напротив, то само индицира да је он веровао у религију која не следи принципе догматског Хришћанства. Он тражи од учитеља религије да сматрају својом дужношћу то да усмеравају вернике све мање према традиционалним формама, а све више према чистој религији.

Његова принципијелна примедба на рачун догматског хришћанства јесте да оно представља Бога као да се Он налази изван природе, а не у њој и манифестован кроз њу. Гете не намерава да одбаци идеју о идентитету Бога са природом у корист Спинозиног појма *Deus sive natura* (Бог или природа). Он је убеђен да нам само идеја о иманентном Богу чини могућом да будемо побожни и останемо искрени у исто време.

Гетеа веома мучи то што Фридрих Хајнрих Јакоби, који је раније са њим делио ентузијазам за Спинозу, одбацује концепцију Бога коју су некада заједно заступали. У књизи објављеној 1811. године, *О стварима божјим и њиховом открићењу*, Јакоби заступа идеју да природа не открива Бога. После читање те књиге, Гете пише: „Са мојим чистим, дубоким, урођеним и провереним начином гледања на ствари, који ме је убедио да видим Бога у природи и природу у Богу као тако неразлучиво спојене да је та концепција постала основа моје читаве егзистенције, било је неизбежно то да ме таква (Јакобијева) чудна, уска и површна декларација заувек отуђи од једног од најплеменитијих људи, чију сам љубав некада предано неговао.”

Гете је своју сопствену концепцију Бога, у контрасту са Јакобијевом, разјаснио у следећим стиховима:

*Који Бог би сјаоља њокрећао свей,
та свей би му се вршео њод њрсјима!
Богу доличи да буде свейско најунушрашњије крећање,
Бог и њприрода, њприрода и Бог, у узајамном њосвећењу,
тако да све оно шјто живи и креће се и њосјоји у Њему,
Неће никада Њеџову силу и Њеџов дух наћи ослабљене.*

У претпоследњем стиху он реферише на славне речи: „Јер у Њему ми живимо и крећемо се и постојимо”, које према извештању Дела апостолских припадају говору које је одржао свети Павле на Ареопагу у Атини. Тај говор је провоциран олтаром посвећеном „непознатом Богу” (Дела апостолска 17: 16—34).

Примедба да тај пантеизам, изгледа, искључује Бога као личност Гетеа се није много тицала. Он је веровао да је дух личан, на начин који не можемо ни замислити.

Гете се сасвим слагао са религиозним инструкцијама које је његов син Август примио од Хердера као припрему за причест. Хердер је дечаку помогао да схвати да је природно стање човека стање конфузије и конфликта између светла и таме, између Бога и зла, и да хришћанска религија поставља пред њега изазов да се определи да ли жели да припада царству таме или царству светлости која је на свет дошла са Христом. Почевши од тога, Хердер је даље подучавао дечака о људској потреби за помоћи, из које извире нужност спасења која долази од божје љубави.

Гете дискутује хришћанство са Екерманом 12. марта 1832. године, непосредно пре смрти: „Без обзира на то колико наша култура може да настави да се развија, без обзира на то колико природне науке могу даље да расту, постајући све проницљивије и свеобухватније, без обзира колико људски дух може да се прошири, тај дух неће никада успети да прерасте величанствености и етичку узвишеност хришћанства, која светлуца и просијава кроз Јеванђеље.”

Гете цени реформацију и налази у њој дубоки смисао. „Ми уопште нисмо ни свесни”, каже он, „колико би требало да будемо захвални Лутеру и реформацији. Ослобођени смо окова духовног незнања; као последица растуће културе, у стању смо да се вратимо ка изворима и схватимо хришћанство у његовој чистоти.”

У вези са питањем о бесмртности душе Гете признаје: „Чврсто сам убеђен да је дух неуништиво биће.” Он се приклања хипотези да све што је у нама неуништиво може бити поново активно, било у овом свету или у неком другом. Али он верује да није добро изражавати судове о стварима које надилазе могућност сазнања и да је најмудрије не оптерећивати себе спекулацијама о будућем свету, него да је пре свега потребно посветити се остваривању наше мисије у овом тренутном.

Гете изјављује неколико пута да он само са Богом самим може расправљати најдубља и коначна питања људске егзистенције. Своје мисли о границама нашег сазнања сумира на

следећи начин: „Највећа срећа мислећег човека долази од тога што је испитао оно што се испитати може, и од спокојног поштовања према ономе што се не може истражити.”

Гете енергично протестује против религиозног става који потцењује сазнање стечено путем истраживања и рефлексije. „Не би било вредно достићи старост од седамдесет година”, каже он, „ако би сва мудрост света за Бога била ништа друго него глупост.”

Његов поглед на свет и живот, као и његова религија, могу бити сумирани кроз следеће дивне речи: „Сасвим тихо говори Бог у нашим срцима; тихо и јасно Он нам указује чему да тежимо а шта да избегавамо... Изнад свих других врлина уздиже се следеће: непрекидно стремљење напред, борба са нама самима, неутољива жеља да напредујемо у чистоћи, у мудрости, у љубави.”

То су основни елементи Гетеове филозофије. Док је он још био жив, она није побуђивала нарочиту пажњу. Она је била као жбун који расте у сенци великих система Фихтеа, Шелинга и Хегела. Али средином деветнаестог века ти велики системи се руше, јер нису у стању да се одбране од стално напредујућих природних наука. Жбун Гетеове филозофије се постојано држи. Ослобођен угњетавачке сенке, он напредује и израста у право дрво. Гетеова филозофија постаје све значајнија, премда је изложена само у фрагментима. Она расте зато што нема чега да се плаши од стране природних наука, пошто је она базирана на њима и у сагласности са њима.

Стога Гете представља филозофију која има будућност. Та будућност се заснива на чињеници да, пошто је наше знање света нужно некомплетно, и филозофија мора такође остати некомплетна. Из тог разлога Гете настоји да покаже из искуства да филозофија мора почети од суочавања са стварношћу. Када остајемо у сталном контакту са стварношћу и у томе се никада не колебамо, кроз истраживање и рефлексiju може се доћи до убеђења која ће човеку омогућити да води истински духован живот.

Гете мисли да је у томе и успео. Он са нама дели резултате својих испитивања и медитација о свету и човеку као нешто што је сам искусио. Његове речи преносе дубоку и практичну мудрост живота и образују јединствено духовно благо заветовано од стране једне особе остатку људског рода.

Још једно, последње питање: да ли мисли које Гете дели са нама доприносе јачању ауторитета његове личности? Какав је, на крају крајева, он као личност?

Они који желе да критикују Гетеа наћи ће материјала у обиљу. Он је правио грешке. Његов начин живота нам је у многим аспектима чудан и узнемирујући.

Не разумемо, на пример, његово понашање према Кристијани Валпиус. Они живе заједно осамнаест година пре него што је он коначно жени и даје јој, у очима света, статус на који она има и право. Како је могуће да он толико дуго продужава ситуацију која је морала донети њему, а њој још и више, толико тешкоћа и понижења? Како и иначе да разумемо тај дух неодлучности који Гете испољава више него једанпут?

Па онда и тај недостатак природности који испољава! Када умире његов принц и пријатељ — краљ Август — Гете му не указује последње почести на које је свакако био обавезан као принчев председник владе. Уместо тога, он моли сина и наследника краља Августа да га извини и ослободи обавезе присуствовања погребним церемонијама да би се он могао повући на село и тамо овладати својом тугом. Гете чак не учествује ни у писању некролога.

И зашто се дешава да у односу према другима он понекад зрачи одређену хладноћу, премда се лично осећа срдачније него што то његов начин опхођења изражава? Зашто себи повремено дозвољава сарказме, кроз које као да пробија дух Мефистофела? Зауоставимо се овде у набрајању његових особности.

Какво мишљење је Гете имао о себи самом?

У писму из 1775. године он пише да поседује „све противречности које су могуће у људској природи”. У *Поезији и иштини* он себе просуђује тиме што каже да се његова природа увек обрће између екстравагантне веселости и непријатне меланхолије; та различита расположења га вечно гурају из једне крајности у другу. У писму из 1780. године налазимо следеће речи: „Ја сам, као и увек, оваплоћење мисаоне лакомислености и топле фригидности.”

Кристијану Шлосеру, нећаку свог доброг пријатеља Фридриха Кристофа Шлосера, Гете пише 1813. године: „Зашто да себи не признам да ја припадам оним људима у чијој кожи се може живети, али са којима живети није пријатно?”

Гете нити је хармонична личност, нити је идеална. Па ипак, они његови савременици који га добро познају, величају га.

Кнебел, који живи са њим у Вајмару, пише теологу Лаватеру у Цирих: „Сасвим сам свестан тога да он није пријатан сваки дан; он има непријатну страну, коју сам и сам искусио. Али, када се све узме у обзир, он је изузетно добар. Чак и у својој љубазности, он је изненађујући.”

У писму грофици Шимелман, из 1800. године, Шилер га оцењује на сличан начин: „Оно што ме њему привлачи јесте видна способност његовог духа. Када не бих мислио да је он, као човек, најзначајни од свих људи које сам икада лично упознао, било би ми довољно то да ценим његов геније са дис-танце.”

Од Јунг-Штилинга, Гетеовог блиског пријатеља из стра-збуршких дана, долазе следеће лепе речи: „Његово срце, које је познато само малобројнима, јесте велико колико и његова интелигенција, чију величину свако зна.”

У наше време, због обиља информација које о њему посе-дујемо, можемо видети како се Гетеов живот простире пред нама. Не можемо а да о њему не мислимо као о великој, дубо-кој, доминантној и — упркос свих његових особености — бли-ској особи.

Прво на нас ствара утисак дубока озбиљност, која Гетеа карактерише још од детињства. Од младости па до позног до-ба, он се дубоко и озбиљно бави собом; решен је да овлада својом нарави, која стално настоји да води последњу реч. Још у раном лајпцишком периоду, његов страсни карактер и моћ контроле испољавају се једно уз друго. У Велцеру, 1772. годи-не, Кестнер осликава Гетеов детаљан и интересантан психоло-шки портрет који јасно показује тај аспект његове личности.

У Вајмару, Гете је чврсто решен да успостави потпуну контролу над самим собом. Он се подвргава испитивању соп-ствене душе, о чему нам јасно сведоче повремени аутобиограф-ски записи; његов дневник обелодањује следећу жељу: „Нека у мени самом идеал чистоте постаје све јаснији.”

Гете говори о сопственом искуству када, са тридесет пет година, објављује у песми *Тајне*:

*Од силе која везује сва бића
ослобађа се само човек који усје да пошчини своју вољу.*

У другој песми, он изражава мисао о надвладавању себе следе-ћим речима:

*Жртва коју доноси љубав
највреднија је од свега.
Па ипак ономе који надвлада себе
припада срећа највећа.*

Кроз такав континуирани напор да овлада собом, Гетеово понашање делује круто и може бити интерпретирано као по-нос. Његове веома велике и импресивне очи и оштре црте ли-

ца — наслеђене од баке Текстор са мајчине стране — дају му изглед олимпијског божанства, али то он у стварности није био.

Када би схватио да се односи са људима који су за њега заиста заинтересовани, а не са странцима који га посећују из чистог куриозитета, Гете би одбацио ту олимпијску позу и постао пријатан.

Аустријски песник Грилпарцер, који је био у ситуацији да примети ту трансформацију, описује утисак који је на њега оставио остарели Гете следећим речима које су и шармантне и истините: „Он је изгледао напола као краљ а напола као отац.” Опис Гетеа као „олимпијског божанства које светом влада са свог трона” долази од Жана Паула, сатиричног писца који је у Вајмару боравио од 1798. до 1800. године и који није симпатисао ни Шилера ни Гетеа.

Одличну слику Гетеа по којој је он и резервисан и отворен скицирао је Екерман у предговору за трећи део *Разговора са Гетеом*: „Његова самоконтрола је огромна. То је штавише и специфична карактеристика његове природе. Међутим, управо због тог атрибута, он је често — и у многим списима а и говору — уздржан и пун обзира. Али чим нека демонска сила живе не у њему у тренуцима среће, његова конверзација постаје нагла и младалачка. У таквим моментима манифестовао је оно највеличанственије и најбоље у својој природи.”

Друга суштинска особина Гетеовог карактера је истинољубивост. 22. фебруара 1776. године, он пише Лаватеру да жели да постане онолико истинит колико је то и природа. Другим речима, он жели да остане потпуно истинољубив и искрен, чак и у својим свакодневним сусретима са људима, премда је као резултат тога оптужен да му недостаје срдачност. Али због те искрености и истинољубивости њему је страна свака интрига. Он не осећа никакву љубомору. Све то заједно сачињава урођену племенитост Гетеовог карактера.

Гете има смисла за повремени пријатељски хумор и у стању је да то и покаже. Али хумор који постаје трајно расположење, који стално настоји да буде смешан или сатиричан, Гете сматра као будаласт и прекорљив начин поигравања са стварима. Само скептик, верује Гете, може да се понаша на такав начин. Нико ко не приступа животу озбиљно не може бити поштен. Стога Гете осећа несавладив презир према свему што је гротескно.

Оштри судови пуни мржње нису за њега. Како је једном рекао: „Није ми познат нити један преступ који и сам не бих могао починити.”

У изазовним стиховима, који проистичу из дубоког осећања, Гете осуђује циников поглед на свет:

*Нека ђаво однесе људску врсту!
Она може отераћи до лудила!
И почињем да мислим:
Зар не може нико јасније видети све,
људе друже, Бога и себе сама,
од ђавола скривеног?
И премда рејко видим лице људско,
љубав се ојет буди.*

Тај човек који је толико дубоко у љубави са истином је, у исто време, и покорно биће, не само према Богу већ и према другим људима. Сви путеви су њему глатки зато што „ја понизно ходам”, пише Гете Хердери из Рима, 31. јануара 1787. године.

Кад год се сусреће са супериорном вољом и способношћу, Гете ућуткује сопствену таштину. Он тада не испољава никакву другу тенденцију до да цени и учи. Такав је став који Гете испољава према уметницима са којима се дружи у Риму. То је његов став и према истраживачима који му помажу да стекне нова сазнања у природним наукама. Такав је и његов став према Шилеру, коме се духовно подређује до готово невероватног степена. Генерално посматрано, то је скромност коју Гете испољава у свом односу према човечанству.

Постоји обиље сведочанстава о његовој доброты. Познате су нам особе које су у невољи успеле да опстану дуже време због његове дарежљивости. Једној таквој особи, која му се захваљивала за помоћ, Гете одговара (20. новембра, 1778. године): „Ви мени нисте на терету; напротив, то ме учи како да економишем. Ја страћим добар део својих прихода које бих иначе могао одвојити за оне који су у невољи. Та зар Ви мислите да ми Ваше сузе и Ваше благодети баш ништа не значе?”

Познато нам је да је свом личном лекару Фогелу Гете ставио на располагање одређену суму да овај тим новцем помогне својим пацијентима који су у недаћи. Он често жртвује своје време и напор да се стави на услугу некоме ко се покаже да заслужује његову очинску љубав. Као администратору, њему је веома стало до побољшања услова живота подређених јер су му блиски срцу.

Потреба да буде на услузи доминира Гетеовим животом. Он никада не избегава ниједну дужност која му је наметнута; он никада не покушава да избегне одговорност. И најнезнат-

нија дужност је испуњена са највећом савесношћу. Он себе увек даје до границе својих могућности.

А сви ти квалитети су потпомогнути Гетеовим чврстим настојањем да себе усаврши, напором на какав се ретко наилази чак и код других значајних особа.

То је Гете — песник, мудрац, мислилац и човек. Постоје особе које о њему мисле са захвалношћу због етичке и религиозне мудрости коју нам је подарио, тако једноставне а ипак тако дубоке.

На своје велико задовољство, признајем да сам и ја једна од тих особа.*

Превео с немачког
Предраг Чичовачки

* Овај есеј је први пут представљен на скупу организованом поводом двестагодишњице Гетеовог рођења, одржаном у Аспену, држава Колорадо, САД, 6—8. јула 1949. године.

МАНФРЕД ОСТЕН

УМЕЋЕ ЧИЊЕЊА ГРЕШАКА

„Догод за нечим тежи, човек блуди”

2004: На педесети рођендан Ангеле Меркел истраживач мозга Волф Сингер изложио је своје тезе о „култури заблуда”. Окупљени политичари нису били нарочито импресионирани. У једној земљи у којој влада култура која не толерише грешке, признање заблуда и грешака очевидно се узима као грешка. Мада је још Оскар Вајлд заступао сасвим супротно становиште: „Оно што је лепо код грешака, то је да их следећи пут препознајемо.” Овакав ироничан однос према грешкама и заблудама у Немачкој се пре сматра неозбиљним и сумњивим.

Међутим, довољно је да се само мало осврнемо у немачкој књижевности, па да се уверимо да ствари сасвим другачије стоје. Тако, на пример, код доследног заступника ироније као спасоносног средства у односу на искушења и изазове једног самодопадљиво прокламованог схватања да смо слободни од заблуда и грешака: код Јохана Волфганга фон Гетеа. Савет који даје својим земљацима по питању културе која не толерише грешке у сваком случају гласи: „Делујете ми сасвим уљудно, / ал’ само немојте да ми улазите у кућу.” А образложење могућности да се путем ироније нешто мање може „ући у кућу” налази се у Гетеовој *Историји боја*. Тамо се у 6. одељку каже: „Иронија, то је она свест којом се човек с разумевањем односи према својим недостацима и манама и збија шалу са својим заблудама, остављајући им тако нешто више простора...” Тај увид је Гете повезао са једним другим саветом: „Дечице, морате да научите да са задовољством увиђате да сте били у заблуди.” Или како је то Лихтенберг формулисао: „Задовољство које ми је приредило запажање да сам начинио неку грешку, че-

сто је било веће од незадовољства које је сама грешка изазвала код мене.”

Тиме би већ располагали са довољно образложења у прилог начина живота који укључује и прављење грешака. Једног начина или умећа живота у оквиру којег се има разумевања за сопствене и туђе недостатке и „збија шала на рачун сопствених заблуда”. Једно умеће живота које би чак могло да се позива на оно што је Ниче рекао о уметности: „Ми имамо уметност да не бисмо пропали од истине.” Умеће живота које укључује и прављење грешака, дакле, као једна вештина преживљавања у суочењу са очевидно страшном истином? Можда чак у смислу записа Фридриха Шлегела из 1808. године: „Уистину, обузео био вас страх, када би свет, како ви то тражите, једном заиста постао сасвим разумљив?”

Стварно би „могао да нас обузме страх”, ако би права истина човековог космоса заблуда и грешака одиста постао разумљив. Сигмунд Фројд је као добар познавалац Гетеа зацело знао да је Гете већ у *Фаусту* посредством Мефиста указао на ту дубоку истину А у вези са човековим разумом у *Прологу на небу* се каже: „Он зове умом то, а ума сав му смер / да буде зверскији но свака звер.” Фројд ће ту истину онда столеће касније у светлу својих истраживања разорних потенцијала агресије и сексуалности на следећи начин варирати: „Испод танког слоја цивилизације у сваком од нас пребива хорда убица.”

Да је просветитељство са својим поимањем разума било у великој заблуди, то је постало манифестно најкасније са терором гиљотине за време Француске револуције. А Шилерова *Писма о естетском васпитању човека*, које је Гете 1794. тако одушевљено поздравио, постављају у 8. *писму* неугодно питање: „Од чега то зависи да смо још увек варвари?” Шилер је, дакле, отворено сумњао у „небеску светлост” разума. Он је са „просвећеношћу и науком” друштву, додуше, донео користи, али је индивидуи подарио „унутарње варварство”. Стога убудуће мора све да буде учињено да разуму подложни *homo sapiens* буде компензиран са *homo ludens*-ом, како би био ослобођен варварства. Такав предлог би се апсолутно могао разумети као коректура оног погрешног антрополошког схватања које човека искључиво дефинише разумом.

Тешко да је Гете веровао у реалне шансе тог идеалистичког предлога у циљу побољшања човека. Мада је у Шилеровом покушају да чулно-естетски допуни разум нашао потврду свог сопственог уверења да је „мишљење, додуше, занимљивије од знања, али не и од посматрања.” Једна представа коју је Гете допунио педагошком препоруком: „Прво осећање, онда мисли. / Прво у даљину, онда у уске границе.” Он је из тога чак

извео неку врсту начела за опхођење са грешкама. Јер са изјавом „чулима треба онда да верујеш, / обманути те она неће / када те разум будним држи” Гете наговештава да ризик у вези са заблудама и грешкама барем може да буде умањен, ако би разум ума био спреман да прихвати разум чула.

У разуму (*ratio*) је Гете видео прави узрок наших заблуда и грешака. Посебну заблуду видео је у томе да је човек поносан на разум. Мефисто у већ поменутом *Прологу на небу* пребацује „Господу” као творцу разума (ума) због те заблуде у његовој творевини. На изненађујући начин у том метафизичком разговору са Мефистом „Господ” на крају сам потврђује да је *ratio* извориште човекових заблуда и његових лутања.

МЕФИСТОФЕЛЕС:

*Кад си већ, Боже, ојейи амо свраишо
да ийишаш како смо и шйиша све ново има,
а наклоносйи ми досад обично ниси краишо,
ево и мене заједно са свима.
Ја нишйиша не знам рећи о сунцу и васиони;
видим једино људе и како се йаише они.
Исйишога кова вазда Земљин је мали боџ
и насйиран ко йрвоџ дана своџ.
Мало би боље живовао
да му небескоџ сјаја одблесак ниси дао;
он зове умом шйо, а ума сав му смер
да буде зверскији но свака звер.
Он ми се чини, уз ваше дойушйишење,
ко скакавац, дугоноџо сйворење
шйишо само лейи, скаче, йа у йрави
смесйиша се ојейи сйаром йесмом јави;
йа бар да из шје йраве йоново не узлеће!
Не, он йи шйура нос у свако смеће.*

ГОСПОД:

*Зар немаш нишйиша друџо да ми кажеш?
Ойишйужбе само, ко и йре, излажеш?
Зар йи на земљи нишйиша йошаман не изгледа?*

МЕФИСТОФЕЛЕС:

*Не, Боже! Смайрам да је онде јад и беда,
ко шйишо увек беще, — да саклони вас боџ.
Људи се муче, кукавци сињи,*

ѡа чак ни ђаво више не мари да их кињи.

ГОСПОД:

Знаш ли Фаустѡа?

МЕФИСТОФЕЛЕС:

Докѡора?

ГОСПОД:

Слуѡу моѡ!

МЕФИСТОФЕЛЕС:

*Збиља, на чудан начин он вас слуша!
Та луда храну неземаљску куца.
Сав ври и кључа, у даљину жуди,
уѡола свестѡан оноѡ од чеѡ луди;
од неба звезде ѡнајлејше шражи,
од земље ѡнајвишу сласѡ,
а ниѡ' близина ниѡ' даљина блажи
чежњу ѡих узбурканих ѡруди
и њихову не ѡоли сѡрасѡ.*

ГОСПОД:

*Муѡно и збркано он сада служи мени,
ал' ѡуѡ јасноће водим њеѡов ход.
Баѡѡован зна, кад дрвце зазелени,
да ће будућа леѡа донейѡи цвеѡи и ѡлод.*

МЕФИСТОФЕЛЕС:

*А да л' бисѡе се кладили у ѡѡѡ?
Изѡубиѡеѡе њеѡа ви, да знаѡе,
ако ми само доѡуѡѡење даѡе
да својом сѡазом водим ѡа у зло.*

ГОСПОД:

*Док је на земљи и ходи измеђ ѡуди,
нека ѡи није забрањено ѡо.
Доѡод за нечим шежи, човек блуди.*

„Господ” се саглашава са грешком у стварању везаном за разум (ratio): „Док год за нечим тежи, човек блуди.” Један дефект који нас наводи на претпоставку да је стварање разума (у форми развоја коре великог мозга) очигледно повезано са једним недостатком. Или како то Гете описује у *Меџаморфози живојиња*:

*Сва лејоша форме и сваки чисти покрећ.
Видиш ли да је неком створењу нека предност даша,
А ти одмах зајишај: где му је нешто друго ускраћено?
И шрагај за тим испраживачким духом.*

Упадљиво је да су у трагедији *Фауст* предности разума јасно угрожене обиљем заблуда и грешака јунака. Са резултатом за ток ове трагедије да се од „неба преко света креће у пакао”. А за то је у *Фаусту* пре свега одговорна једна грешка разума: нестрпљење. Оно је очигледно једна неуролошка грешка у склопу стварања за далекосежним значајем по све заблуде и грешке човека.

Са тог становишта би се и трагедија *Фауст* могла читати и као трагично рођење заблуда и насилништва човека из духа нестрпљења. При томе би заблуда могла да буде схваћена као резултат нестрпљењем подстицаног брзог мишљења. А насилништво као резултат нестрпљењем подстицаног брзог делања. Гете је оба та аспекта имао у виду, када је 1824. у разговору са канцеларом фон Милером „све саме лудости и опакости” означио као једине поуздане константе историје човечанства. Вера у напредак, дакле, такође само једна заблуда? Историја уистину само једно корачање напред? Гете је тај закључак лишен сваке илузије исказао стиховима:

*Само ти настави са жрдњом својом,
Некој судбини не можеш да се надаш бољој.
Ушеха је једна ајсурдна реч.
Ко да очајава не уме,
Не мора ни да живи ни да разуме.*

Нестрпљење, дакле, као кардинална грешка разума (ratio). И сходно томе Фауст и проклиње стрпљење и изручује се Мефисту и његовим инструментима модерног нестрпљења: брзом мачу, брзој љубави, брзом летећем капуту, брзом новцу. Са резултатом да се трагедија на крају у завршном чину другог дела претвара у праве оргије пребрзог делања и мишљења у обличју заблуда и насилништва: ту Фауст у свом нестрпљењу не уништава Филемона и Баукиду него и у путника прерушеног оца

богова Зевса. Он све до краја — пошто га је Брига ослепела — остаје жртва својих заблуда. Као нестрпљиви модерни аутор пројеката и насилни господар над својим најамним радницима („Људске жртве морале су да буду принесене,/ Ноћу су долином одјекивали јауци пука”) да се код тих радника ради о „слободном народу” са којим живи на „слободном тлу”, да би на крају у последњој заблуди свој сопствени гроб заменио са ископаним одводним ровом.

Није случајно Брига та која ће ослепити Фауста. Као савезница разуму подложног нестрпљења она отеловљује мишљење које једнострано стреми у будућност. Брига ће онда бити та која на крају трагедије варира речи „Господа” из *Пролога на небу*. Она описује заблудом заробљеног човека који само још „тежи” у будућност фаталним речима: „Људи су целог свог живота слепи.”

Гете је при крају свог живота у разговору са Вилхелмом фон Хумболтом то погрешно понашање човека већ означио као најаву модерне. Ту се ради о мислима са којима је образложио своју одлуку да запечати други део *Фауста*, како би сам то дело заштитио од заблуда: „Све је то стварно тако апсурдно и конфузно да сам уверен да би сав мој труд око тог необичног здања могао да буде лоше награђен и избачен на обалу и тамо лежао као каква олупина и онда био прекривен наслагама песка. Светом влада збуњујуће учење о делању које само може да збуњује.”

Заблуда као резултат погрешног учења и насиље као делање које само изазива забуну. У то је Гете убрајао и оне нестрпљиве тенденције разума, које су се за њега манифестовале у облику стварања теорија и филозофских система његових савременика. Он је очевидно у томе већ видео извориште безброј будућих заблуда у смислу идеологија са претензијом да поседују апсолутну вредност. Тако је Гете 1827, на пример, полазећи од Хегелове дијалектичке методе, изразио сумњу да би „могла да буде употребљена” за то да се „погрешно или лажно прогласи истином, а истина за погрешно или лаж”. А прави узрок те могуће грешке Гете је у *Максимама и рефлексјама* овако дефинисао: „Теорије су обично претерано брзи резултат нестрпљивог разума који би радо да се што пре лиши феномена.”

Са тим увидом Гете већ антиципира сазнања модерног истраживања мозга. Истраживање мозга у сваком случају за нестрпљење чини одговорним склоност разума ка стварању теорије. Оно, штавише, разлог за занемаривање феномена од стране разума види више неутрално као један процес селекције приликом захватања стварности. Тај процес Волф Сингер опи-

сује овако: „Наши чулни органи из широког спектра у принципу видљивих сигнала наше околине одабирају само мали број и наше примарно виђење нас уверава да је то све што ту постоји. Ми попуњавамо и допуњавамо пукотине конструкцијама.” Једна склоност ка стварању конструкција и теорија, којој иду наруку сазнање неуролошке науке да еволуционо-историјски нови ареали мождане коре очевидно више нису директно везани за чулне органе. Ареали мождане коре, који су у својим функцијама организовани на изразито децентрализовани начин, прихватају уместо тога много више „информације” које тако рећи као „апстрактни делимични резултати” стоје на располагању у појединим ареалима мождане коре. На тај начин потхрањују тенденцију једног „апстрактног” метаписа стварности.

И Ниче је већ изразио сумњу у когнитивне способности човека. У *Зори науке* он то формулише на следећи начин: „Навике наших чула су нас уплеле у лаж и обману осећања. Ови су опет основа свих наших судова и 'сазнања'; не постоји никаква могућност, не постоје никакви скривени и тајни путеви којима бисмо могли да побегнемо у стварни свет! Ми смо као пауци заробљени у нашој мрежи и штогод у њој ухватимо, то је само оно што можемо да ухватимо у *нашој* мрежи.” Будући да не постоје никакви скривени и тајни путеви који воде у „стварни свет”, Ниче у својој *Веселој науци* извлачи мало ласкави закључак: „Он је један мислилац: то значи да је у стању да ствари види једноставније него што су.” Отуда Ниче препоручује да се уопште полази од става да је спознати свет једна „заблуда”. У спису *С оне сйране добра и зла* то своје становиште образлаже на следећи начин: „Са којег год становишта филозофије да се данас посматра свет: став о погрешности света у којем мислимо да живимо још је увек најсигурније и највидљивије што наше око може да захвати ... Онај ко сматра да је овај свет, заједно са простором, временом, формом, покретом, погрешно сагледан: тај би у најмању руку имао повода да коначно буде неповерљив према самом мишљењу.”

ПРЕДНОСТИ ГРЕШАКА

Гете није, додуше, стао код дефекта у стварању разума и његовог потенцијала у заблудама и грешкама. Он је, штавише, у том дефекту прагматички открио и многе предности које потврђују Мефистове речи: „Када не луташ, нећеш ни до памети доћи.” Лутање или заблуда, дакле, као продуктивни принцип. Па чак и Господ који је све створио уме да лута и буде у за-

блуди, али он из те заблуде извлачи и одређену поуку. И он се према својим створењима односи по принципу заблуде и покушаја. У *Књизи њосџања* Господ признаје грешку код стварања да за Адама није добро да буде сам. А и нови човек којег Адам добија за сапутника неће бити без мане: склон је завођењу. Гете је ту заблуду и грешку у стварању у *Зайадно-источном дивану* овако коментарисао:

*Адам, џек ѓрумен земље, њосџа
човек на зайовесџ Боџа,
ал' му из мајчине уџробе осџа
јоџ мноџо незџрайноџа.*

И управо је то „незграпно”, та грешка у човековој природи, оно што ће се на изненађујући начин испоставити као права *Conditio humana*. Или како Гете у Додатку уз *Поезију и сџварносџ* каже: „По грешкама се препознаје човек, по предностима појединаца.” Зашто човек уз чију природу иде да прави грешке не би имао права на примерену му културу која укључује грешке и заблуде? Једну културу заблуда чије предности пре свега постају очевидне када се грешке не посматрају изоловано него увек из аспекта да се, када се мало боље осмотре, могу показати као предуслов наших „предности”.

Са „небеским сјајем” ума човек може додуше да се покаже као већа животиња од „сваке животиње”, али грешке разума човека доприносе с друге стране да човек делује љубазније и примереније. Оне су чак и услов да свако своје сопствене недостатке и грешке може да разуме као могућност да воли оног другог и да му опрости његове мане и грешке. Дакле, ради се о хуманости која укључује грешку. То рађање хуманости из грешака Гете је и имао на уму када је у *Пиџомим ксенијама* пледирао за начин живота који ће укључити и грешке:

*Ако и ѓрешџиџ, нека џе џо не жалосџиџ:
Јер мана џе до љубави води;
Не можесџ ли мане да се клонџиџ,
Сџремно ћесџ друџоџе ѓрехе да џраџџаџ.*

У истој збирци *Ксенија* Гете чак мало надмено претерује са открићем хуманизирајућих предности грешака са провокативно парадоксалним стиховима:

*По џприроди сам џако добар,
Увек ведар и расџоложен
А ако бџх и начинџо неку ѓрешџку,
То никако ѓрешџка не би моџла биџџи.*

Та лакоћа са којом се прави нека грешка као да „никако грешка не би могла бити”, овде се препоручује као идеална форма опхођења са сопственим и туђим грешкама. И то не на последњем месту и поради трпељивости и обзирности као важних параметара социјалне интелигенције. Нашој култури која је заснована на начелу непостојања и нечињења грешака тај приступ је посве стран. Разум (*ratio*) који доминира у свим областима живота не толерише никакве грешке, јер „разум ... је надмен и сваки покушај да се он опозове или негира напросто га баца у очајање”. Када Ниче Гетеа у повесници Немаца означава као „епизоду без последица”, онда у тај елемент беспоследности у култури Немаца, заснованој на начелу непостојања грешака, извесно спада и Гетеово консеквентно истицање грешака, његово прихватање грешака као услова хуманности. Ниче је Гетеа славио и као „Диониса”, јер је поседовао величину да не негира: „Он је онај који не негира.”

То непорицање или не-негирање, то толерантно опхођење са сопственим и туђим грешкама и заблудама, Гете је у *Поезији и стварности* допунио напоменом да ми „изграђујући наше врлине, истовремено стварамо и наше грешке”. У *Годинама њушовања* он чак недела и грехе не посматра као „препреке” него као „подстрекаче спасења”. Јер „по природи не поседујемо ниједну грешку која не би могла да води до врлине, ниједну врлину која се не би могла изметнути у грешку”. Тиме се може објаснити неортодоксни савет који је Гете дао Целтеру у једном писму из 1811. године: „Немојте, драги пријатељу, ни пошто да одбаците неку стару грешку. Или ћете упасти у неку нову грешку или ће вашу нову врлину сматрати грешком; и ви можете да се поставите како год хоћете, ипак нећете ни сами са собом ни са другима да изађете на крај.”

Да би изашао на крај са самим собом и својим грешкама и врлинама, Гете препоручује у *Причама немачких исељеника* пре свега „друштвену трпељивост” у циљу остварења разговорне културе која ће укључити и заблуде и грешке. Једну трпељивост која се темељи на спознаји неспоразума као „извора разговора и активног живота”. Као што Гете уопште сваком друштву које постаје све старије препоручује једну из увида у почињене грешке стечену „друштвену трпељивост”: „Човек сме да постане стар само да би постао блажи; ја нигде не видим да се чине грешке које нисам већ и ја починио.”

Сасвим је очевидно да овај благонаклони однос према грешкама има и своје педагошке аспекте. Сам Гете је у том смислу у писму Х. К. Ајхштету из 1804. године дао као неку врсту нацрта концепта васпитања који укључује и чињење грешака: „Свако признање заблуде силно доприноси уобличењу

човека и у појединостима и у целини, тако да се лако може схватити да је једном истраживачу срца грешник који се каје милији од деведесет и девет праведника.”

КУЛТУРА ЗАСНОВАНА НА НЕПОСТОЈАЊУ ГРЕШАКА

или

„Напредак апстракције”

Али како се односи наше друштво према оном „грешнику који се каје” који је истраживачу срца милији од „деведесет и девет праведника”? Гете захтева додуше у *Максимама и рефлексјама*: „Толеранција би заправо требало да буде само једно привремено становиште; она мора да води до признања. Трпети значи вређати.” Али он зна и за супротну тенденцију: „У пракси заправо ниједан човек није толерантан! Јер онај који нас уверава да је спреман да прихвати свакога онаквог какав он јесте ипак увек настоји да искључи оне који не мисле као он.” То је у сваком случају схватање примерено „надменом” разуму. И Шилер је у већ поменутих *Писмима о естетском васпитању човека* разматрао предности и грешке разума. При томе је дошао до закључка да су „просвећеност и наука” у сваком случају друштву донели велике користи. Али уз то не треба затворити очи ни пред оним неповољним стварима које они доносе са собом. Наиме, друштво је истовремено појединца довело и до самоотуђења.

Уз то самоотуђење, пак, спада, у склопу непрестано убрзане специјализације у подручју науке и технике, и појава да све више слаби спремност да се прихвати чињеница да човек по природи ствари прави грешке. Истовремено преовлађује свест да стално растући ризик од прављења грешака као последица напретка у последњој консеквенци мора да забрани чињење било какве грешке. Јер човеково погрешно држање повећава опасност да проузрокује највећу могућу незгоду. К томе долази да рапидно растућу техничку културу која не толерише никакву грешку у 20. веку прати идеолошка култура нечињења грешака која се рапидно шири по свету. То значи: с једне стране, да војна и енергијско-техничка примена резултата нуклеарне науке поприма гигантске димензије пуне ризика у случају људског промашаја у опхођењу са том техником, а, с друге стране, паралелно с овим свака критика грешака у свакој практично-политичкој примени са апсолутистичким захтевом постоји и убитачна димензија ризика за појединца, његову породицу и његове пријатеље.

Ту је реч о светско-идеолошкој култури нечињења грешака, чији је биланс у мају 1945. свео Ернст Јингер. Са резултатом да се она заснива на поменутом потенцијалу грешака теорији склоног разума — или како је то Јингер формулисао: „на напретку апстракције”. Један „напредак” који се манифестовао као баналност зла у обличју „пенетрантног грађанског” на примеру једног Хајнриха Химлера и свако одступање од апсолутно постављене норме проглашавало се грешком и кажњавало смрћу. И то у форми пословно љубазног терора, чију је анонимност већ Кафка у роману *Процес*, започетом 1914. године, исказао првом реченицом: „Неко мора да је оклеветао Јозефа К., јер је, а да није учинио неко зло, једног јутра ухапшен.” Једва пола столећа касније у анонимност зла преображени „напредак апстракције” већ је повезан са аутоматиком варварства, коју Јингер исказује следећим речима: „Иза следећег шалтера може да искрсне наш целат. Данас нам доставља препоручено писмо, а сутра смртну пресуду. Данас ће нам пробушити возну карту, а сутра потиљак. Обе ствари ће урадити са истом педантеријом, са истим осећањем одговорности.”

Тиме се у 21. столећу поставља питање: Како данас реагује тај „напредак апстракције” у знаку великодимензионираних научних и техничких пројеката са све несигурнијом проценом последица на могуће заблуде и грешке? Да ли грешкама опхрвани „антиквирани” човек сам мутира у највећи могући удес или фактор ризика у једном свету у којем се све више осамостаљују сцијентистичко-технички процеси, а при томе су све више упућени на то да се избегну грешке? Са тим питањима се већ 1987. социолог Бернт Гугенбергер бавио у својој књизи *Право човека на грешку — ујуиштво за несавршенство*. Он је дошао до закључка да погрешни идеал савршенства наше према свакој грешци непријатељски настројене техноструктуре све више одбацује сваку могућност заблуде. Што се мање толерише појава да човек може да затаји или омаши, утолико ће више несавршени човек, склон да у одређеним ситуацијама затаји, постати опасан фактор сметње и ометаће беспрекорно одвијање техничких процеса.

Гугенбергер је подсетио на то да све што смо постали и све што смо стекли имамо да захвалимо нашој способности да правимо грешке и да упадамо у заблуде, односно начелу да се чине покушаји и при томе праве грешке. К томе долази да наше заблуде и грешке могу да нарасту у грешке са штетним последицама које више не могу да се коригују и могу да нас угрозе као врсту, уколико бисмо себи ускратили право и шансу да и у будућности упадамо у заблуде и чинимо грешке. Посебно је у вези са Чернобилем и са његовим последицама Гу-

генбергер скренуо пажњу на то да та опасност расте с обзиром на чињеницу да живимо у епоси „у којој као никада раније у историји брдо знања лишеног искуства ... невероватном брзином расте у небо”. Тиме су наговештена два битна параметра наше културе засноване на принципу нечињења грешака, а све више изложене повећаним ризицима: с једне стране, невероватно и у међувремену дигитално подржано убрзање свих животних подручја и, с друге стране, оно по Гугенбергеру с тиме повезано „отуђење чула”. Са „отуђењем чула” условљеном преминацијом разума, пак, уједно расте опасност да моћ уобразиље, која се пре свега ослања на искуство, све више опада. Последица тога је да човек све мање постаје свестан фаталности могућих заблуда и грешака приликом претварања теорија планирања у реалне радње.

Већ се Георг Бихнер у *Данионовој смрти*, полазећи од Француске револуције и терора гиљотине, а при томе је имао у виду да постоји јасна веза између теоријског умовања и његових последица у виду грешака у стварности, усудио да узвикне: „Пођите само за вашим фразама све до тачке у којима се оне отеловљују... Ти бедници, њихови целати и гиљотина су ваши оживотворени говори.”

Бихнерове речи би данас у епоси брзог напретка и развоја у биогенетици, истраживању мозга, вештачке интелигенције и роботике ваљало на нов начин формулисати: Које „оживотворене” консеквенце треба очекивати од говора о напретку којем прети опасности да се покаже као искуства лишена прогноза једне будућности са несагледивим ризицима да се упадне у заблуде и почине грешке? На ту повезаност или изукрштаност између благородног напретка и несагледивих ризика да се начине грешке указао је Волфганг Фривалд: „Наука ће моћи да допринесе олакшању и смањењу тегоба овог живота, али њене маштарије о свемоћи, њене утопије о оптимизованом човеку представљају застрашујуће визије у које морамо да посумњамо, јер је човек као слабашно, надкомплексно биће настањен у овом крчком свету.”

Човек се као „слабашно биће настањено у овом крчком свету” до сада, да би исправио и ограничио своје заблуде и грешке, пре свега ослањао на искуство и нема сумње да ће и надаље од њега зависити. Са закључком који се сам од себе намеће: да ће се са брзим порастом неискуственог знања пред хоризонтом виртуелних светова човек наћи у опасности да све више буде изложен захтеву да савлада грешке

Али неуробиолошка сазнања дозвољавају да закључимо да човеку у сваком случају на располагању стоји више искуствених извора за опхођење са заблудама и за њихово савладавање

ње. Људски мозак дозвољава му, наине, да се, с једне стране, ослони на прастара током биолошког развоја стечена искуства са заблудама и грешкама. С друге стране је човек у положају да ту залиху архаичних искустава индивидуално допуни сопственом биографијом тј. сопственим искуством са заблудама и грешкама. Истраживање мозга потврђује да развој мозга у време рођења нипошто није био окончан. Док се структуралне промене и надаље одвијају под утицајем искуства, архитектура веза између нервних ћелија је у основи генетски дата. Та генетски условљена архитектура веза може се на неки начин посматрати као складиште у којем је човек сакупио своје за време „еволуције стечено искуство о постојању у свету”. При чему се може претпоставити да су у генетском складишту у процесу селекције наталожена са грешкама стечена искуства очевидно преузела важну функцију. Само ће се оне везе очувати које су се у контексту понашања и затеченог окружења показале као сврсисходне.

И истраживање мозга најавило је одређене резерве у погледу једнострано рационално оријентисаног уобличења функције мозга. Дискрепанцију у процењивању грешака између снажно рационално оријентисане западне културе и очевидно мање разуму подложне незападне културе Зингер је описао са неколико упечатљивих примера. Један кинески докторант извео је код њега по западном обрасцу експерименте са контролним експериментима „по западном обичају” и с тиме повезаним предвиђањима у погледу очекиваних резултата. У сваком случају је за западне научнике резултат био катастрофалан: наине, резултати су испали сасвим другачији него што се очекивало. Сходно томе је посреди морала бити нека грешка. Догодила се, дакле, нека грешка, посреди је била нека заблуда. На велико изненађење западних колега, пак, за кинеског колегу то уопште није био неки проблем. Он је, штавише, заступао мишљење да је свет компликован; да једноставно треба направити један други експеримент и онда ће се већ добити неки други резултат и онда ће све бити у најбољем реду.

Зингер из тога извлачи закључак да кинески колега сасвим очевидно „присилу логичке кохеренције рационалних аргумената није осетио као ми. Постоји нешто више од тачног и погрешног, постоји једно стање у које се ствари не могу у потпуности уклопити, а и то је онда исправно.” Зингер допуњава тај закључак претпоставком: „Можда те (не-западне) културе поседују свеобухватнију слику о садржајима релевантним по живот него што је ми поседујемо.”

Тиме се начелно поставља питање о релативности разумевања грешака, али и овладавања грешкама рационално оријен-

тисане западне научне традиције. Да ли су наши преци (још) довољни да би се могли дати поуздани искази о развоју грешака у системима који постају све комплекснији? Системима који се данас предочавају у проблемским подручјима глобалних димензија као: околина, привреда, динамика популације и развој нуклеарне технике. Расте ли опасност да рационално деловање у склопу нашег васпитног и научног система у циљу овладавања све компликованијим системима и њиховим заблудама и грешкама неће бити у стању да изађе на крај са проблемима са којима ће се неумитно суочити? Какве консеквенце из свега тога треба извући по „катастрофе из заблуда”, као на пример по могућност која се више не да искључити — промене фенотипа човека услед захвата у његов генотип?

Са тим обеспокојавајућим погледом унапред, који се не ослања ни на какво искуство са последицама које се можда не дају кориговати, повезан је опуштенији поглед унатраг у архаичне, еволуционо-историјске процесе у којима се може препознати нешто као искуство једне дијалектике од грешака и предности у непрегледном подручју подухвата и заблуда.

Том погледу унапред и унатраг посвећена су следећа поглавља. Она су тако подешена да ће бити подједнако наведени апокалиптичари и јеванђелисти, песимисти и оптимисти. При чему се не сме сметнути с ума да оптимизам по свој прилици није ништа друго него помањкање информација. Док би песимисти требало да се присете Нестројевог исказа: „Када се покидају сва ужад, тада ћу се обесити.” Или како је то већ Гете лепо рекао:

*Немој бриџа да те мори,
Све ће то већ да се среди;
Ако се и небо сруши,
Ласта једна умаћи ће, знај.*

ПОГЛЕД УНАТРАГ

Архив наших грешака и предности

Нада да ће се спасити барем једна лапа када се небо уруши дала би се пре свега образложити оном залихом промашаја и искустава коју је човек очевидно стекао током еволуције и нагомилао у својим генима. То је један архаички ненаписани, на искуству утемељени архив рефлекса да се избегну грешке. Један архив грешака еволуције, који је у сваком новом мозгу већ присутан, да би био допуњен раним детињим искуственим знањем које се једва да разликовати од генетичког знања, па

се њему коначно придружује знање стечено учењем и даљим искуствима културне еволуције.

Истраживање мозга је указало на то да је искуствено знање стечено васпитањем и учењем у одсудној мери убрзало културну еволуцију. Насупрот томе се хиљадама година током биолошке еволуције стечено искуствено знање у бити једва изменило. То генетско искуствено знање је, с једне стране, одређено непромењено стабилним каноном елементарних образаца понашања у перципирању и савладавању грешака. Али је оно, с друге стране, један веома ограничени космос искуством сабраних грешака. Са последицом да се управо тај космос све више предочава као беспомоћан и немоћан пред све брже и све више нарастим, на искуству незаснованим знањем и могућностима уобличења и то као резултат културне еволуције. Или како је то формулисао истраживач мозга Манфред Шпицер: Људи „могу далеко боље да излазе на крај са релативним (из искуства стеченим) количинама знања него са вероватностима (неутемељеним на искуству)...”

Али не повећава се само квантитет могућих заблуда и грешака са све убрзанијим растом сцијентистичко-техничких сценарија будућности. И квалитет заблуда и грешака се мења. Ту се мисли на могућности утицаја на оне до сада недоступне, али из покушаја и заблуда стечених константи биолошке еволуције и искуственог знања човека — као, на пример, чин умирања и из рекомбинације наследног добра постојећих организма произведени живот. Чак и те константе могу да се промене. То происходи, с једне стране, из наговештене могућности да се утврде за процесе старења одговорни гени и да се њиховом манипулацијом темељно измени моралност. Са консеквенцама по популацију света и индивидуални живот, који леже с оне стране свих традицијом преношених искустава. А не би ли, с друге стране, могло да избледи чак и генетско искуствено знање с обзиром на могућност да се убрза случајем условљена и током многих генерација остваривана промена наследног добра? Услед могућих опција код дизајна гена и код планирања нових организама могу се очекивати и консеквенце које надилазе свако досадашње искуство у опхођењу са покушајем и заблудом.

Чак и функције мозга човека доспевају у видокруг могућих будућих промена. До сада је људска самосвест полазила од претпоставке да донети нашег мозга успешно и под контролом могу да буду делегирани тј. пребачени на техничке системе — као на пример решавање за интелигенцију везаних проблема као код игре шаха или математике — или на машине. За Волфа Зингера је сасвим замисливо да се досадашњи ментал-

ни процеси човека могу надмашити. Тако на пример концепцијом о људском мозгу аналогним вештачким системима, који би чак могли да буду у стању да превасходно сами организују процесе развоја и учења. На тај начин би се могао досећи виши степен комплексности који не би увелико надмашио само људске могућности анализе, планирања и структурисања. То би значило да би тиме први пут могли да буду створени вештачки системи који би сами били у стању да остваре сопствена „искуства” и развију „иницијативе” код генерисања и савладавања заблуда и грешака. „Искуства у сваком случају која су досадашњем генетском искуственом знању човека била недоступна. И то са сасвим несагледивим консеквенцама које човек не би могао да контролише.” Волф Зингер је ту перспективу повезао са препоруком која се наметала сама од себе — да би већ сада требало да поразмислимо о томе како да се односимо према таквим системима. Једна препорука која се додуше обраћа „антиквираном” човеку са „антиквираним” функцијама мозга и једној култури заблуда и грешака која из тога происходи.

Али зашто је та култура заблуда и грешака „антиквирана”? Узрок томе по свој прилици треба потражити у веома ограниченом подручју примене принципа огледа и заблуда у еволуцији мозга. Када Гете већ у поменутом цитату из *Максима и рефлексција* људском разуму „пребацује” да на основу своје нестрпљиво пребрзе природе ствара теорије уместо да тачно посматра феномене, онда би се тај пребрзи рефлекс разума (*ratio*) по могућству могао разјаснити у светлости једне архаичке стратегије мозга. „Пребрза” природа разума била би, тада, наиме, резултат једне у еволуцији једностране, али зато посебно успешне концентрације развоја мозга са циљем да човек преживи у надметању индивидуа. Са последицом да са еволуцијом једва да је постојао притисак селекције усмерене на концентрацију развоја мозга ради уобличења изразитих когнитивних способности у смислу свеобухватне и тачне перцепције феномена. То значи да је преживљавање субјекта у одсудној мери имало предност над објективним сагледавањем стварности. На место објективности која баш није неопходна за преживљавање ступило је, као скраћени — у гетеовском смислу „пребрзи” — поступак, когнитивно решење: нужна испомоћ једног сасвим ограниченог захватања реалности уз помоћ конструката и теорија. Са консеквенцом да ризик са грешкама и заблудама мора да се повећава са све већом комплексношћу света током културне еволуције. Ради се о увиду који, уосталом, подупиру аргументи једне еволуционе теорије сазнања, а коју је већ на прелазу у 20. век изложио бечки физичар Лудвиг

Болцман. Предност или добит од (у еволуцији као продукту селекције развијених) когнитивних способности човека била је већ за Болцмана резултат перцепције реалности ограничене на преживљавање.

Међутим, та добит се, разумљиво, може уједно тумачити и као грешка, будући да се ради само о веома ограниченим способностима сазнања. Имануел Кант је указао на посве ограничени број категорија и форми виђења којима човек перципира стварност. Филозоф науке Герхард Фолмер предложио је за тај веома уски когнитивни хоризонт сазнања израз „месокосмос”, те као да је тиме хтео да наговести да се човек са својим могућностима перцепције креће у оном малом међупростору који је смештен између незамисливих димензија макрокосмоса универзума и нанокосмоса атома. Те ограничене когнитивне способности су додуше спојене са једним својством људског мозга из којег би се неочекивано могли стећи увиди у могуће смањење ризика када се ради о грешкама и заблудама у опхођењу са све комплекснијим системима, који резултирају из културне еволуције. Резултати истраживања мозга, наиме, показују да људски мозак код интерпретације перцепције света не поступа централистички и да су наше одлуке резултат „федералних” процеса самоорганизације мозга. То су процеси који су одређени надметањем између „различитих могућих групација”. То значи да мозак и код савладавања комплексних проблема ради са једном децентралном стратегијом. Важна особина те стратегије је да је битно бржа и ефикаснија код избегавања заблуда и грешака од оних хијерархијски организованих система одлучивања које практикујемо у политици и привреди. Ризик са грешкама и заблудама расте у хијерархијски организованим системима људског друштва чак експоненцијално са комплексношћу проблема. Истраживање мозга је тај феномен објаснило указивањем на преоптерећеност носилаца одлуке услед превеликог броја информација које треба савладати. Ради се о ситуацији у односу на коју се по правилу наступа са фаталном алтернативом да се ради растерећења носилаца или ускраћују информације или се оне елиминишу.

Ради смањења ризика са заблудама и грешкама, с обзиром на чињеницу да комплексни и глобални проблеми све више расту, нуди нам се као могуће решење да поглед окренемо унатраг на стари биолошки архив децентралних неуроналних механизма одлучивања. Или како Волф Зингер препоручује: „Ваљало би, дакле, проверити да ли би можда било од користи да се учи од природе и да се системи одлучивања у политици и привреди оријентишу по неуроналним архитектурама одлучивања.”

НОВО ЕРЕКТУС

или

Даље предности грешака

1984: На западној обали језера Туркана у Кенији пронађен је готово комплетан скелет једног младог Homo erectus-а. Широј јавности постао је познат као „Дечак из Туркане”. Био је то изузетно значајан проналазак јер је пружио нове аргументе у вези са питањем да ли је Homo erectus већ поседовао она својства и грешке који би га квалификовали као homo sapiens-а. На пример: да ли је већ поседовао моћ говора, односно да ли је већ поседовао способност коју означавамо као језик? Да ли је код њега већ постојала зависност од мајке? Да ли је, дакле, „Дечак из Туркане” могао да нам пружи одговоре или објашњења о развојној биологији наших раних предака? Одговоре који би се евентуално могли тумачити као позна потврда поменутог гетеовског увида у амбивалентни карактер наших грешака: „Од природе не поседујемо ниједну грешку или ману која не би могла да постане врлина, и ниједну врлину која не би могла да се изметне у грешку или ману.”

Истраживач еволуције Ричард Ликеј указује на ту амбивалентност „врлина” и „грешака” у смислу еволуционо-биолошких (Fitness) недостатака и (Fitness) предности, при чему скреће пажњу на један привидан недостатак. У поређењу са потомцима осталих примата потпуно беспомоћна деца човека упућена су у првој години живота на то да се о њима води интензивна брига. Један недостатак који ће се у развојно-биолошком погледу показати као предност, јер дуга зависност од мајке има за последицу и одговарајућу дугу фазу учења током које ће од мајке стећи одређене видове понашања. Истраживачи еволуције претпостављају да се иза зависности од мајке крије још један феномен који би могао да нам пружи увид у развој предности и недостатака човека: наиме бол. Он је једно искуство стечено током еволуције са највећом могућом опасношћу по дете, одвајањем од мајке. Ради се о корисном алармном систему еволуције са „неповољном последицом” да рани доживљаји одвајања преко телесних болова могу да делују све до у доба зрелог узраста. Истраживања у области психосоматике показала су да код одраслих пацијената емоционалне ускраћености у дечјем добу могу да буду главни узрок за трајне болове без органског порекла. Насупрот томе постоје индикације да је код младих животиња, код којих је везаност за мајку била у довољној мери задовољена, могло доћи до генетски позитивних препрограмирања у корист оптимирања на местима наредног добра која су одговорна за резистентност на стресове.

Даљи недостатак хоминида Ликеј види у бипедији, у усправном ходу, у опасности да, на пример, у случају озбиљне повреде ногу угину од глади, од жеђи или да буду одбачени. Један недостатак који се с друге стране опет предочава као развојно-биолошка предност, јер иде на руку селекцији у циљу људске кооперације. Јер, било би то изузетно расипништво, ако би се једна бипедна врста са великим инвестицијама у њено подизање једноставно одбацила.

У том склопу навешћемо мишљење молекуларног биолога Мартина Хајнзенберга, по којем је тим недостатком условљена селекција довела до кооперације и изванредног интензивирања социјалних веза, и то на највећу могућу добит и корист човека. Ради се, наиме, о развоју који у животињском свету нема своје паралеле: о језику или говору. Али управо код просуђивања те највеће добити или предности човека дају се запазити и неочекиване неповољне последице. Последице које се тек данас, у једној каснијој фази (уз помоћ језика омогућеној) културне еволуције, у високо развијеном комуникацијском друштву модерне испољавају на очевидан начин.

Неуролог Детлев Плог скренуо је у својој књизи *Човек и његов мозак* пажњу на то да се развој језика са примарно социјалном функцијом може разумети као успешан даљи развој првобитно невербалне комуникације. При чему се по Плоговом схватању у данашњој комуникацији преплићу старе (у лимпском можданом ареалу локализоване) и нове (у неокортикалним, можданим ареалима смештене) комуникационе форме. То, додуше, значи да је са способношћу за писање и читање у неокортикалном комуникационом систему, с једне стране, дошло до диференцирања. Али се, с друге стране, намеће претпоставка да је стари комуникациони систем са својим гласовним и мимичким изражајним могућностима старог емоционалног мозга од раних ловачких и сакупљачких времена остао непромењен. Једна дивергенција у којој се управо добит од развоја неокортикалног можданог ареала у опхођењу са комуникационим системима модерне предочава као проблем. Плог тај проблем види пре свега код победничког похода телевизије. Комуникациона форма телевизије се очевидно због тога доживљава као нарочито привлачна, јер је језичко саопштавање (као неокортикална активност) тесно повезана са гласовним и мимички произведеним емоцијама старог (лимпског) комуникационог система. У то спада и непосредно са позитивним и негативним осећањима и судовима повезано препознавање лица на телевизијском екрану. Отуда време проведено пред телевизором не стоји ни у каквом односу са малобројним језичким саопштавањем стечених садржаја памћења. К томе долази да

превасходно на лимпске комуникације наслоњени лични односи као мржња и љубав, који се у модерним медијима приказују на виртуелни начин, проузрокују „наддимензионалне ефекте солидаризације”. Непрестана истовремена стимулација лимпских и неокортикалних комуникационих система путем телевизије доводи до настанка једног космоса интерперсоналних привидних односа и виртуелних светова у дневној соби гледаоца који не стоје ни у каквом односу са правом реалношћу гледаоца: „Ту настају комуникационе форме чија се деловања на људски заједнички живот још не дају сагледати.”

На неповољне стране првобитних добити и предности функција нашег мозга у склопу победничког похода телевизије у међувремену је скренула пажњу и еволуционарна психологија. Историчар наука Ернст Петер Фишер указује у *Дружом образовању* на, у том склопу, у раној фази еволуције стечену предност страха, као важан продукт селекције. Без тог емоционалног рефлекса животне шансе хоминида у крајње несигурном животном окружењу у рано доба сигурно би биле битно мање. Једна еволуционарна добит која би се барем могла посматрати као саодговорна неповољност, поготово за оне телевизијом интензивно генерисане реакције страха као што су очајање и депресија.

Амбивалентност развојно-биолошких предности и неповољности односи се данас, на пример, и на човекову склоност за надметање као Fitness-добит и добит у преживљавању. Једна у малим групама и животним заједницама развијена предност хоминида, којој у доба глобалне масовне комуникације прети опасност да се изметне у једну неповољност. Медијално посредовани виртуелни светови са фантастичним и недостижно надмоћним биографијама проузрокују код поколебаног посматрача својеврсну безнадежност која опет може да води до радњи које треба да послуже као нека замена, као што су конзумирање алкохола и узимање дрога.

И код настанка и савладавања великих друштвених конфликата у модерним цивилним друштвима може амбивалентност развојно-биолошких повољности и неповољности да се покаже као делотворно. Плог је у том склопу подсетио на то да изворно корисна тежња за увећањем добити која и надаље спада у чврсти канон људских емоција све више доспева у конфликт са оним све већим и нужним ограничењима те тежње, које су са своје стране последице културне еволуције. Том потенцијалу ризика придружује се и оно првобитно корисно територијално понашање мањих људских група које такође спада у стари емоционални канон, а сада му прети опасност

да, захваљујући модерним средствима, поприми димензије једног геноцида.

БОЛЕСТИ

или

Предности и грешке еволуције хоминида

Развојно-биолошка историја људских предности и грешака веома је дуга и враћа нас дубоко уназад. Да је пут до *homo sapiens*-а уопште могао да буде пређен, тешко да је могао да буде остварен без увек наново делотворне релативне доминације предности над грешкама. Једна претпоставка за коју физиолог мозга и нобеловац Џон Ц. Иклес налази потврду пре свега имајући у виду развој неокортекса, коре великог мозга. Он дефинише ту доминацију предности као „квантне напретке” у еволуцијској линији револуције хоминида. Ради се о еволуцији која почива на томе да је једна веома мала и изолована група живих створења за време еволуције на нашој планети „кренула једним другим путем него главни генски састав”. Једним путем који је пропраћен јединственим и непоновљивим „случајем” да је еволуција хоминида у целини преко милион година почивала на мајушној популацији која је стално била изложена опасности да буде искорењена. Отуда Иклес понављање еволуције хоминида на нашој планети сматра немогућим.

Као функционална тајна тог развоја хоминида јавља се код Иклеса једна врста добронамерног дуготрајног сећања еволуције на некада остварене и досегнуте предности. Предности које, како то Иклес формулише, следе принцип „конзервативне мудрости”, која се по томе може препознати да током развоја примата еволуције, упркос наоко атрактивним краткотрајним предностима, никада нису одбачене већ досегнуте темељне предности развоја. Тако, на пример, за човека веома значајна предност од пет покретних прстију никада није одбачена у корист шапа, копита или крила. Еволуцији је успело у случају хоминида, у складу са неуроналним развојем, да већ прстима опремљене удове раних кичмењака трансформише у руке и ноге *homo sapiens*-а. Са резултатом, с једне стране, бипедне могућности усправног става, хода и реаговања, и, с друге стране, мануелне спретности у облику профињене руке са њеном способношћу да спретно користи оруђа све до преисторијског пећинског сликарства.

Али нису се све ране предности еволуције хоминида дугорочно показале као такве. Једно сазнање које се повезује са

још младом дисциплином еволуционарне медицине, са „New Science of Darwinian Medicine”, која је у међувремену предочила низ научно поткрепљених претпоставки о еволуционарно-теоријски стеченим предностима, код којих се, пак, данас могу запазити и неповољне стране. И то између осталог у облику (још) неизлечивих болести. Поменућемо овде прихватљиву петпоставку да се у процесу еволуције човека пре свега репродуктивни Fitness развио као доминантна предност. Насупрот главном циљу оптимирања успеха умножавања, аспекти здравља и болести лишене дуговечности имају другоразредно еволуционарно значење. Због тога би предности гена за репродукцију у следећој животној фази, тако рећи *post festum*, могли да се покажу као „грешке” и то у форми далекосежних симптома болести. Историчар наука Ернст Петер Фишер наводи за то примере. Тако мокраћна киселина у крви има велику предност да елиминише такозване радикале, токсичке материје, које са узимањем хране неизбежно доспевају у организам и ту би без одбрамбене функције мокраћне киселине разорили ћелијско ткиво. Једна репродуктивна предност која се код понеких људи повезује са „грешком” да се мокраћна киселина код реакције на радикале предозира. Вишак мокраћне киселине, пак, има за последицу костобољу услед таложења кристала мокраћне киселине у удовима.

Могуће је да слична дијалектика генетских предности и грешака игра улогу и код Алцхајмерове болести. Барем се претпоставља да код Алцхајмерове болести постоји генетска каузалност између предности развојно-биолошки најмлађих арела мозга и неповољности да Алцхајмерова деменција пре свега оштећује тај део мозга. То је део мозга који је тиме погођеним особама раније у животу можда на основу јаче умрежених неурона (са одговарајућим генима) омогућио изузетно интелигентна остварења.

Очигледно еволуција познаје и процесе у смислу баланса или равнотеже између предности и грешака. Једна равнотежа за коју еволуционарна медицина претпоставља да пре свега постоји код одбрамбених механизма људског организма против бактерија и вируса. Тако, на пример, човек против туберкулозних бактерија, којима је да би преживеле потребно гвожђе, располаже еволуцијом стеченим одбрамбеним механизмом у виду одбојности према храни са високим садржајем гвожђа. Претпоставља се да слична еволуцијом стечена одбрамбена способност постоји и код дијареје изазване стигела бактеријама. Са особеношћу да је људски организам чак у стању да се брже и ефикасније супротстави тим бактеријама него за то створени лекови.

Код механизма одбране стечених за време еволуције појавиле су се, у међувремену, у једном случају, и предуслови за генетску компоненту која контролише и омогућава тај одбрамбени механизам. Ради се о одговарајућем гену за муковисцидозу, односно цистичну фиброзу. Код ове међу Европљанима најчешће наследне болести медицински релевантна варијанта муковисцидозе гена поседује развојно-биолошки стечену предност да барем у дечјем узрасту далеко ређе наступа смрт услед дијареје. У међувремену је постало познато да тај ген, све до у младалачко доба, штити од астме. Та дијалектика предности и грешака дата је у сваком случају код једне посебне генетске диспозиције: такозвани рецесивно штетни гени у једноставном облику омогућавају поменуте предности у младости и проузрокују касније појаву болести. Једна генетичка диспозиција коју Ернст Петер Фишер овако објашњава: „Познато је да носимо две копије једног гена — две такозване алеле — у нашим ћелијама, и постаје све јасније да гени доводе до болести код човека који је наследио две неподесне варијанте, па су онда еволуцијом пренесене даље, ако су носиоци имали својства само једне неподесне варијанте. Малобројни хомоциготни (истоврсном очинском и материнском наследном склоношћу опремљени) пацијенти су, дакле, цена коју природа плаћа да многе хетероциготне људе боље опреми како би могли да преживе у једном непријатељском окружењу и да изроде потомство.” Иста генетска диспозиција претпоставља се и код анемије српастих ћелија. И ту неповољност обољења стоји у односу са повољном страном. Јер носиоци рецесивно штетног гена у једноставној форми релативно су резистентни на маларију.

Чак и код канцерогених обољења еволуционарна медицина претпоставља да еволуцијски стечена амбиваленција од предности и недостатака игра важну улогу. Као за сада најбољи пример за делотворност те амбиваленције Фишер наводи канцерозна обољења женских органа репродукције. „Грешка” обољења је и ту резултат једне развојно-биолошке предности. То се може поткрепити чињеницом да се тумори код жена најчешће јављају у развијеним индустријским земљама. Значајан је пре свега број менструационих циклуса у животу једне жене: „Сходно томе је у том погледу најугроженија жена у годинама, која је веома рано добила своју прву периоду, а онда је код ње рано наступила менопауза, а уз то није родила дете или можда само мали број деце.” У сваком случају се намеће претпоставка да та констелација у знатној мери одступа од репродуктивног обрасца жена у оној раној фази еволуције, која је била одсудна за селекцију гена. Ако се пође од тога да су на

пример у камено доба жене релативно касно постајале полно зреле и да су током сразмерно кратког животног века много пута остајале у другом стању и годинама морале да доје, онда се долази до броја менструационих циклуса који је у поређењу са бројем циклуса код жена у високо развијеним индустријским нацијама вероватно био два до три пута мањи. Та околност нас наводи да успоставимо хипотезу да је еволуционо-историјска повољност повећања ћелија у репродуктивним органима повезана са неповољном страном, да очигледно (истовремено од хормона контролисани и управљани) механизам селекције недостаје да би у погрешно време спречио то повећање ћелија.

Да у биолошкој еволуцији рано стечене предности данас могу да мутирају у грешке с обзиром на сасвим нове, услед културне еволуције развијене оквирне услове, то сасвим јасно показују примери понашања код модерне исхране. Много тога указује на то да је исхрана у високоразвијеним земљама постављена на погрешне основе. Јер стари обрасци нашег понашања код исхране у раној фази еволуције хоминида генетски су непромењено делотворни. У архаичко доба је, наиме, било потребно да се за живот важне материје као шећер, маст и со складиште у организму за дужи период и тако створе енергетске резерве за периоде несташице и великих напора. Једна неопходност која, само се по себи разуме, код високо развијених индустријских народа данас отпада. Последица је да код редовног коришћења тих животних намирница и услед истовремено слабог кретања настају озбиљна обољења. Некадашња предност мутирала је у грешку, у погрешно понашање.

МУШКАРАЦ И ЖЕНА Старе и будуће грешке и предности?

Непрегледан је број развојно-биолошки стечених грешака и предности човека. Исто тако је непрегледан и збуњујуће разноврстан током културне еволуције настали списак религијских, филозофских, уметничких и научних начина посматрања и просуђивања тих грешака и предности. Треба се само сетити, да наведемо један пример из литературе, Франца Кафке и пресуде коју у причи *Пресуда*, насталој 1912. године, младом трговцу Георгу Бендеману изриче његов отац. Отац, који Георга осуђује да се удави, образлаже своју пресуду на двосмислен начин: „Ти си један анђео, али још си више једно ђаволско створење.” На сличан амбивалентан начин гласи и одго-

вор Рилкеа, када му је један психоаналитичар рекао да би на каучу могао да га ослободи његових ђавола. Рилке је на то одговорио: „Можда, али исто тако и анђела.”

Изненађење је било велико када се пре неколико година шеф Катедре за генетику лабораторије Галтон на универзитетском колеџу у Лондону, Стив Џонс, огласио са напоменама које би се и данас могле тумачити као научно објашњење еволуцијског настанка горе поменутог ђавола (и анђела) у човеку. Реч је о за мушкарца специфичном хромозому Y, који наводно мушкарца предочава као дефицитарну форму жене са склоношћу ка самоуништењу. Џонс је ту вест пропратио напоменом да највећи непријатељ мушкарца није жена него он сâм. У сваком случају ће, по њему, у друштву сутрашњице жене лакше изаћи на крај са животом него мушкарци, јер човечанство већ стоји на почетку једног новог, женског доба. Џонс је, наиме, мушки хормон тестостерон дефинисао као „путоказ у заборав” мушке врсте. Јер сваки појединачни узрок смрти — осим Алцхајмерове болести — делује код мушкараца снажније и доследније. И за дечаке од четири године већ постоји два пута већи ризик да умру насилном смрћу него код девојака. Као доказ за доминантну мањкавост мушкарца може се, коначно, указати на један неславни амерички експеримент из тридесетих година 20. века. Многи млади мушкарци су тада због лаке духовне поремећености или ситних криминалних деликата кастрирани. У просеку су ти мушкарци живели тринаест година дуже него њихови неосакаћени исписници.

Један не баш ласкави мушки недостатак за који се може учинити одговорним управо онај хромозом Y, који је отприлике пре једног столећа открила баш једна жена. Од — 2003. коначно завршеног — одгонетања хромозома X, који се код жена може наћи у двострукој форми и код мушкараца поред једног хромозома Y у језгру ћелије, претпоставља се да су се пре око 300 милиона година хромозоми X и Y развили из једног заједничког претходника. Али од тог часа рођења полних хромозома мушки хромозом Y се погрешно развио: он се током еволуције смањио на једну трећину хромозома X, који носи готово 2.000 гена. Хромозом Y располаже насупрот томе драматично ниским бројем од наводно само 786 гена. Међу њима је и онај веома мали ген, такозвани ген SRY који мушкарца чини мушкарцем, ембриону помаже да развије мушкост. Обрнуто, одсуство тог гена чини жену женом. К томе долази да је образац активирања гена код оба X-хромозома жене веома живо изражен. Код жена се најмање 150 гена јаче активирају, и то код оба X-хромозома.

Изненађујуће за научнике, пак, било је да управо из тог обрасца активирања гена хромозома X резултира или происходи права амбиваленција грешака и предности мушкарца. Мушкарац има, наиме, предност да додуше око десет процената активних гена хромозома X само код њега игра улогу и да се дају „прочитати” у ћелијама мошница. Отуда је, дакле, посве прихватљива претпоставка да су се на хромозому X на посебно лак начин сместили гени, који су се за време еволуције за мушкарца показали као корисни.

На другој страни је та предност мушкарца до сада тумачена као неповољност. Пошто мушкарац — за разлику од жене — поседује само један примерак хромозома X, то је и више склон грешкама него жена. То значи да га незаштићеног погађају последице дефеката гена хромозома Y. Јер — тако гласи образложење — хромозом Y не поседује хромозома-партнера који би код образовања језгра ћелија могао да исправи или коригује грешке у генетском планском склопу. Као примери се наводе болест хемофилија, али и сметње у духовном развоју. Британски генетичар Брајан Сајкс је из те хипотезе о хромозому Y развио високо спекулативну, али медијски делотворну хипотезу да мушкарца треба посматрати као генетски завршни модел којем је преостало још време од око 150.000 година. Дакле, нема више будућности за Адама са његовим хромозомом као „генетичком руином”! И то с правом — пошто је мушкарац, гоњен хромозомом Y, насиљем и агресијом, током хиљада година човечанство и планету довео до руба пропасти. Жена пак са своје стране може сасвим спокојно да очекује пропаст и нестанак мушкарца. Јер она посеује генетику којом ће пронаћи путеве и средства да омогући даље расплођавање без мушкарца.

Један мрачан сценарио са несигурном будућношћу за несавршеног мушкарца насупрот битно ведријој перспективи жене и доминацији њених генетских предности. Али у међувремену су се појавиле и наде за мушки род. Јер, најновији резултати молекуларно-биолошких истраживања показују да хромозом Y поседује још тридесет даљих гена и да је сасвим у стању да сам савлада евентуалне неповољне последице мутације. Замашан део генског материјала — тако се претпоставља — населио се из хромозома X у хромозом Y, откако су се пре неких седам милиона година људи еволуцијски одвојили од шимпанза. Зацело највеће изненађење у склопу тих новијих истраживања представљало је откриће оног механизма којим је хромозом Y без помоћи једног партнера хромозома у стању да уклони штете до којих долази током мутација. Наиме, хромозом Y располаже у себи са више генетских одраза, такозваних палин-

дрома. Ти палиндроми омогућавају да у хромозому Y мутира-ни гени исправе своје грешке, и то на тај начин што се, кори-гујући се, „посматрају” у свом беспрекорном одразу.

Један упадљиво нарцисоидно аутистички поступак посма-трања одраза. Са предношћу додуше да грешке, када се запазе у одразу, онда активирају и механизме за репаратуру. Ипак је Стив Џонс за ту генетску виртуозност хромозома Y направио лош хороскоп. Он претпоставља да хромозом Y услед нарци-соидног дефекта једном мора да нестане. Једна спекулација коју допуњава додатном спекулацијом: наиме, да би за мање од десет милиона година по могућству мушка генска машина могла да крене сасвим новим правцем. Тада би се оно што да-нас називамо мушкарцем темељно изменило. А тиме би на крајње спекулативан начин био отворен поглед у будућност грешака и предности човека. Постоји ли она еволуцијска бу-дућност о којој се Гете већ 1828. овако изразио: „Развој чове-чанста, рекао сам (Екерману), рекло би се, заснован је тако да ће се одвијати хиљадама година. — А ко зна, можда и милио-нима година!” Гете је додуше тај разговор о еволуцији завр-шио једном мрачном петпоставком: „Видим да долази време, када Бог више неће уживати у њему (човечанству) и када ће поново морати све да уништи да би приступио новом ства-рању.”

Да човек може да рачуна са једном еволуционом будућно-шћу, то данас спада у поуздано „вјерују” наука о животу. Мада са још неизвесним перспективама што се тиче питања даљег развоја неволуцијски стечених грешака и предности човека. У резултате истраживања гена спада у сваком случају чињени-ца да је стопа мутација гена код мушкараца нарочито висока. Ернст Петер Фишер је указао на тиме дату амбиваленцију гре-шака и предности за будући еволуцијски развој. Јер та висока стопа мутација могла би се апсолутно вредновати позитивно или негативно. Мушкарац се, с једне стране, може посматрати као гарант за мутациони потенцијал будуће еволуције. С друге стране висока стопа мутације отвара могућност да се у гене увлачи више склоности за болести. За време еволуције хоми-нида бактеријама је, додуше, успело да се у великом броју уву-ку у човека. Са резултатом да је више од 200 генома у хуманом геному директно преузето од бактерија. Један успешан процес, додуше се том неповољношћу да је при томе настао и ген који доприноси једној генетски условљеној форми депресије.

У сваком случају ваља бити опрезан код прогноза у вези са даљим током еволуције, што се тиче питања грешака и предности човека. Сигурно је једно: да природа не зна наш појам културе засноване на начелу да се не чине грешке. Ре-

зултати истраживања гена потврђују, штавише, да код деобе ћелије и удвостручавања наследног фактора генома морамо да рачунамо са једном грешком на милијарду (10^2) случајева. Из тога производи да код сваке деобе ћелије може да настане око дванаест грешака. Једна констатација коју као грешку треба посматрати у односу на чињеницу да око 10/14 деоба ћелије мора да се догоди у временском периоду од зигота до настанка целовитог човека. Само је од зигота до зреле јајчане ћелије потребно двадесет и четири деобе ћелија. На основу поменуте константе грешака настаје већ око 288 делова са грешкама, а грешке приликом читавања код удвостручавања генома од деобе ћелије до деобе ћелије дешавају се по закону случаја. Природа не поступа, дакле, усмерено на један циљ. А то опет значи да човек, а тиме и будућност његових грешака и предности нису геномски детерминисани.

О КОРИСТИ И НЕПОВОЉНОЈ СТРАНИ ГРЕШАКА У ИСТОРИЈИ

Четвртак, 6. марта 1828: „Канцелар” (крунски правник Војводства Саксен-Вајмар-Ајзенах) Фридрих фон Милер био је у посети код Гетеа и забележио: „Попут каквог невремена из ведра неба настојао је да се ослободи своје огромне енергије путем духовних муња и удара грома... Нисам толико остарио да бих много марио за повесницу света, која је нешто најапсурдније што постоји...” Је ли историја света стварно оно најапсурдније што постоји?! Зар се у историјском складишту људских заблуда и грешака, „глупости и неподопштина”, које је Гете у томе видео, не дају открити и неке добре стране или добити? Добити из којих би се могло извести нешто позитивно, поучно за савладавање садашњости и будућности? Шилер је пре свега био тај који је — сасвим другачије него Гете — на ово последње питање у свом приступном предавању на Јенском универзитету *Шта значи и у коју сврху се изучава универзална историја?* оптимистички одговорио. Са једним концептом универзалне историје који све заблуде и грешке људи покушава да протумачи као консеквентну историју напретка људске цивилизације, као историју која тежи испуњењу сврхе и сврсисходности људске врсте. Њему се библијски грех предочава као „најсрећнији и највећи догађај историје човечанства”. Тај грех се схвата као једна добит, наиме као „прелазак човека у стање слободе и хуманитета”, као почетак човековог пута у „један рај сазнања и слободе”. За њега је то рај у „којем ће човек исто тако послушно следити морални закон у својим гру-

дима, као што је у почетку следио своје инстинкте”. Библијска грешка везана за изворни грех човека дакле као „први израз његове самосталне активности, као први подухват његовог разума, као почетак његовог моралног постојања” и почетак процеса који води до „самовладавине”.

Тек пад омогућава успон, тек кривица омогућава рађање моралности и тек побуна омогућава слободу човека. Шилер не пориче да је историја и у свом наредном току човека упетљала у безброј заблуда и грешака, у „једну дугу, тегобну, још недокончану борбу”. Али те борбе ваља разумети као добити по човека, јер „једино је у тој борби могао да уобличи свој разум и своју моралност”. И чак и „настанак првог краља” путем силе и узурпације има предност да је тиме из „нереда” настао „ред”. Шилерова дијалектика историје грешке као историје развоја људских предности достиже свој врхунац констатацијом: „Све претходне епохе су се напрегле да — а да то нису знале или нису постигле — остваре наше људско столеће.” Обратимо пажњу: „а да то нису постигле”. То значи да се универзална историја ту не схвата као неко гомилање примењивог и неопходног делотворног знања у смислу оне изреке „*historia magistra vitae*”. Јер представа о историји као учитељици живота, као учења на грешкама и заблудама, за Шилера је посве неспојиво са идејом слободе и самообразовањем човека, који је способан да доноси сопствене одлуке и да дела у складу са својим одлукама. Ради се о слободи одлучивања и делања коју је већ Лихтенберг иронично коментарисао речима: „Није ли мало чудно да се људи тако радо боре за религију, а тако нерадо живе по њеним прописима?”

А по којим то „прописима” људи заправо живе? По којима „прописима” поступају пре свега у опхођењу са историјом, чије је напредовање у заблудама и грешкама Шилер схватио тако позитивно као историју успеха? Је ли и он следио онај механизам благонаклоне интерпретације грешака *ex post*, који би могао да стоји као мото над безброј мемоара: Што дуже поживим, утолико сам био бољи? У међувремену је тај механизам благонаклоне интерпретације наших грешака научно осветљен резултатима неуробиолошких интерпретација. На универзитету у Станфорду је први пут показано како мозак код потискивања à la Freud поставља смернице. Селективно заборављање сопствених грешака и заблуда у интересу тумачења своје биографије као успешне човеку полази за руком тиме што пригушује активност оне инстанце која је одговорна за процес освешћивања, а то, дакле, значи, између осталог, и освешћења грешака и заблуда: региона мозга хипокампуса. Потискивање нежељеног сећања успева захваљујући потенцира-

ном стању узбуђења обе стране предњег мозга, такозваног префронталног кортекса.

Један механизам који се чини посве подобним да осветли појам заборављања историје: онај дефицит друштвено-критичке интелигенције и способности сећања, који целе нације увек наново доводи у искушење да сопствене заблуде и грешке потисне из колективног дугог сећања у интересу једног националног идентитета и историописања у позитивном смислу. У свом уводном предавању на 43. конгресу немачких историчара о користи и неповољности истраживања мозга за историјску науку Волф Сингер је указао на још неке аспекте те способности селективног примања и сећања ствари. Код свих више развијених мозгова препознаје се један механизам за потенцирање такозване „селективне пажње”, код којег улогу играју и намерни и несвесни фактори. За преживљавање организама је тај механизам додуше важан, „али по поузданост историјских извора који се односе на човека” понекада има катастрофалне последице: и примарно виђење као и сећање прате процеси деформације са неизбежним грешкама код процеса реконструкције сећања.

Историографија *ex positivo* није, дакле, само један процес потискивања и пренебрегавања заблуда и грешака, него уједно и један процес који се карактерише неизбежним, неуролошки условљеним грешкама. К томе долази и то да сећање увек иде укорак са процесом мењања првобитног сећања уз убацивање раније пренебрегнутих ствари. Са евентуално замашним консеквенцама не само по питању аутентичности него и сећања на заблуде и грешке. Процесом мењања или допуњавања та сећања се увек изнова актуализују, преобликују и за савладавање садашњости увек наново интерпретирају и вреднују.

За истраживање историје то значи да збир онога што се садашњости предочава као историја не чине само дела него и измишљене „приче” људи. За историју заблуда и грешака би се из тога могло закључити да је умеће прављења грешака не на последњем месту и једно умеће писања историје тј. историографије. То значи да не постоји објективна спољна перспектива, да не постоји идеални посматрач и судија који би био у стању да реконструише стварну историју заблуда и грешака. Гете је тај склоп ствари лаконски описао у *Фаусту* напоменом да оно што означавамо као „дух времена” није ништа друго него „сопствени дух господe / у којем се времена огледају”. И он је, као што је већ речено, имајући у виду Хегелову дијалектику, указао на механизам превредновања свих грешака у предности и свих предности у грешке. Екерман извештава да је Хегел у разговору са Гетеом посве потврдио могућност „да

се истинито прогласи погрешним, а погрешно истинитим”. Али то је могуће само код духовно болесних људи. При томе је Гете указао на студије природе као лековито средство за „дијалектички оболеле”. Историјска потврда Гетеових страховања у вези са дијалектичким заблудама и грешкама довољно је позната. Ту потврду су дали 19. и 20. век у облику дијалектичког материјализма и извоза идеологије у лику Лењина за време Првог светског рата, као и каснијег реимпорта у Немачку у виду реално егзистирајућег социјализма. У сваком случају се преко пола столећа упорно заступало нешто што је била грешка, а што се дијалектички тумачило као нешто позитивно.

Та врлина упорног остајања на једном становишту већ је Густаву Штрезману била пала у очи. Управо је он, наиме, заступао мишљење да Немци поседују необичну склоност не само да се моле за свој свакодневни хлеб него и да се моле за своју свакодневну илузију. Познати су и Ничеови покушаји превредновања свих вредности старих грешака у нове предности. Он је на пример заблуду у облику религиозне илузије сматрао апсолутно добром по човека. И то са модерним аргументом: „Претпоставимо да историјско истраживање може ... да докучи истину на пример у погледу хришћанства: онда би у сваком случају уништили *заблуду* која попут какве атмосфере обужмљује све живо и делатно... Са уклањањем заблуде, на пример у случају религије, истовремено би у себи уништили религиозност, а то значи продуктивни штимунг и задржали би у рукама само хладно знање, поред осећања разочараности...”

„Осећања разочараности” о којима Ниче говори односе се пре свега на достигнућа универзалне историје која је Шилер истицао. Она, по Шилеровом уверењу, остварена достигнућа у форми слободе, хуманитета и људског достојанства он је по кратком поступку превредновао као проблематичне феномене једне универзалне историје заблуда. У *Веселој науци* он то превредновање образлаже речима: „Човек је васпитаван на својим заблудама: Он се, прво, увек видео само непотпуно, друго, присвајао је себи измишљена својства, треће, осећао се у погрешном положају у односу на животињу и природу, четврто, увек је измишљао нове таблице добара и неко време их је сматрао вечним и безусловним, тако да је час овај, час онај људски нагон или стање стајало на првом месту, па је са таквим вредновањем и оплемењиван. Када се одбаце те четири заблуде, онда су тиме одбачени и хуманитет, човечност и људско достојанство.”

Никакво чудо да Ниче и слободу као највеће добро шилеровске универзалне историје убраја у те заблуде. У *Људском, ђревище људском* каже: „Без заблуда, које су делотворне код

сваког уживања и неуживања, никада не би настало човештво — чије је основно осећање, и то и остаје, да је човек слободан у свету неслободе, вечити *чудесни њлесач*... створење које своју историју назива *свешком историјом* — *Vanitas vanitatum homo*.”

Сујета човека, дакле, као квинтесенција универзалне историје заблуда. Али чак и Ниче види у заблуди једну од одсудних добити за човека. Он каже: „Заблуда је од животиња направила људе...” Са чиме у сваком случају повезује и питање да ли је „истина у стању да од човека поново направи животињу?” А посебно продуктивна заблуда која је од животиња начинила људе је морал: „Без заблуда које се налазе у претпоставкама морала човек би остао животиња.” Или другачије речено: и за Ничеа су морал и моралност снаге у служби моделирања нагона, деварваризације и развоја једне друге природе. Од тога у сваком случају ваља разлучити задатак самопросвећења човека у погледу његових заблуда и илузија у универзалној историји његових моралних осећања. То значи да је морално осећање за Ничеа у историји човечанства увек онда било у заблуди (која се дала избећи) када се поимало као орган истине о правом одређењу човека. Парадокс те заблуде је у чињеници да је тај неспоразум, с друге стране, нужни услов илузије у погледу предности културне еволуције. Од одсудног значаја је за Ничеа, пак, да култура саму себе доводи до спознаје парадокса те заблуде и да мора да се опрости од старог метафизичког и религијског веровања у судбину.

Ако би човечанству успело то ауторазјашњење, онда би по Ничеовом схватању чак била отворена врата за једну добит која би резултирала из превазилажења старе заблуде. Једна добит у облику нове етапе универзалне историје за којом би требало тежити. Једна етапа у којој би многоцитирана стравична представа о „*clash of civilization*” била обуздана. Човек би, наиме, онда могао, како се Ниче нада, да постави „екуменске циљеве који би обухватили целу земљу” у смислу једне „свесне свеукупне владавине”. Превладавање свих религијских разлика путем „познавања услова културе које надмашује сва досадашња знања као научно мерило за екуменске циљеве.”

Ту је реч о глобалном концепту једне будуће универзалне историје коју је Ниче очевидно схватао као опроштај од традиционалне цркве, као опроштај од хришћанства за које сматра да би морало да буде другачије, односно да би хришћани, да би стварно били хришћани, морали да „изгледају ослобођеније”. То би био опроштај и од, у Шилеровој универзалној историји још институционализованог, „изворног греха” као услова да се човек домогне слободе. Тај опроштај је Ниче у *Антихристи* образложио пре свега указивањем на истинску психологију

јеванђеља, која не полази од греха као грешке човека и човека осуђује на вечну казну. Јер: „У целој психологији ’Јеванђеља’ недостаје појам кривице и казне, такође и појам награде. ’Грех’, сваки однос дистанце између Бога и човека, одстрањен је — *управо је то „Весела њорука”!* Блаженство се не обећава или прориче, оно се не везује за услове: оно је *једина* реалност — остатак је један знак да се о њему говори... Дубоки инстинкт за то како треба живети да би се осећало као на небу... то је једина психолошка реалност ’спасења’ — Један нови преображај, *не* једна нова вера...”

Универзална историја, дакле, као „спасење” од свих заблуда, као ослобођење од греха, кривице и казне. Једна апсолуција од заблуда и грешака, која код Ничеа добија своје утемељење у тумачењу Христа као „слободног духа”, то значи као духа који стоји изнад свих заблуда универзалне историје човека са изгледом на будућу ослобођеност од грешака за све, који ће се у том смислу показати и потврдити као „слободни духови”. Ригорозно тумачење тог, заблуда ослобођеног духа код Ничеа гласи: „Могло би се, са извесном толеранцијом у изразу, рећи да је Исус један ’слободан дух’ — он не мари за оно што је утврђено: Реч *убија*, све што је утврђено *убија*. *Искусиво* које он поседује о животу наводи га да одбаци сваку врсту речи, формулу, закон, веру, догму. Он говори само о оном унутрашњем: ’живот’ или ’истина’ су његове речи за оно најунутрашњије — све остало, цела реалност, цела природа, сам језик, за њега има само вредност знака, поређења... Таква симболика *par excellence* стоји изван религије, свих појмова културе, сваке историје, сваке науке о природи, сваког светског искуства, свих знања, сваке политике, сваке психологије, свих књига, сваке уметности — његово ’знање’ је управо *чиста глупост* о томе да тако нешто постоји. *Култура* му чак није позната по чувењу, он не осећа потребу да против ње води борбу — он је не негира... То исто се односи на *државу*, на цео грађански поредак и цело грађанско друштво, на рад, на рат — он никада није имао ниједан разлог да негира ’свет’, он никада није слутио да постоји црквени појам ’свет’... *Порицање или негирање* је за њега управо оно посве немогуће.”

АМНЕЗИЈА

или

Умеће негирања грешака

Уобичајено образложење за нужност непотискивања, незаборављања капиталних грешака гласи: „Ко заборавља исто-

рију, тај ће је обавезно поновити.” На то се с погледом на историју човечанства узвратило да задржавање у сећању капиталних грешака никако није спречило њихово понављање. Напротив, неретко су потоњи злочини уопште били омогућени и легитимисани сећањем на стара злодела. К томе долази и то да се селективно сећање у облику потискивања проузрокованих и другима нанесених патњи у прилог живог сећања доживљених патњи које су нама други нанели показало као нарочито фатално. О механизму тог потискивања сопствених грешака већ је Ниче размишљао у *Генеалогiji морала*: Савест каже: „То сам ја урадио.” Али понос одговара: „Ја то нисам урадио.” А пошто понос остаје тврдоглаво упоран, то савест на крају попушта. Насупрот тој познатој заборавности када се ради о грешкама Кјеркегор је заступао нужност сећања, образлажући то тиме да се живот додуше живи тако што се иде напред, мада се само унатраг може разумети. То подсећа на руску изреку: „Онај ко се сећа прошлости, тај губи једно око. Онај ко заборавља прошлост, губи оба ока.”

Свеједно се већ веома рано у европској историји практиковало оно умеће или умешност у негирању грешака, које је постало познато под именом *амнезија*. Та реч потиче из грчког језика и не значи ништа друго него налог да се *не треба сећаати*, или да треба упражњавати *несећање*. Један налог или захтев који се у Грчкој јавља већ у четвртом предхришћанском столећу као колективни покушај да се она из митских древних времена нагомилана и у сећању задржана количина погубних грешака и промашаја које чине патња, мржња и кривица коначно забораве, како би се на тај начин обезбедио мир за садашњост и будућност. Аустријски филозоф Рудолф Бургер је то превазилажење митског сећања у корист стратегије мира и колективног заборављања грешака означио као „цивилизаторски допринос првог реда”. Један допринос који се може сагледати и тумачити из перспективе увида који је формулисао Карл Маркс, наиме да на „свакој култури лежи традиција свих мртвих нараштаја као каква утвара на мозгу живих нараштаја”. Амнезија, дакле, као чин ослобођења од те утваре оживљене као каква неуротска претња. Пре свега је амнезија била у служби стратегије мира која се схватала као колективни труд да се забораве старе почињене и доживљене грешке у циљу обезбеђења садашњости и будућности од грађанских ратова и нових ратних подухвата.

Бургер наводи за то и одређене примере. Атичка амнезија је 403. г. пре Христа окончала један грађански рат. И Цицерон је два дана после уморства Цезара у римском сенату одржао један говор амнезије да би спречио грађански рат. Његов пле-

доаје у прилог неопходности да се забораве грешке гласио је: „Стара сећања на убиствене и убилачке сукобе и несугласице ваља избрисати на тај начин што ће се занавек предати заборау.” На сличан начин је аргументовао Анри IV у Нантском едикту. Амнезија злодела почињених за време Тридесетогодишњег рата гласила је: „Обе стране треба занавек да забораве и опросте све увреде, сва насиља, сва злодела, и то тако темељно да све то за вечна времена буде предато заборау.” Још је Луј XVIII законом забранио сећање на терор Револуције и чак је у то укључио и краљоубице, убице свога брата, „како би се ланац времена започео на нов начин”.

Наравно да би то био знак заборавности, ако бисмо остали на тим примерима и са њима повезали наду да је човечанству увек полазило за руком да „ланац времена везује на нов начин” и да са таквим заборављањем обезбеди мир. У којој мери би такав оптимизам био промашен, то би нам показао и само овлашан поглед на новију немачку историју. Већ мировни уговори из 1919. године, услед гигантских грешака почињених за време Првог светског рата, а што је било условљено техничким напретком, онемогућавају сваки покушај примене амнезије. Победничке силе су изричито одбациле сваку помисао да се извине за све оно што се збило од 1914—1918. године. Мора се уопште, како констатује Бургер, поћи од тога да је целокупна историја европске цивилизације најжалост у великој мери обузета фаталном максимумом „Никада не заборавити”. И то не почем као упозорење да је неопходно сећати се старих грешака како би се избегло да се оне понове. Та максима се, штавише, увек наново схватала „као милитантна колективна обавеза да се под повољнијим условима поново обави мобилизација”.

То „незаборављање” могло би отуда да се интерпретира и као један од тајно-очевидних узрока за оно већ поменуто Гетеово уверење да историја није ништа друго него једно стално понављање „глупости и неподопштина”. Што се тиче тог процеса, Макс Хоркхајмер захтева у свом есеју из 1967. године *Савладавање историје* једно историјско-критичко разјашњење о историји уопште, дакле и о оној историји која далеко излази изван оквира Хитлеровог Рајха. Хоркхајмер образлаже тај захтев речима: „Ако је најкасније у 19. веку владала релативна цивилизација, онда ток историје света, од почетака преко страха и ужаса у Библији, робовласништва у античкој Грчкој и Риму, преко крсташких ратова и инквизиције, крвавог апсолутизма у Енглеској и Француској, сведочи о стално присутној склоности ка варварству. Истини за вољу обично се мање задржавамо код стравичних злодела ислама, код истребљења Ин-

дијанаца, код европске тираније и деспотије у колонијама, код коначних решења Стаљинових и њему сличних него код тероризма у самој Европи.”

Посебно упечатљив резиме фаталне историје грешака „незаборављања” налази се код Пола Валерија у његовом тексту *О историји* из 1927. године. У осврту пре свега на Први светски рат Валеријев закључак гласи: „Историја је најопаснији елаборат који је продуковала хемија интелекта. Његова својства су опште позната. Он заводи народе да се препусте сновима и заносима, засењује их прошлошћу, потенцира њихове рефлексе, одржава њихове ране у гнојном стању, избацује их из њиховог мира, нагони их да се приклоне суманутости о величини или манији гоњења и доводи до тога да нације постану огорчене, узносите, неподношљиве и сујетне. Историја оправдава све што год се жели. Она напросто не подучава ништа, јер не постоји ништа што се њоме не би могло доказати. Какве све књиге нису већ написане са насловом: 'Поуке из тога и тога...!' Ничег смешнијег него накнадно читати о догађајима који су уследили после догађаја који су у тим књигама тумачени у смислу будућег... Ништа са последњим ратом није толико уништено као право на предвиђање и упозорење. Али историјска знања ипак постоје, или?” Валери изричито помиње извориште понављања старих грешака. „Елаборат историје” је оно „што старе ране одржава у гнојном стању”. Један увид до којег је дошао и формулисао га и један Алексис де Токвил. У његовим *Souvenirs*, записима о револуцији 1848. налази се пророчанска реченица за историју 20. века: „Видео сам да се у политици често пропада јер се има добро памћење.”

Тиме се поставља питање да ли се Токвилова дијагноза, изведена из европског погрешног држања, о добром памћењу грешака може применити и на разматрање историје неевропских нација. Када Ниче у *Генеалогiji морала* однос између веровника и дужника сматра одсудним за сећање и заборављање кривице (дугова) и грешака (веровник се сећа, дужник је склон заборављању), онда та анализа барем мора да буде релативисана за земљу као што је Јапан. Америчка културолошкиња и јапанолошкиња Рут Бенедикт је у свом есеју *The Chrysanthemum and the Sword* скренула пажњу да у Европи на темељу хришћанства развијена свест о кривици мора да рачуна са знатним тешкоћама када се ради о Јапану, где она не може да буде прихваћена или схваћена. Јапан је, наиме, насупрот томе развио једну културу стида и срамоте. На место западне индивидуе као референтне адресе за полагање рачуна за почињене грешке, у Јапану се као једина компетентна инстанца за про-

суђивање погрешног понашања појединца и чланова друштва јавља заједница. Ту се указује одсудна разлика код посматрања и просуђивања грешака. Док је на западу појединац надлежан за одговорност, а тиме и за „савладавање” грешака, у Јапану се тај проблем у знатној мери релативише: грешке једног човека могу да буду укинуге или превазиђене путем социјално конформног корективног понашања у односу на заједницу. Члан заједнице је тиме растерећен и грешка се заборавља.

Али тиме историја добија једно друго лице. Историја, коју је Валери означио као „опасан елаборат” који „старе ране одржава у гнојном стању”, постаје у Јапану безначајна као резервоар грешака којих се увек наново треба присећати, који у хришћанском поимању ствари чак могу да поприме карактер невиности са изгледом да доспеју пред Страшни суд. Јер, другачије него индивидуална и борилачка култура западног типа заједница заснована на култури стида пре ће бити склона да се у интересу васпостављања хармоније и консензуса сама растерети од грешака како не би отежала подношење садашњости перманентним подсећањем на старе грешке. Свесно повлађивање садашњости на терет прошлости задржане у прошлости, а њему одговара и повлађивање садашњости јапанског језика. Он је јако оријентисан на оно што је презент и познаје само релативно слабо развијени претерит. Дуго памћење грешака које указује на прошлост неуобичајено је већ из граматичких разлога. Ту се ради о стратегији савладавања грешака која је, уосталом, у Јапану била карактеристична за опхођење са историјом све до краја 19. века. Са сваким новим владарем почињала је историја изнова у смислу новог рачунања времена и нове позитивне девизе владавине. У случају тешких грешака за време владавине постојала је у свако доба могућност да се стара девиза стави *ad acta* у прилог једне нове, повољније. Старе грешке су се тиме сматрале превазиђеним у интересу обнове хармоније и консензуса. Један *tabula rasa*-поступак у опхођењу са старим грешкама, који у модерни, код капиталних грешака са далекосежним последицама као у Другом светском рату, не може увек да наиђе на разумевање код других нација. Тако је на пример у званичном образложењу Кине због чега одбија да прихвати предлог Г-4 за реформу УН 2005. године изричито указано на то да је за Кину неприхватљив начин на који се Јапан односи према ратној прошлости. Земља која пориче своје ратне злочине или улепшава почињена злодела и није спремна да се извини, не сме да добије место у Савету безбедности Уједињених нација.

КРИВИЧНО ПРАВО И ИСТРАЖИВАЊЕ МОЗГА

или

Крај одговорности за грешке

Култура стида коју је Рут Бенедикт дијагностицирала за Јапан није, наравно, спречила Јапан у 19. веку да, у склопу свог отварања према Западу, прихвати на Западу развијени казнено-правни принцип кривице. Јапан је тиме преузео и у индивидуалној култури Запада развијени принцип одговорности појединца за грешке са карактером престапа. При томе у немачком казненом праву утемељено начело теорије кривице полази од тога да намера не мора да обухвати свест о неправди. Довољна је, штавише, за појам кривице потенцијална свест о неправди. Са резултатом да чак и заблуда у погледу забране неке радње или пропуста у смислу недостатка свести о неправди не мора да води до искључења кажњивости. Заблуда води штавише само до ублажења казне. Осим ако је заблуда била неизбежна. Али питање када је нека заблуда била неизбежна и које врсте заблуде при томе играју улогу довело је на Западу током времена до крајње издиферецираног учења о заблудама, чије појединости овде неће бити детаљно приказане. Пресудно је то да се код сваког казнено-правно релевантног погрешног понашања начелно полази од појма слободе воље. То значи да намера и свесност, све до свесне немарности као понашања воље у најширем смислу, одређују у крајњој линији основаност неког деликта.

Управо то свесно, на вољи засновано понашање, слобода воље као претпоставка за одговорност индивидуе за почињену грешку у међувремену је истраживање мозга довело у питање. Значи ли то, дакле, да је Гете био у праву када је у *Поезији и истини* дошао до поменутог закључка: „Реч слобода звучи тако лепо да не бисмо могли да је се одрекнемо и када би означила једну заблуду”? Означавала ли реч слобода стварно више поезију него истину? Да ли можда на крајње погрешан начин употребљавамо оно што означавамо као слободу? Значи ли то да смо само слободни да бисмо могли да покажемо наше грешке, како то Гете формулише у *Максимама и рефлексцијама*: „Сви људи, чим доспеју до слободе, показују своје грешке: они јаки своје претеривање, они слаби своје занемаривање”? И да ли у то грешкама прожето опхођење са слободом спада и грешка коју Гете у *Пайџама младог Верџера* овако описује: „Већина троши највећи део времена да живи и оно мало што им преостаје од слободе улива им толики страх да користе сва средства да је се ослободе. О бивство човека!”?

Сумње истраживања мозга у односу на такозвану слободну вољу Волф Сингер је објаснио и поткрепио чињеницом да код научног трагања за неуролошким основама психичких феномена нису могли да се утврде феномени као финалност, дакле намерно делање у смислу слободне воље. То значи да за социокултурну реалност слободне воље до чије се спознаје долази путем субјективног доживљаја из перспективе Ја не постоји природнонаучни начин описивања. Из тога се да закључити да се код такозване слободне воље очигледно ради о „теорији духа”, о једном вечном културном конструкту, из којег су се развиле социјална и искуствена реалност. У мозгу, пак, сви се процеси одвијају „детерминистички”. Узрок наредне радње чини непосредно претходно свеукупно стање мозга.

За истраживача мозга из тог сазнања дакако не проиходи да се мора променити наша казнена политика. Од одсудног значаја је да би увидом у неуробиолошку условљеност нашег понашања према другима — и према људима које смо данас означили као „криминалне” — могли да постанемо мало толерантнији, обзирнији и да покажемо више разумевања. Али то би могло такође да значи да би резултати истраживања мозга могли да потврде увиде оне већ поменуте Гетеове на грешкама засноване уметности:

*Ако и грешници, немој да те тво расћужи:
Јер недостатак те тво љубави води;
Ако не можеш да се лициш грешке;
Радо ћеш другима да ојросиш.*

К томе долази још и чињеница да истраживање мозга код питања о слободи воље има посла са једним „проблемом”, који Волф изричито наводи. С једне стране, природњак приликом описивања објекта истраживања поступа тако да предмет истраживања и истраживач нису идентични. С друге стране истраживач у потрази за неуроналним основама слободне воље истражује себе самог (између осталог посредством снимака неуроналних активности у поступку снимања путем шпинтомографа). Предмет истраживања и истраживач су идентични. Као истраживач, истраживач мозга не налази потврду оног феномена који за њега као индивидуално Ја има карактер опипљиве реалности.

Овај овде описани „проблем” подсећа на оно Гетеово запажање које је, полазећи са становишта тадашње „новије физике”, описао у *Максимама и рефлексјама*. Он, наиме, указује на то да су „експерименти такорећи издвојени од човека и да у ономе ... што показују инструменти, препознајемо природу,

односно шта је у стању и тиме жели да омеђи и докаже”, а тиме се поставља питање да ли „природа” у случају слободе воље по могућству може „нешто да оствари”, а што се на инструментима не да доказати. При чему би са појмом „доказивања” истовремено ваљало имати у виду и онај аспект језика који је већ Нилс Бор формулисао у вези са физиком: „Погрешно је сматрати да је задатак физике да утврди како је природа скројена. Задатак физике је пре да утврди шта можемо да кажемо о природи.”

О „природи” слободе воље можемо у сваком случају да кажемо да се ту у најмању руку ради о једној изузетно делотворној социјалној чињеници. О једној чињеници која је пре свега одређена оним појмом кривице и тиме и оном представом о индивидуалној одговорности за грешке, која се развила као средиште хришћанске етике и већ столећима доживљава као социокултурна разумљивост. Због чега правници онако жустро артикулишу свој протест против евентуалних конвенци резултата истраживања мозга по слободу воље за важеће казнено право. Прихвата се, додуше, да би истраживању мозга могла да припадне заслуга да развије материјал за нове видове оправдања и ублажавања кривице. Али постоји опасност једне опште нивелације традираног принципа одговорности за грешке у смислу субјективне одговорности. Такође би аргументима истраживања мозга по могућству могло да буде утемељено опасно проширење једног већ пола столећа ретроградног обезбеђења сигурности. А ту је онда још и интелектуални проблем да би неке реформе у интересу истраживања мозга морале да прихвате прекор да би аргумент оне генералне детерминације, који треба да важи за криминалног преступника, морао да важи и за све особе које би се залагале за такву реформу правосуђа и изрицања правде.

Поврх тога је неурологија такорећи иза леђа одговорности за грешке у међувремену открила један нови феномен, који би се могао дефинисати као архаична форма остварења уживања путем кажњавања грешака код других. Реч је о оној потреби која се наводно да утврдити већ код виших примата да се други не пусте да прођу тако јефтино када почине неке грешке. Једна диспозиција понашања која је у међувремену постала позната као „altruistic punishment”, која је својствена и човеку и мотивише га на санкције. У истраживачке резултате о диспозицији понашања, објављене 2004. у часопису *Science*, спада и еволуцијско-биолошка претпоставка да се код задовољства да се други кажњавају због повреде социјалних норми ради о једном рано стеченом рефлексу. О једном рефлексу који треба посматрати као предност или добит, јер су санкцијама изнуђе-

но поштовање минимума стандарда социјалног и кооперативног понашања оптимизиране шансе преживљавања хоминида. Стара изрека „Освета је слатка” има, дакле, своје неуробиолошко порекло. Неуролошки поступак снимања показује у сваком случају у поменутиим случајевима јасно активирање такозваног Corpus striatum-а (ареал мозга) у базалним ганглијама мозга које очигледно изазива осећања задовољства код успешног кажњавања особа због погрешног социјалног понашања.

Као посебно сублимирану форму „altruistic punishment” у високо развијеним цивилизацијским друштвима Лихтенберг је схватио рецензијску активност. За алтруистичко кажњавање погрешног литерарног понашања код њега се може наћи пажљиво формулисани афоризам: „Ја у рецензијама видим неку врсту дечје болести која мање или више напада нове књиге. Постоје примери да од тога умиру најздравије, а да слабије често опстану и пролазе. Неке је уопште не добијају. Често се покушало, предупређења ради, са предговорима и посветама или да се чак инокулирају сопственим судовима, али то не помаже баш увек.”

МАНДЕВИЛ

или

Економске предности приватних грешака

13. фебруар 1814: Вајмарски дворски библиотекар и гимназијски професор Фридрих Вилхелм Ример забележио је из разговора са Гетеом једну иритирајућу реченицу о људским грешкама: „Нисмо ми срећни са овим нашим врлинама, него смо срећни са овим нашим грешкама и слабостима. Онај ко мисли да је испуњењем врлине постао срећан, тај се вара. Сујета је оно што га подстиче да упражњава неку врлину: Она мора да се разуме сама од себе.”

На овде постулирану везу између „наших грешака и слабости” и нашег осећања среће указао је већ 100 година раније холандски лекар за нервне и стомачне болести Бернард де Мандевил, који је живео у Лондону. Он је додуше имао у виду нашу веома конкретну економску усрећеност. И у својој анонимно објављеној књизи *Пчелиња басна* о приватним пороцима и јавним предностима описао је на примеру једног пчелињака, који му је послужио као метафора за Енглеску, у форми стиха упадљиво преплитање богатства и грешке порочности у једном те истом друштву. Указујући на вредне пчеле и лење трутове истакао је пре свега пороке богатих. Он показује како робују луксузу и како сиромашни раде за њих. Адвокати се ту

појављују као они који изврћу право, лекари као хладни профитери и политичари као обмањивачи и „ловци на бакшиш”.

Суочено са тим еклатантним грешкама, прожето завишћу и сујетом, модом, пожудом и расипништвом, то порочно друштво код Мандевила одлучује једног дана да се измени. Од тога момента оно се труди да се врати заборављеним врлинама задовољности, праведности и штедљивости. Са изненађујућим резултатом: друштво упада у сиромаштво, трговина опада и тузи се на све мању потражњу, богати који су доспели на лош глас се иселавају, радници полазе за њима јер преко ноћи нестају позиви који су профитирали од порока богатих. И у тој горкој невољи људи морају на крају да се прехрањују копривама.

Мандевил је, дакле, већ 1700. открио да пре свега грешци релативне незаситости захваљујемо економску добит од потражње која све више расте. Један увид са којим се 1936. одлучно сагласио и један од најчувенијих економиста модерне Џон Мајнард Кејнс. Већ пре њега није нико мањи него Адам Смит открио начела своје економске теорије „невидљиве руке” код Мандевила. Јер оно што Мандевил описује у *Пчелињој бајци* није, на крају крајева, ништа друго него једна феноменологија личног интереса индивидуа за тржиште. У тишини, без плана, прописа и практичних упутстава, тај очигледно еволуцијско-биолошки условљени рефлекс доприноси у битној мери повећању друштвеног благостања. Изругивачи су отуда у том смислу кориговали чувени Шилеров цитат из *Вилхелма Тела*: „Честити човек на себе мисли на последњем месту.”

Мислити само на себе, по правилу је једна уобичајена, готово само по себи разумљива грешка, тако да је једва ко и примећује. То је уз то у најмању руку једна економски уносна или успешна грешка. То значи да ми ту имамо посла са једним животним склопом ствари, са једном умешношћу прављења грешака која с основаним разлогом оправдава изреку: „Успех је умешност или умеће чинити грешке које нико не запажа.” Један одговарајући стих о томе из Мандевилове *Пчелиње басне* постао је чак популаран у историји економије: „И најлошији пак / За опште добро делао је чак.”

Додуше, није остало на „најлошијем”. Јер грешку хладног саможивог интереса која се код Мандевила још узима као порок, Адам Смит је као шкотски морални филозоф предострожно „рационализовао”. Он се определио за то да наводно тако порочну грешку еуфемистички прекрсти у самољубље. Тиме је постигао да се стара грешка сада могла славити у форми једне врлине васкрсења, опремљена барем до пола хришћанским налицјем. И то посве у духу речи јеванђеља: „Љуби свог бли-

жњег као самог себе.” Што би се апсолутно могло тако разумети да је (наводно грешно) самољубље услов симпатије за грешке других. Адаму Смиту је у сваком случају успело да стару грешку егоизма преиначи у онај антисептички неутрални термин самоинтересовања модерне теорије економске науке.

Са изненађујућим обртом у најновијој немачкој садашњости да сада старе порочне грешке критичари капитализма, уз помоћ метафоре „скакаваца”, поново називају правим именом и осуђују као привредну пожуду. При томе постоји опасност да се изгуби из вида она мисао која, како код Мандевила тако и код Адама Смита, игра улогу спасоносног нестраначког коректива: надметање или такмичење. Оно је један коректив без моралистичке примесе јер оно путем механизма понуде и потражње на такорећи механистичко-безличан начин регулише имовинске односе и доприноси настанку благостања. Осим уколико друштво не располаже прописима и механизмом који осигурава имовинска права и забрањује привилегије које легитимишу ону пожуду, која као експрес „разумне” грешке личног интереса на осетан начин може да поремети благотворни ред на тржишту. У сваком случају би само уважавање једног таквог регулатива могло то да спречи, а никако се то не би могло постићи моралном осудом. Један увид о којем већ Мандевил говори у *Пчелињој бајци*: „Само са врлином не може се далеко доспети.” Због оних који не виде сушту реалност и на себе преузимају улогу пророка који призивају повратак златних времена, не би се смело „заборавити да су тада морале да се једу коприве”.

Мандевилов позив да се не занемари „природна” грешка личног интереса у стварима економије могао би да буде од користи и у време растуће незапослености. У „природну” грешку личног интереса убраја се све више код конкурса тенденција да се погрешни путеви у једној биографији узму као предност. Тиме се не мисли на делинквентске путеве, већ на грешкама утемељене странпутице које воде до самоспознаје, до способности да се флексибилно изађе на крај са поразима. На грешкама засновани процеси сазревања, који са собом доносе велике потешкоће, нарочито у развијеним културама утемељеним на начелу безгрешности. Али поглед на друге културе нас поучава да се тамо лежерније опходи са појавом да је неко пао и починио грешке. У умеће прављења грешака тамо се штавише сматра важним: то да ли смо се поново дигли на ноге, док спотицање може да буде од помоћи. Цени се умешност да се поново стане на ноге. Грешка падања узима се као нешто само по себи разумљиво. У подухватима са високим страхом од ризика, са израженом фобијом у односу на сваки неуспех ра-

сте и, разуме се, склоност сарадника да инвестирају високе ресурсе енергије у циљу избегавања ризика. Са опасношћу да нестаје отвореност и флексибилност према новим, још непознатим развојима. Чиме би биле потврђене речи Алберта Ајнштајна: „Онај ко још никада није начинио грешку, тај се још никада није окушао или огледао у нечем новом.”

НОМUNCULUS

или

Будућност културе засноване на начелу без грешака

Изрека „Онај ко још никада није починио неку грешку, никада се није опробао у неким новим стварима” блиска је сазнању или тврдњи да напредак у крајњој линији захваљујемо нашим заблудама и грешкама и да спотицање и падање помаже, када човек поново успе да стане на ноге. Околности да је напредак условљен чињењем грешака придружује се, с друге стране, најкасније од краја 19. века, све више свест о све већем потенцијалу ризика условљен напретком са разорним могућностима телурских размера. Са дилемама такве врсте носио се очевидно већ и Александар фон Хумболт, последњи универзални научник Европе. У другом тому *Космоса*, свог чувеног дела започетог 1845. године, већ се налази реченица која у сваком случају релативира ствари: „Подстакнуто сјајем нових открића, потхрањивано надама, које ће се тек касније показати као разочаравајуће, свако доба мисли да је доспело до кулминационе тачке у спознаји и разумевању природе. Ја сумњам у то да, ако се озбиљно размисли, таква вера може уистину да повећа уживање у садашњости... Свака истражена ствар само је једна степеница ка нечем вишем у судбоносном току ствари.”

За усмеравање „судбоносног тока ствари” и ограничавање евентуалних штета модерно друштво бременито ризицима у међувремену се служи инструментом прогнозе просуђивања техничких последица у најширем смислу речи. Један поступак који се намеће са чињеницом да се већ са изградњом атомских централа теоретски преузима одговорност за могуће заблуде и грешке у једном атомском „fall-out” са временском вредношћу од око 900.000 година. Са битно краћим временским токовима могу пак да рачунају могуће грешке до којих би могло доћи код примене основних ћелија у такозваној генеративној медицини. Мисли се на оне прве кораке истраживача о којима су реферисали јужнокорејски истраживачи основних ћелија 2005. године, по којима би било могуће да се људске ћелије из већ поодмаклог стадијума врате у један omnipotentни ембрионал-

ни стадијум. Да би онда, после тог молекуларног процеса подмлађивања у телу истог човека са терапеутским усмерењем могли да остваре нова дела. Паралисани би захваљујући тој техници можда могли поново да проходају, пацијенти који болују од дијабетеса и Паркинсонове болести могли би да се понадају у оздрављење. Али са надом у чуда библијских размера расте и ризик да се почине грешке. Међу истраживачима расте стрепња да би ембрионална потенција, када је једном успешно имплантирана, изненада могла да „експлодира” и изазиве туморе. Да ли би управо екстремна променљивост ћелија на крају могла да се испостави као проклетство? Испробавање чудесног средства за основне ћелије већ се планира у САД. Калифорнија би могла да постане „Stern Cell State” са планираним *California Institute for Regenerative Medicine* у Сан Франциску, са 50 сарадника и 300 милиона долара спонзорских средстава.

Да не говоримо о још неразматраним могућим грешкама до којих би једног дана могло доћи у вези са такозваном еволуцијском биотехнологијом. Јер оптимирање базних молекула живота (тј. својстава такозваних RNA-молекула) у међувремену више није научна фикција него реалност. Следећи дарвиновски принцип ми тај процес еволуције можемо сами да одредимо производњом молекула по мери. Чак је ту у биотехнолошку стратегију укључен и феномен грешке. Јер оптимирање молекула, до којег долази у селекционим циклусима у више појединачних корака, укључује и мутацију са задатом стопом грешака и у међувремену за молекуларну биологију постаје рутина. На хоризонту еволуционарне биотехнологије указује се тиме могућност да се произведу нова, генетски одређена својства уз помоћ комбинација постојећих генских подручја.

У сваком случају се претпоставља, да останемо код мозга, да се еволуција људског мозга знатним делом темељи на генским променама у подручјима људског генома. Гени управљају у крајњој линији, свеједно колико директно колико индиректно, у знатној мери уобличавањем неуралне мреже. Зашто онда не би могло бити могуће да се даље оптимирају више, током еволуције стечене способности људског мозга? При чему би се могло поћи од хипотезе да су више способности мозга остварене захваљујући ретким новим комбинацијама постојећих генских подручја. Зашто би се оклевало? Путем еволуционарне биотехнологије можда би се циљаним новим комбинацијама постојећих генских подручја „антиквираниог” људског мозга дале оптимирати већ постојеће способности. Захватом у генотип мозга да се оствари један нови фенотип са новим предностима? Али са каквим ризицима би се при томе морало рачунати

с обзиром на већ постојећу кору великог мозга, где се слива већ око 10.000 синапса на сваку од 100 милијарди ћелија?

Питања која су као антиципација ризика са грешкама једне еволуционарне биотехнологије очевидно заокупљала већ Фаустовог Фамулуса. Гете се и иначе већ интензивно бавио раним почецима истраживања мозга. Њему су били познати френологија коју је развио Гал и Семерингова анатомија мозга. На Мефистове критичке примедбе на рачун људског разума као неуролошки дефект већ је указано. Зашто се онда код следеће прилике која би се понудила не бисмо усудили да најзад неуротехнички оптимирамо нестрпљивог и хитњи у облику заблуда и насиља склоног човека? У смислу стваралачких фантазија Вагнера, који у 2. чину II дела трагедије *Фауст*, као што је познато, ни за чим толико не жуди него да вештачки генерира „један мозак који ће изврсно мислити”.

Следећа згодна прилика да ту стваралачку фантазију метафорички реализује пружила се Гетеу 1828. са сензационалном вешћу да је коначно успео подухват да се путем Велерове синтезе уринових материја на вештачки начин од аорганичних материја синтетишу органске материје. Једна вест која се за Гетеа очевидно у духу „веома озбиљних шала” већ преплитала са визијом једне вештачке оптимализације човека. Најкасније у децембру 1829. Гете је ту визију једне епохе оптимализације и подмлађивања човечанства лично уобличио као литерарну фикцију: у форми коначне верзије сцене Лабораторије у 2. чину II дела трагедије *Фауст*. Као резултат тог терапеутског покушаја оптимализације човека предочава се ту лик Хомункулуса. То је, додуше, један вештачки производ, али истовремено то више није неко сумрачно створење. Јер Хомункулус поседује *ratio* који је изричито конципиран као „мозак који треба добро да мисли”. Или како је Гете у разговору с Екерманом 16. 12. 1829. објаснио: Хомункулус је једно „духовно биће” које има велику предност да „потпуним очовечењем још није помрачено и ограничено”.

Већ поменути фамулус Вагнер, који је напредовао у молекуларног биолога, неуролога и генетичара, поставио је себи за циљ у сцени Лабораторија да уз помоћ Мефиста постигне оптимирање мозга. Он са тим новим мозгом чак повезује представе о додатним способностима које су недоступне мозгу „антиквираног” човека. Наиме, идеалну хармонију „тела и душе” и хармонију која коначно треба да буде остварена између „мушкарца и жене”. Ради се ту, дакле, очевидно о једној обухватној, целовитој коректури неуролошких дефеката човека. Неуролози би по могућству данас чак могли тачно да наведу оне ареале мозга које би се дизајнеру мозга Вагнеру могли учини-

ти посебно подесни за једну такву целовиту оптимизацију мозга. Један од Вагнерових циљева оптимизације могло би на пример бити побољшање дијалогске способности до сада посредством *corpus callosum*-а повезане десне и леве половине мозга. У сваком случају је до сада доказано да се *corpus callosum* у младим годинама нарочито онда живо развија, када активности мозга у рано детиње доба прати нека музичка активност, рецимо инструментална подука. Али и ту би морало да остане отворено да ли би таква побољшана дијалогска способност између обе половине мозга већ биле јемство да могу да буду избегнути развоји код којих је висока интелигенција повезана са секундарном глупошћу. Развоји који би могли да доведу до настанка несвесних узрочника несреће или до, што је Гете означио као „најстрашније”: „активног незнања”.

Као пример за далекосежни потенцијал заблуда и грешака несвесних узрочника несрећа подсетићемо овде на Вилхелма II, у спрези са секундарном глупошћу и даром брзог поимања, а што је Паул Кле приказао једним својим дубоко ироничним цртежом под насловом: „Велики цар јаше у рат”.

Ако се у том контексту посматра Вагнеров покушај оптимирања мозга у светлу два мајсторска испита која ће његов Хомункулус положити такође без икакве припреме, онда се томе никако не може ускратити аплауз. Јер Хомункулус већ увелико надмашује мождану моћ његова два творца — Вагнера и Мефиста. „Мали им у буквалном смислу речи осветљава пут.” И то не само код одгонетања и тумачења сненовидних активности мозга Фауста, који несвестан лежи на каучу, антиципирајући Сигмунда Фројда. Оно право мајсторско дело свог оптимизираниог мозга Хомункулус остварује тамо где га пут из Лабораторије води напоље у *Класичну Валџурџијску ноћ*. Јер Вагнер и Мефисто су код оптимирања мозга занемарили сваку врсту просуђивања последица технике. Природнонаучни експеримент је наине само напола успео. На резултату се виде далекосежна споредна оштећења. Јер Хомункулус је једно недовршено створење, он је само напола дошао на свет и креће се говорећи из трбуха у једној фиоли, коју би уз то „пун незадовољства” хтео да разбије. Хомункулус се по питању нестрпљења апсолутно предочава као производ своја два нестрпљива „оца”, Вагнера и Мефиста. При чему је Мефисто своје услуге понудио научној радозналости-нестрпљењу Вагнера: „Ја сам човек створен да му срећу убрза.” Једно „убрзање” са неповољним последицама, јер мозак Хомункулуса додуше уме већ „добро да мисли”, али централна неуролошка грешка разума, нестрпљење, очигледно још није превазиђена.

Тежак задатак „лечења” тог дефекта пак полази за руком Хомункулусу. Да би „могао да настане у најбољем смислу речи”, Гете целу ствар разрешава тако да нестрпљиви еволуциони биолог Вагнер само напола довршава оптимирање његовог мозга путем једног процеса успоравања. Као саветници за то лечење од неуролошког дефекта нестрпљења сада више не фингирају природне науке и техника него духовне науке у митолошком облику Протеја и предсократовског филозофа Талеса. Напола оптимирани мозак Хомункулуса показује већ у потрази за тим саветницима један додатни дар. Он, наиме, располаже оним што је нестрпљивом разуму фамулуса Вагнера очигледно само тешко доступно, наиме, образовањем у форми моћи просуђивања потпомогнуто сећањем. Другачије него његови хитри и на будућност оријентисани продуценти Вагнер и Мефисто, Хомункулус зна да се живот додуше одвија унапред, али да се може разумети само с погледом унатраг. Хомункулус овде, дакле, „осветљава” унатраг. Јер једино он познаје место и час *Класичне Валџурџијске ноћи*. Једино он налази пут до предсократовске мудрости. Једино је он у положају да будућност повеже са пореклом. И једино је он у Галатејиној светковини Ероса отворен за садашњост, јединој богињи коју је Гете поштовао. Ради се о отворености како у погледу будућности тако и прошлости. Хомункулус иде оба пута следећи терапијске предлоге својих античких саветника у циљу превазилажења неуролошке грешке нестрпљења. Подсетићемо овде на њихов савет у облику веома озбиљних шала:

ПРОТЕЈ

....

*Земаљски животић увек бива,
какав год био, мука жива;
за животић вал је бољи; ходи,
да те понесе к вечној води
делфински нови облик мој! (Преображава се.)
Онде те права чека срећа;
уседни сад на моја њлећа,
ја се са океаном сјој.*

ТАЛЕС

*Тој жудњи лејој се одзови
и стварања сав круж ојлови!
Хиширо на сваки делај миџ!*

*Ту вечним мерама дај се,
кроз безброј обличја ти најрај се
док не сџекнеш човечји лик.*

(Хомункул се пење на Протеја-делфина.)

ПРОТЕЈ

*Кò дух у влажну хајд ширину,
џа кроз ѝросџрансџво, кроз дубину,
џо сваком морском куџу џкај;
ал' к виџим сџуџњима не жуди;
кад једном сџуџиш у круџ људи,
за шебе џо ће биџи крај.*

Хомункулус треба, дакле, на сваки начин да избегне да се на свом путу у еволуционарну прошлост врати у будућност која би поново могла да се испостави као „ћорсокак”. То значи да треба — пошто се вратио у еволуционарну прошлост — да на путу у будућност избегава „антиквираног” човека и његов неуролошки дефект — нестрпљење. Он штавише мора да се потпуно успори. Он треба себи да остави времена до „новог” човека. Најпре треба да пође на пут натраг до почетка стварања. То му и полази за руком. За време светковине у част Ероса у заливу Егејског мора разбиће своју фиолу о кола од шкољки Галатеје. Праћен севањем мора он сада може да крене на пут од три и по милијарде година натраг до почетка живота на земљи.

То значи: са ликовима Хомункулуса и Галатеје Гете ту препоручује као практичну могућност коректуре грешке нестрпљивог разума пре свега љубав као средство сазнања и лечења. Или како стоји на крају *Класичне Валђурђијске ноћи*:

*Нек влада сад Ерос, шџо ово све заче!
Слава мору, чије вале
свеџи ођњеви свуд џале!
Слава ваџри! Слава води!
Слава чуду шџо се згоди!*

Гете педагошки препоручује, поред Ероса као средства које све исцељује, и снажење осећања као успоравајући свет насупрот нестрпљивом разуму (ratio). Чиме западну, логоцентричку, разуму подложну педагогику такорећи с главе поста-

вља на ноге и као компензаторну могућност сазнања препоручује сазнавање света путем чула.

УМЕЋЕ ЧИЊЕЊА ГРЕШАКА

или

мало упутство за употребу

Гетеово охрабрење да се има поверење у чула могло би евентуално да се схвати и као упутство за умеће да се овлада грешкама или да се оне барем ограниче. То упутство би се могло показати као нарочито корисно с обзиром на очевидне тенденције безграничног повећања грешака у знаку рапидно растућег, а искуством непоткрепљеног знања у доба информација. Јер све док се човек ослања на искуство, он очевидно још зна шта је грешка. Тиме се већ Ниче бавио суочен са питањем о *будућности наших образовних установа*. Са изненађујућом констатацијом за оне педагошке реформске политичаре који су се опростили од идеје хуманистичке гимназије — у интересу образовања усмереног на стицање компетентних знања потребних за будућност. Посреди је педагошки циљ који се у великој мери одриче порекла, а тиме и оног појма образовања чијем је космосу памћења и сазнања пре свега требало да служи преношење искустава у вези са грешкама.

Мора се, дакле, код Ничеових разматрања о *будућности наших образовних установа* имати на уму тај стари појам образовања који тежи ка избегавању грешака, да би се приметило да се код наредног цитата не ради о носталгичном расположењу једног класичног филолога. Јер у том цитату поменута „грешка” не дефинише се из перспективе сетног осврта на изгубљени рај образовања. Ту се, штавише, ради о погледу на образовање које је оријентисано само још на будућност и, посве логично, више не садржи, нити допушта свест о прављењу грешака. Пошто традирана сазнања о чињењу грешака ни садашњости ни будућности више не стоје на располагању, то свако може себе да посматра као оригинал који (више) ништа не зна. Ниче долази до интересантног закључка: „Оно најсветије што садашња институција гимназије носи у себи садржано је у озбиљности којом се током целог низа година бави латинским и грчким језиком: ту се учи поштовање за један прописно утврђен језик, за граматику и лексикон, ту се још зна шта је једна грешка.”

Знамо ли ми још шта је једна грешка? Садашња култура заснована на начелу нечињења грешака у сваком случају није спремна да признаје и прихвата грешке. Да се при томе ради о

глобалном феномену, то је показала она спектакуларна железничка несрећа у пролеће 2005, која је учинила транспарентним два од најалармантнијих аспеката културе засноване на начелу нечињења грешака: забрану грешака, с једне стране, и тотално потчињавање или повиновање индивидуе диктату тог начела о нечињењу грешака, с друге стране. Очевидно је преплитање ова два аспекта оно што може да доведе до највеће могуће катастрофе услед грешака. У Јапану се 2004. поводом 40. јубилеја јапанских брзих железница славilo занемарљиво мало закашњење од просечно само шест секунди на веома фреквентној деоници Токио—Осака. Очевидно је та потпуно у биће човека усађена забрана било каквих грешака у интересу савршене тачности код машиновође онда у априлу 2005. довела до тога да је локални воз у Амагасакију доживео тоталну катастрофу. Да би надокнадио закашњење од само 90 секунди улетео је с возом у којем је било 580 путника превеликом брзином у кривину у којој је излетео из шина и налетео на једну осмоспратницу. Тужни биланс састојао се од више од 100 мртвих и више од 450 веома тешко повређених.

Да и једном хирургу може да се поткраде једна грешка, штавише да грешке у лечењу спадају у најстарије медицинске проблеме, јесте једна од оних тема о којима се у немачкој култури заснованој на начелу нечињења грешака тек од пре неколико година поново расправља. Стара латинска изрека „*primum nil nocere*”, на првом месту мора се радити тако да се не нанесе штета, нашла се 2005. године одмах два пута као тема у центру пажње одређених скупова: на годишњем конгресу Немачког хирушког друштва у Минхену и на Немачком лекарском скупу у Берлину. Очигледно се ради о актуелној теми у светлу појаве потискивања грешака једног друштва, у којем је мало познато да грешке у болницама (са многобројним узроцима) спадају у десет најбројних узрока смрти — чак и пре рака дојки, ејдса и саобраћајних несрећа. А како истраживања показују, та чињеница потврђује да јавност није толико опрхвана страхом од грешака у медицини колико од прикривања тих грешака.

Али гајити у том погледу одређене наде сасвим је основано, јер се указују и препознају први знаци једне културе засноване на грешкама која се полагаано развија у циљу беспопштене анализе грешака у интересу сигурности пацијената. Могло би се рећи да се ради о повратку на прастари принцип учења из грешака, о којима би ваљало отворено говорити. Почине да преовлађује мишљење да се приближава крај културе засноване на начелу нечињења грешака, пошто се по једној анкети Немачког хирушког друштва до сада само у двадесет проце-

ната клиника које образују младе хирурге аналитички дискутују случајеви болести и смртности. У англосаксонским земљама, би, пак, занемаривање и пренебрегавање таквих скупова на којима се разматрају почињене грешке били разлог да се одговарајући шеф лиши права да едукује лекаре.

И у Швајцарској развијени анонимни и санкција лишени систем обелодањивања грешака „Critical Incident Reporting System” за промашаје и грешке у терапији нашао је у међувремену своје присталице: Савезни уред за здравствено осигурање у Берлину преузео је тај систем како би оптимизирао квалитет амбулантног збрињавања пацијената у Савезној Републици Немачкој.

Чак су и медијуму видео игара познате, очевидно на грешкама засноване, стратегије оптимације. Игра *Fahrenheit*, на пример, коју њен проналазач Дејвид Кејд означава као „интерактивну драму за одрасле”, сматра се посебно атрактивном јер играч ту не мора да се плаши да ће донети погрешну одлуку. Он чак себи сâм може да опрости грешке — необично за компјутерске игре код којих се иначе ради само о томе да се све уради на тачан начин.

У једном другом подручју рада култура заснована на грешкама већ одавно може да се похвали значајним успесима. Док су медицинско-социолошка истраживања (анкете) обављена у четири болнице показала да је само половина испитаника била мишљења да су „дискусије о грешкама могуће и пожељне”, слична истраживања обављена у аутомобилској индустрији, пре свега код фирме Тојота, уродила су сасвим другачијим резултатима. Тамо се грешке пријављују и о њима се интензивно расправља како би се на основу њих нешто научило. Али покушај да се копира Тојотин приступ тумачењу грешака увек наново је указао на један те исти кардинални проблем: наиме, да за побољшање квалитета није довољно да се грешке тематизују, него да је од одсудног значаја да се култура заснована на грешкама повеже са једном културом заснованом на поверењу.

Могуће је да је тај поступак већ одавно успео у ваздушном саобраћају. Здравствено-политичка истраживања обављена на универзитету Харвард уродила су ту изненађујућим упоредним резултатом. Док ризик у болницама у погледу неког тешког или смртоносног обољења показује однос 1:200, код ступања у авион може се мирне душе поћи од фактора ризика у односу 1:2.000.000.

У уводним поглављима овог есеја већ смо изложили становиште да са даљом акцелерацијом напретка науке и технике морамо да рачунамо и са убрзаним растом непредвидљивих

заблуда и промашаја. Није нимало случајно да је у другој половини 20. века физика била та која је по питању све веће неурачунљивости стварности развила ону теорију хаоса, која је у међувремену постала популарна, демонстрирајући на уверљив начин принципијелну непредвидивост стварности, а тиме и развоја грешака. Од одсудног значаја за немоћ те прогнозе је она од нашег познавања природних закона потпуно независна чињеница да се са појавом такозваних нелинеаритета у једначинама нипошто не губе или поравнавају нетачности и непрецизности. Они се штавише умножавају. Постоји, дакле, један прелаз са јасног реда у комплексност стварности која се неравномерно развија, те више не води до традиционалне предвидљивости. Теорија хаоса развила је правила за описивање прелаза са једног реда у један хаос, при чему закони природе развијају сценарије (упоредиве рецимо са биотехничким дешавањима у ћелијама која се — по Е. П. Фишеру — одвијају „између гена и живота”), који се гурају између закона и стварности.

Упркос порасту нашег знања, расте и наше незнање о будућности. До тог сазнања је дошао Карл Попер и оно би могло да важи и за будућност наших заблуда и грешака. Ако је Рахела фон Фарнхаген почетком 19. века још могла да каже: „ми не правимо нова искуства, али увек су то нови људи који праве стара искуства”, онда то данас и у будућности све мање важи. Јер изгледа као да се све мање понавља, док удео новог и непредвидљивог расте, а тиме и удео могућих сасвим нових и непредвидливих грешака.

С обзиром на димензије непредвидливих грешака чини нам се да је слаба утеха када научници Универзитета Вашингтон у Сент Луису обзнањују да им је наводно успело да у људском мозгу открију једну врсту неуроналног система раног упозорења на предстојеће опасности. Он се налази у пределу мозга на горњем делу фронталног крака. Изгледа да је такозвани anteriorni цингуларни кортекс (ACC) одговоран за појаву слутњи да предстоје неке погубне грешке. У ACC-региону се наводно актуелни утисци о околини стапају са нагомиланим искуствима једне особе, како би на тај начин сопствено понашање било прилагођено некој тешкој ситуацији. Тај регион мозга постаје нарочито активан онда када почињу да се најављују грешке или када ваља донети неке тешке одлуке између противречних могућности делања. Ако се, дакле, полази од тога да човек располаже једним очевидно еволуционарно заснованим неуроналним алармним системом, онда из тога уједно проистиха једна фундаментална дилема за умеће избегавања грешака. Тај еволуционарно утемељени алармни систем развио се у једном релативно прегледном околном свету са ограниченим

бројем опасних ситуација. Али то значи да је тај архаични алармни систем данас по свој прилици изложен великом притиску с обзиром на околност да непрестано расте мноштво и разноврсност вештачких и технички управљаних услова живота и рада. Један склоп ствари који је, разуме се, посебно подесан да у јачој мери изазове фобије и паничне реакције. И обрнуто, не би требало превидети да се адекватно понашање за ситуације ризика апсолутно може усвојити тренирањем. Овде ћемо само као пример навести „Crew Rescue Training” који је уведен у ваздушни саобраћај. Ради се о тренингу на којем пратиоци путника и пилоти између осталог уче како у опасним ситуацијама могу да савладају своје рефлексне страха.

Али и без предосећања за грешке уз помоћ АСС-регије још увек постоји могућност да се свакодневно конкретно увежбава умеће прављења грешака. То је, наравно, једно умеће које се ретко практикује, јер по правилу за то недостаје неопходна ментална и психичка диспозиција и уопште га је тешко стећи. Али зато постоје они традиционални и свакодневни обрасци понашања који су у најмању руку отежавали опхођење са сопственим и туђим грешкама или чак то чинили немогућим. У *Људском, превише људском* Ниче је ту психичку диспозицију на граници патолошког наговестио, а по његовом мишљењу би та диспозиција била неопходна да би човек барем са сопственим грешкама могао успешно да изађе на крај. Мисли се на хипохондра за кога Ниче каже да је „човек који таман поседује довољно духа и таман толико ужива у њему да своје грешке ... узима на темељан начин”. При чему та могућност да се сопствене грешке „узму на темељан начин”, по Гетеовом запажању, апсолутно није привилегија хипохондра. Насупрот Лафатеру, који се бавио тумачењем људске физиономије, Гете је 1782. напоменуо: „Оно што човек на себи запажа и осећа, чини ми се да је то најмањи део његовог живота. Више му пада у очи шта му недостаје него оно што поседује, он више запажа оно што га плаши него оно што га задовољава и проширује његову душу.”

Од формулације „више му пада очи шта му недостаје” пада светлост и на ону најскривенију грешку која се, како то показује повест о Кајину и Авељу, већ у Старом завету јавља као кардинална грешка човека: завист. Једна грешка која би се могла превазићи путем револуције схватања, а која би проистекла из увида да су грешке свима заједничке, док позитивне црте припадају сваком појединачно и одвојено. Са одговарајућом консеквенцом да би грешке требало оставити на миру, а позитивне црте унапредити. Али будући да је човек пре склон да на себи самом запажене грешке и недостатке рефлексно упо-

реди са другим препознатљивим позитивним цртама и предностима, то по правилу животом управља завист уместо задовољство сопственим и страним повољним цртама и предностима и настојање да се они појачају. Из чега производи једноставно Гетеово практично упутство како се ваља опходити са завишћу, а које се не да лако спровести у дело: Оно би се састојало у умећу да се ствари не упоређују у смислу „мање или више” и „боље или лошије”, него да се сасвим мирно констатује да је нешто „другачије”.

Једно сразмерно прихватљиво упутство могло би да буде од помоћи како и на који начин да се опходимо према противречностима. Јер сваки ригорозни став у смислу „или — или” довешће до тога да ће се супротни став предочити као грешка која заслужује да буде осуђена. Сваки опуштени став, пак, у смислу „и једно и друго” води ка толеранцији. Она чак омогућава иронију. Јер представа да антрополошко добро и зло пребивају у једним те истим грудима намеће као захтев више мудрости да све наизглед позитивно у нама и око нас не поштујемо превише, него да се према њему као Гете односимо иронички како би му на тај начин сачували карактер проблематичног.

Да, пак, управо опуштено опхођење са сопственим и туђим грешкама спада у најтеже, али зато и најкорисније врлине, то је у међувремену потврдила серија научних студија америчких лекара, психолога и социолога. Та такозвана „Кампања за истраживање опроштаја”, коју је између осталих иницирао носилац Нобелове награде за мир Дезмонд Туту, остварила је, на основу истраживања и плански спроведених вежби са психички нарочито подесним искушењима, изненађујуће резултате. Ти резултати су потпуно опречни Ничеовој тврдњи да је „опраштање једна слабост”. И Ничеов „васпитач” Шопенхауер је очевидно био у заблуди када је тврдио: „Опростити и заборавити значи: остварена драгоценост искуства бацити кроз прозор.” Јер експерименти „Кампање за истраживање опроштања” показују да су не баш једноставне и дуготрајне психичке и менталне вежбе у циљу превазилажења увелико раширене грешке неопраштања биле повезане са зачуђујућим резултатима терапије, између осталог код случајева високог крвног притиска, болова у крстима, депресије, гојазности, вртоглавице и несанице. Искушеници су пре свега са увидом да увреде могу да изазову обољења успели да превазиђу своје становиште непристајања на опроштај. То значи, увреде, губици и повреде осећања сопствене вредности воде по правилу до сумње у себе или пак изазивају жељу за осветом. Човек, дакле, сам себе

претвара у жртву тиме што прихвата становиште које ће га очевидно учинити болесним.

Као актуелни пример образовно-политичке „увреде” се у том склопу предочавају резултати ПИЗА-истраживања, који по Немачку нису били баш ласкави, па су по мишљењу председника Немачког удружења учитеља Јозефа Крауса потврдили немачку склоност ка лошем говору. За екстерне посматраче могао би да настане утисак да се Немци крећу између манично-депресивне и манично-прогресивне заблуделости, између хиперкинетичког реформитиса и логореје, између присилне неуро­зе и педагошке пиротехнике. Краус као средство исцељења од склоности ка националној самоопвређености препоручује реализам и трезвеност.

Да је на путу ка том средству исцељења у међувремену могао да буде остварен напредак, показало се у једном интервјуу који је 2005. дао тренер немачке фудбалске репрезентације Јирген Клинсман. Он је смело изјавио да се више не плаши да би на светском првенству могао да омане и доживи неуспех: „Грешке су допуштене.”

На већу опуштеност у односу на грешке могла би коначно да подстакне и једна напомена Таљерана, који је скренуо пажњу на особину времена и са њом повезану релативност вредновања грешака: „Велеиздаја је ствар временског тренутка.” А можда ће код вредновања грешака помоћи и једна претпоставка истраживања мозга по којој је људска пажња очевидно увек дихотомијски расподељена, а то значи да алтернирајући гледа у два правца. Она се усмерава или на објекте за којима се тежи или на објекте агресије. То значи да се наша пажња „скреће” са једне ствари у тренутку концентрације на неку другу ствар. „Целину”, која је за Хегела била индиција за истину, дакле, увек промашујемо, ми никада не успевамо да је као такву сагледамо.

На подељену и отуда грешкама оптерећену пажњу као могуће извориште грешака, пре свега у делокругу природњачких истраживања, већ је Гете скренуо пажњу. Он је рано изразио сумњу да би теоријско мишљење у форми појмовности лишеног искуства могло да доведе до погрешних резултата у научној пракси. Он отуда пледира за неподељену пажњу са циљем да се уметност повеже са научним истраживањем и научно истраживање са на моралности заснованом хуманошћу. Један одиста смео захтев у служби умећа избегавања грешака, које је формулисао у *Учењу о бојама*. „Али да би удовољили таквом захтеву, не бисмо смели да искључимо ниједну од људских снага код научне делатности. Понори слутње, сигурно виђење садашњости, математичка дубина, физичка прецизност, вис-

на разума, оштрина ума, жива фантазија пуна чежње, уживање у чулном, ништа од свега тога не сме да буде пренебрегнуто када на жив начин желимо да доживимо тренутак.”

У међувремену је наводно *Lexikon der populären Irrtümer der Welt* (*Лексикон популарних заблуда свећа*) постао један од најтраженијих приручника у јавним библиотекама. Али као допунску литературу препоручујемо читаоцима један стари, готово потпуно заборављени „Лексикон” зачуђујуће актуелне вредности. Додуше, тешко га је наћи, јер уистину и није лексикон него једно Гетеово писмо од 14. фебруара 1814. историчару и аустријском саветнику државне канцеларије Францу Бернхарду фон Бухолцу. Овде ћемо га навести само у изводима:

Та грешка Немаца да једни другима стоје на путу, ако можемо то да назовемо грешком, ту особину утолико мање треба одбацити јер почива на једној предности коју нација поседује и којом зацело може без надмености да се поноси, будући да се, наиме, ни у једној другој нацији не рађа толико изузетних индивидуа и да успевају да опстану једне поред других. Али како сваки истакнути појединац има доста да се помучи док се не образује, и сваки млађи усваја образовање свог времена, које средњим и старијим мање или више остаје страни: тако онда настаје, будући Немац не признаје ништа позитивно и непрестано се преображава, а да при томе не постаје лептир, низ различитих типова образовања, да не кажемо ступњева, тако да ни најтемељнији етимолог не би могао да допре до изворишта нашег вавилонског идиома и највернији историописац не би могао да прикаже развојни ток једног у себи непрестано противречног образовања. Један Немац не мора да постане стар, њега напуштају његови ученици, за њим не иду његови духовни потомци; сваки који себе осећа, почиње из почетка, а ко нема права да се осећа? Тако старењем, факултетском и провинцијском припадношћу, затим колебљивим интересовањем које се креће овамо онамо, свако у сваком тренутку бива спречен или онемогућен да упозна своје претходнике, своје потомке, па и свог суседа. Пошто ће тај неспоразум у наредно време зацело узети маха, пошто они који су се ослободили притиска увек наново наступају, а онда уз то и велика маса оних који су ратничком енергијом довели до благотворне промене имају несумњиво право да имају своје мишљење, јер су нешто остварили: то конфликт мора да постане све жешћи и Немци ће, више него икада, ако не баш упасти у анархију, а оно ће бити разбијени у мале партије. Оппростите ми што ствари видим тако сиво; ја то чиним због тога да их не видим црно; да, понекада ми се та мешавина чини шаролика и шарена.

То што се *Лексикон популарних заблуда свећа* данас тако често узима у руке, по свој прилици је условљено спознајом да

су наши промашаји поучнији него наши успеси. Или се можда тиме већ оцртава дистанцирање од перфекционизма наше културе засноване на начелу нечињења грешака? Тешко да ће бити тако. Осим ако је поново актуелно и делотворно сазнање које је још у другом миленијуму пре Христа формулисао латински песник Плаут: „errare humanum est”. Из чега би се могао извући и обрнути закључак: non errare inhumanum est — не грешити је нељудски.*

Превео с немачког
Томислав Бекић

* Оригинал: Manfred Osten, *Die Kunst, Fehler zu machen*, Suhrkamp, Frankfurt/Main 2006, 9—19

ДУШАН ГЛИШОВИЋ

ХАНДКЕОВА „МОРАВСКА НОЋ”.
ТУМАЧЕЊЕ

Петер Хандке је 2007, када је напунио 65 година, подвучао црту испод свог књижевног рада који је започео 1963. Аустријска национална библиотека у Бечу је добила његове рукописе, белешке и аустријску кореспонденцију од протеклих 20 година, а Књижевни архив у Марбаху 66 пишчевих бележница, у којима је текст делом пропраћен и веома изражајним цртежима, из периода 1975—1990, и немачку кореспонденцију. Те бележнице су пратиле Хандкеа у датом периоду на путовањима по читавом свету. Служиле су му као литерарни дневник и представљају тако род између књижевног дела и биографске рефлексије,¹ који је за Хандкеа врста књижевног предтекста, јер сходно природи његовог дела, код њега је граница између дневника као биографске фактографије и самосталне фикције књижевног дела веома танка. Објавио је у јубиларној 2007. години прозно дело под називом *Кали. Предзимска прича*, збирку сабраних песама *Животи без ѿезије* и збирку говора, чланака и филмске критике *Моје ознаке места. Моје ознаке времена. 1967—2007*. И поред свега, од јануара до новембра 2007. писао је своје најобухватније, највеће и најбоље књижевно дело, при чему последњи суперлатив није олако написан — *Моравска ноћ*.

„Моравска ноћ”, *Поредин*

Првих дана 2008. године појавила се *Моравска ноћ*,² која је била најављивана под насловом *Самара*, што на арапском

¹ www.zeit.de/zeit online, tagesspiegel, 06. 01. 2008.

² Peter Handke, *Die morawische Nacht. Erzählung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2008.

значи „приповедао сам читаву ноћ”. То је у једној речи препричан садржај ове књиге, али није по наслову провокативан и недовољно се наставља на неку од претходних Хандкеових књига, а о њима ова књига говори у највећој мери. Ваљало је, дакле, преиначити арапску реч у наслов са српским топонимом, који је својевремено садржан у књизи која је била најдискутованија Хандкеова књига: *Зимско путовање ка рекама Дунав, Сава, Морава и Дрина или Правда за Србију* (1996). Тако су у наслову сачувани континуитет и провокативност тематике којој је Хандке већ више од једну деценију веран.

Како је реч о обимној књизи, традиционални Хандкеов издавач *Зуркам* је обавио добру рекламну предрадњу. *Моравска ноћ* се нашла у књижарама првих дана 2008, а две недеље раније је разаслата културним редакцијама водећих листова, како би одмах по појављивању у књижарским изложима добила одјек у књижевним критикама.

Тако је и било. Одмах по објављивању заређале су необично позитивне критике по водећим немачких листовима.³ У дељењу комплимената су се критичари просто утркивали. Два месеца по објављивању, *Моравска ноћ* је на листи бестселера коју саставља аустријска медијска кућа ОРФ избила на прво место у фебруару.⁴ Далеко престижнија листа бестселера је она коју за двадесет најпродаванијих књига даје хамбуршки недељник *Шпијгл* (*Der Spiegel*), а у којој се Хандкеово ново дело нигде не помиње, мада мало који Хандкеов наслов није по објављивању заузимао водеће место на листама најпродаванијих књига.

Поређење између контроверзне књиге *Правда за Србију*, како је далеко чешће помињана у полемикама него њен пун наслов, и *Моравске ноћи*, нагнало је једног књижевног критичара да ову другу назове „поетским благом попут голуба мира”.⁵ Види се да критичар није књигу прочитао у целости. Да јесте, видео би да је знатно оштрија. И поново има оних који су се упецали на исти мамац као и у случају *Правде за Србију*. Немачки недељник *Цајт* у приказу наводи да је у *Моравској ноћи* описано „српско” гробље, иако је и сама критичарка Ирис Радиш устврдила у истом тексту да у *Моравској ноћи* нема помена речи „Србија, Велика Србија или српски”.⁶ Одмах

³ Душан Глишовић, *Нарцис се огледа у Морави*. У: *Културни додашак* дневног листа *Полиџика*, 19. 01. 2008.

⁴ www.buecher.at. Die Bücher des Monats Februar 2008.

⁵ www.hr-online.de. Bücher. *Die Morawische Nacht* — Balkanroman von Peter Handke. 13. Januar 2008.

⁶ Iris Radisch, *Die Geografie der Träume. Peter Handke erzählt in seinem neuen Buch „Die morawische Nacht” das große Zaubermärchen seines Lebens*. In: *Die Zeit*, 10. 01. 2008.

је реаговао Хандке нагласивши да Радишева греша, јер у *Моравској ноћи* нема речи „српски или Србија”.⁷ Али некада бурна медијска прашина која се дигла поводом *Правде за Србију* је овога пута изостала. Медијски Србија више није у центру пажње, а *Моравска ноћ* са својих 560 страница није лак залогој за просечно образованог новинара или књижевног критичара.

Такоређи читавау антисрпску медијску хајку је Хандке својевремено подстакао управо одсуством онога због чега је био нападан. У књизи *Правда за Србију* нема ни речи о политици. Ни за ни против. Постоји само жеља да се одређен проблем тематизује. Медији су насели, и читајући његову *Правду за Србију* нису прочитали оно што је кључно — самога аутора. А тај је испекао занат писања и делотворног презентовања написаног у медијима још на самом почетку своје каријере, када је у Принстону, 1966, на заседању немачких писаца окупљених у *Групу 47* устао против традиционалног и етаблираног писања јер је у публици спазио дописника немачког недељника *Шпигл*, па је овај сходно очекивању, реаговао медијском промоцијом Хандкеове критике. Дакле, Хандке изузетно вешто барата речима, чији је велики заљубљеник, зналац више страних језика, при чему и латинског и старогрчког, али исто тако конструише текст тематизовањем политичких проблема на неполитички начин, те га критичари и против своје воље „надограде” садржајем који он иницира, али не поседује. Хандке се потом „брани” како ништа од оптужби не стоји, јер он о томе „не говори”, а критичари остају демаскирани у своме злонамерном јуришу на ветрењаче.

Хандке не може, логично, да отворено симпатише жустре критичаре својих дела, али исто тако не може да буде захвалан онима који га хвале, јер они нарушавају програмирани сукоб аутора и критичара од чега дело и издавач највише профитирају, а читаоци имају своју забаву. Стога је Хандке према критичарима, кудили га они или хвалили, увек у ставу ниподаштавања. Онима који га куде пребацује да га нису схватили, а онима који га хвале мрзовољно ставља до знања да му похвале нису потребне и да му није ни до каквих награда и признања.

Свеколико Хандкеово стваралаштво, а објавио је преко осамдесет наслова прозе, драмских текстова, путописа, дневничких записа и сценарија упрто је против конвенционалне форме. То је и најкраћа дефиниција његових остварења, а *Моравска ноћ* је круна противљења свему конвенционалном и

⁷ Stephan Sattler, *Immer wieder in Widersprüchen. Peter Handke setzt sich mit den Kritiken seines jüngsten Buches „Die morawische Nacht” auseinander und verteilt Lob und Tadel.* In: *Focus*, 11. 02. 2008.

конформном у књижевности. Већ у првим реченицама бива јасно да је реч о магичном и филмичном приповедању које следом „слика” укида географске координате и законе физике, па стога „последње уточиште” у борби против Римљана, иберијско место *Хумансија* заједно са *Самаркандом* смешта на обалу Мораве, између села Породин и Велике Плане. Одатле је родом Златко Боцокић, један од двојице Хандкеових пријатеља са којима је походио Србију у зиму 1995, „земљу у Европи која је сатерана у заосталост” и где је „увек, ако не рат, онда бивало нешто ’између ратова’”. Пријатељство сликара Боцокића и Хандкеа започето је у једној „малој кафани” у Салцбургу средином осамдесетих прошлога века, од када Боцокић илуструје каталоге Хандкеових позоришних комада. Хандке је са Боцокићем први пут и дошао у Србију 1995, а од тада више од тридесетак пута.⁸

„Аутор” позива на брод који је нека врста хотела са натписом *Моравска ноћ*, своје пријатеље, другове и комшије, искључиво мушкарце, да их угости и током једне априлске ноћи, од поноћи до свитања, уз присуство само једне лепе жене, исприча своју причу. „Аутор” је уједно и „власник брода”, „ексаутор”, „абдицирани писар”, „путник пешак”, док приповедач у првом лицу приповеда догађања из живота „правог аутора” све док „прави аутор” не преузме с времена на време улогу приповедача. Гости су послужени традиционалним српским јелима (купус, пихтије, сомун, сир) и винима (*Смарагд*, *Рубин*, *Оникс*, *Издувни лонац* (Auspuff), *Пијачна хала* (Markthalle), *Меланхолија*, *Мост* (Brückenmost), *Косовојољско* (Amselfelder), како се у Немачкој зове вино „Цар Лазар”). Читаоцу је одмах јасно да су називи вина осим *Рубин* и *Косовојољско* измишљени, али називи нису случајни. Док из аналогije према винарији *Рубин* измишља вино које кореспондира гласовно са првобитним називом дела: *Самара* — *Самарканд* — *Смарагд*, дотле је вино *Издувни лонац* (Auspuff) везано за опис аутобуса, из кога куља црни дим; *Меланхолија* као доминантно осећање током приповедања; *Мост* указује на рушење моста код Варварина од стране авијације НАТО-а и мост као границу између јужног и северног дела Косовске Митровице; јаснију политичку конотацију имају називи *Косовојољско* и *Пијачна хала*, понародовано у *Маркале*, тржница на сарајевској пијаци на коју су током рата у Босни испаљене две мине: 05. 02. 1994, када је страдало 68, а рањено 144; и 28. 08. 1995, када је страдало 37, а рањено 90 људи. Која од зарађених страна је одговорна за гранатирање остало је спорно. На другом једном месту, када се опис једног

⁸ Гојко М. Зорић, *Мој пријатељ Пејтер*. У: *Вечерње новости*, 16. август 2006.

подељеног града на Ибру буде поклапао са стањем подељености између шиптарског јужног и српског северног у Косовској Митровици, слушаоци приповедачевог казивања ће хтети да пију вино које се више не зове по косу, већ по орлу, дакле не *Косовојољско*, већ *Црноорловско*, према црном двоглавом орлу као хералдичком обележју албанског грба и заставе. Косовско питање асоцира виђење брода на Морави, на коме приповеда, као „енклаве” и „самопрокламоване екстериторијалности”, иако, казује приповедач, тада више није смело бити никаквих енклава, чиме се упућује на српске енклаве на Косову. Српска вина у приповедачкој концепцији подстичу трезвено пијанство (*sobria ebrietas*) и омогућавају магичност приповедања разуђивањем приповедног ткива и разграђивањем приповедне структуре у речи, и напослетку у знаке приповедног система.

На броду на Морави, у „енклави Породин” која је већ „више од деценије” постала приповедачева „домовина”, дакле, од када је почео да долази у Србију и Породин, истакнута је застава једне већ одавно „потонуле или државе која је одсрмдела”, мисли се на Југославију и оне народе који, према мишљењу пишчевом, нису били вредни својим отцепљењем да је чине. Одатле домаћин води госте на „кружно путовање кроз Европу”, заправо на опис свога географски оцртаног стваралачког круга, почев од Задушница на једној окупираној територији, на конгрес о буци у Шпанију, на острво Крк које назива *Кордура*, по једном филму у чијем наслову се јавља тај топоним, у обилазак родног места оца, посету Бечу и родној Коруској у посету ликовима из својих ранијих дела, Грегора Којшнига (*Час стварног осећања, Моја година у Ничијој ували. Бајка из новијих времена*) и Филипа Кобала (*Понављање*). Хандкеова одлука да са Мораве креће у путовање по Европи, а затим се врати у Породин је поприлично цинична, јер то више није путовање из Западне Европе у Србију, него из ње по Европи.

Не поклапа се приповедање увек са биографијом Хандкеовом, јер са оцем из Јужног Харца, у Немачкој, „кога никада није упознао”, срео се Хандке 1961, када је са њим отишао на летовање у Југославију. Приповест *Безжељна несрећа* (1972) посвећена је причи о мајци, у којој се такође говори о сусрету са правим оцем. Приповедач посећује очев гроб на обронцима планине Харц у Немачкој, од чега је остало само место где је његов отац некада почивао, јер због неплаћеног гробног места, земни остаци су уклоњени, што само појачава његово осећање немања оца као још једну саркастичну игру судбине. Сада је и приповедач у сличној ситуацији као путници о Задушницама, који посећују гробље на којем су почивали њихови ближњи.

Иначе, стварни Хандкеов отац је Немац Ерих Шенеман (Erich Schönemann) који је као немачки војник био стационаран у Корушкој, али се мајка пре рођења Петера венчала за Адолфа Бруна Хандкеа (Adolf Bruno Handke), такође немачког војника стационараног у Корушкој, али пореклом из Берлина. Тек пред матуrom Петер Хандке сазнаје да Адолф Бруно Хандке није његов стварни отац.⁹ Стога приповедач проклиње своје „проклето безоцтво”. Напуштајући очев родни град, приповедач се осећа привучен својом аустријском домовином, иако га више вуче „кући, на Балкан, на брод на Морави”.

Однос према стварном оцу важан је за разумевање Хандкеа. Мајка у *Моравској ноћи* уверава сина да је „дете љубави” и да је његов отац био „добар плесач, па је са њом само клизио по подијуму за игру”. Бонски германист Петер Пиц наводи да је „фашизам имао еротизујуће дејство”, па су тако и девојке постале пријемчивије за мушкарце, нарочито униформисане. „Тако се догодило да један Немац, члан НСДАП, сме да буде први љубавник и отац детета.”¹⁰ Сазнати за свој стварни идентитет релативно касно можда и није тако страшно као живети под лажним. Да ствари нису оно што су на први поглед, Хандке се могао уверити на том болном искуству. Да је при томе отац још припадник једне идеологије која је њему мрска или баш због тога мрска, одредиће његове симпатије према корушким и југословенском партизанима.

Из Немачке ће путовати авионом ка југоистоку, ка Бечу и Корушкој. Хандке је одрастањем у кући свога деде по мајци, корушког Словенца Грегора Сијуца (Gregor Siutz) овладао и словеначким, а за лик корушког деде везује се отпор корушких партизана у Другом светском рату. У свом родном Грифену креће се стазама детињста и примећује процес глобализације. На гробљу стоје одрамбени зидови „против Турака”, а сећа се и свог школског друга који је постао поглавар Корушке, Леополда Вагнера, кога исмева као „доцента за светску књижевност”, јер често користи цитате из светске књижевности у говорима. У фантазмагоричном опису родно место ће се претворити у мултиетничку средину са забрађеним женама и минаретом посред села. Писац опомиње описом свога родног места које све више показује знаке измене етничког састава становништва тако да се чују на улици ове или оне речи страних језика да, иако, сада следи опомена: „још није дотле дошло, али видећете”.

⁹ www.peterhandke.at.

¹⁰ Peter Pütz, *Peter Handke*. Frankfurt am Main, 1982, 63.

Приповедач прича делове Хандкеове биографије, разрачунавајући се и поигравајући се њоме кроз казивање најбитнијих Хандкеових литерарних тема. У правом смислу речи, у *Моравској ноћи* пред читаоцем се указује ретроспектива Хандкеових дела. Не свих, и не хронолошки, али концизно и кохерентно. Да ли се *Моравска ноћ* може узети за увод у Хандкеа? На једно такво питање је Томас Ман у предавању о *Чаробном бреџу* на Принстону, маја 1939. изнео „арогантан захтев” да ће читалац учинити добро ако *Чаробни бреџ* прочита и други пут, под условом да се првог пута није досађивао.¹¹ Слично важи и за *Моравску ноћ*, под условом да се читаоцу она свиди, па другом читању приступи пошто прочита целокупан Хандкеов опус. Или обратно, уколико је прочита целога Хандкеа, уживање у *Моравској ноћи* ће бити утолико потпуније. И то је и мана и предност ове књиге. Она није прва књига коју од овога аутора треба читати.

Аутобиографско

Аутобиографски подаци и садржаји су лако уочљиви. Упитан колико аутобиографског је преузето у *Повесџи*, Хандке се правдао да је тешко „одредити” шта је аутобиографско. Ту се још једанпут потврђује да писац није најбољи тумач свога дела. С једне стране, јер је тумачење књижевног дела другачија делатност од његовог писања, а с друге, јер аутор свесно или несвесно жели да своме делу придода значење које оно нема. Стога мање убедљиво звучи Хандкеово правдање да је његова *Повесџи* само „велика фантазија”. Тачно је да такав брод какав се јавља као место на коме се приповеда постоји на Морави код места Породин, и да је аутор на њему више пута ноћивао, и да се тај брод заправо зове *Луна*, а да га је аутор преименовао у *Моравска ноћ*, па се чак носио и мишљу да га купи.

Хандке поводом аутобиографског садржаја *Моравске ноћи* даје разлику између *после-приповедача* (Nach-Erzähler), дакле, *препричавача*, и *пре-приповедача* (Vor-Erzähler). Како се у промену префикса и суфикса у немачком пружа могућност промене значења и ствара могућност за игру речима, Хандкеово виђење приповедачеве улоге се да описати као *приповедач после дођајаја*, тј. препричавач и *приповедач пре него што ће се ствари збити*, тј. претприповедач, али и са значењем *неко ко причу износи пред другима*. Извући се из замке аутобиографског приповедања, а то је Хандкеов циљ, значи претендовати на

¹¹ Thomas Mann, *Einführung in den Zauberberg für Studenten der Universität Princeton*. In: Thomas Mann, *Der Zauberberg*. Roman. Frankfurt am Main, 1958.

општост, а тиме на виши степен естетске вредности приповедања. Потпуно у складу са становиштем оријенталног ноћног приповедача, Хандке себи поставља у задатак да се „обре у сну” и да „изналази” како би његово приповедање испало „огледало света, нашег времена или наших места, наших проблема”.¹² Јер тако поступа и приповедач *Моравске ноћи*, приказујући „лични унутрашњи свет још једаред као општеважећи спољни свет”.

Балкан

Свезнајући приповедач у првом лицу приповеда о Србији као „нашој земљи” која се током ратних збивања претворила од „растурене земље у забит недаћа у Европи”, па је утисак да се ради о Србину који приповеда. На једном месту реч је о „његовом [приповедачевом] Балкану”, „углавном на нашем Балкану”, „као ’код нас на Балкану’”, „његов Балкан”, „његов и наш Балкан”, да би касније говорио чак о „код нас на Балкану” и „на нашем Балкану”. И бубамаре су конотиране српски: имају најмање петнаест до двадесет тачкица у својој „балканској препотентности” на „својим Црвена-Звезда-Београд-леђима”. И када се после кружног путовања по Европи приповедач буде вратио на Балкан, биће то „његов и наш Балкан”, кога многи користе као псовку, својом фауном и флором којем су посвећене странице, али и „одслуженим фрижидерима, плинским боцама, аутомобилским гумама”.

Посета гробљу

Потресно место романа је посета припадника једнога народа гробљу где нема грובה, већ само места где су некада били гробови и споменици, и које се налази под контролом војних снага. Под војном пратњом протиче посета о Задушницама. Из „Породинске енклаве”, приповедач креће аустријским поштанским аутобусом произведеним средином прошлог века, а поклоњеним после ратних сукоба средином деведестих као помоћ, кроз контролне пунктове ка територији која је некада припадала онима који тамо путују, у време када „вероватно беше зима”, што упућује на *Зимско путовање*.

Возач аутобуса прича приповедачу о исконској мржњи која се „непријатељском” народу усађује од малена и да никада неће бити могуће остварити нормалан живот. Свако ко иоле познаје балканске политичке прилике одмах ће бити асоциран на судбину прогнаних Срба са Косова и њихових тра-

¹² Stephan Sattler, н. д.

гичних покушаја да у миру одају помен мртвима о верским празницима. Али, у поменутом опису, како је већ речено, и на чему Хандке инсистира, не помињу се Срби и Шиптари. Етничка припадност путника у аутобусу је дефинисана као „Власи”, што одговара Породину као влашком селу.

То је једна од Хандкеових тактика како би избегао директан опис конфронтације Срба и Шиптара, али и мамац за критичаре. При одласку са гробља окупљена гомила показује непристојне покрете прстима и рукама, док једно дете из „непријатељског народа” делићем покрета прста покушава да узврати поздрав гледајући једног од путника. Те секунде у којима се дете размишља да ли да једноставним махањем отпоздрави је упечатљив опис усађене мржње коју елементарна људскост није у стању да превлада.

У повратку на Ибар, који је „после рата постао гранична река”, мисли се на Косовску Митровицу, аутобус бива каменован каменчићима од деце која се наизглед изграју крај пута. Тај опис је већ као филмски сценарио, јер док возач аутобуса износи свој бес („Одувек су нас мрзели. Добили су све што су хтели, и даље нас мрзе. Више него икада.”) према народу који мрзи негов народ, описује и песма *Айачи* (Apache) од групе *Шедоуз* (The Shadows), која започиње знажним стакатом, како би се скоро ономатопеично појачао ефекат возачевог беса, али и указао на понављање судбине индијанског племена сатераног у резерват, у енклаву, у овом случају, од истих оних који су то својевремено учинили Апачима. Породин, Власи, Ибар, „непријатељски народ” су називи који као заједничка слика садрже елементе реалног, али исто тако избегава потпуно поклапање са стварним околностима, јер текст треба буде општеважећи.

Хандке не идеализује Србију. Он зна за сва она сметлишта око њених градова и не прећуткује их. Симптоматичан је у том смислу опис сеоског друма који води путника енклавског аутобуса ка гробљу, када се наводе зарђало гвожђе, делови каросерија, „мешавина пластичних кеса, стрвина” и остало ђубре. Замера Србима што им је нестао њихов „епски поглед на свет”, мислећи при том на борбеност, на јунаштво из јуначке народне поезије, а и опис самих Задушница лишен је пијетета према мртвима и сведен на полагање и узимање хране са гробова и хумки. Али Србија је за њега пре свега земља која се бори и која пркоси. Хандке истиче турску реч коју Срби користе за пркос — „инат”, што им је пребацивано као најгора особина. Та одлика која је стајала доста српских глава, основна је одлика Хандкеове поетике и његовог јавног делања, који су пркосење насиљу и слепом прихватању политичких

одлука, али и конформним и конвенционалним књижевним облицима.

Ниједна друга земља није могла да му пружи поистовећење његовог психолошко-менталног склопа са ендопсихолошким особинама и политичким ставовима до Србија. Што је Србија више била током деведесетих медијски нападана, толико јој је Хандке постајао приврженији, а када је бомбардована, Хандке је похитао да буде на лицу места. Лако ће читалац препознати место у *Моравској ноћи* које потиче из књиге *Пишајући кроз сузе, са поднасловом Додајни записи о пролажењу Југославијом у рају, маја и априла 1999* (2000), о кратерима које праве НАТО-бомбе у Србији 1999. Мада Хандкеове политичке ставове о Србији многи у Србији нису спремни да поделе.

Ниједна друга земља није толико одговарала његовој поезици и његовом наступу као уметнику у друштву. Пријемчивост ка словенском живљу, јер је деда по мајци корушки Словенац, и партизанима који су упадали у тај део Корушке, где је словеначки живаљ одвођен у концентрационе логоре, осећај су везаности за Србију само појачавали. Али Србија је за Хандкеа последњи остатак Југославије коју је волео због њеног вишекултурног, вишенародног и вишерелигијског друштва које је контрастирано тзв. Средњој Европи. Титова Југославија је измамљивала Хандкеово дивљење, јер су је основали партизани који су победили Немце. Улогу Енглеза и Руса при томе, Хандке не помиње.

Србија се одупрла, тумачи Хандке, глобализацији и зато је њему могуће да се у њој осећа као у „домовини”. Аналогно Флоберу, Хандке о Србији каже, у суштини: Србија, то сам ја. Стога и његов приповедач у роману испрва говори о Балкану без присвојне заменице, да би у каснијем току приповедања то постао *мој*, тј. *његов* Балкан.

Српски читалац ће се и овом приликом осетити код Хандкеа поласканим што најзначајнији писац немачког говорног подручја тематизује Србију, исто као што је својевремено Гете као један од највећи немачких писаца писао о српској народној поезији. Али, ваља имати на уму: оба писца су била привучена бизарношћу српског случаја. Гетеа је привукла *еџоџичности* српске поезије, а Хандкеа *ексцесности* српског политичког случаја. Гете у српској поезији открива њене праестетске вредности, а Хандке откривајући Србију, пре свега, Западу, разоткрива сâм Запад.

У 10. поглављу, књига је, иначе, подељена на 13 поглавља, Хандке даје одушка својој носталгији за Југославијом. Аутор, заједно са својим приповедачем, и неколицином других

које на крају задеси волшебна смрт, покушавају да истрају у схватању да је постојање „једне велике земље на Балкану” била мање ствар „присиле”, већ пре „заједништво које је расло с временом и генерацијама”. Појединци који су се заветовали идеји о заједничкој великој држави налазе се накратко у одређени сат на одређеном месту, носећи конспиративна имена: „’Десанка’, ’Варварин’, ’Кравица’, ’Колубара’, ’Охрид’ ”. Нека од имена имају наглашену политичку конотацију. *Варварин* стоји за два ваздушна напада НАТО авијације 30. маја 1999. на мост на Морави код Варварина, којом приликом је убијено 10, а повређено 17 људи, и то највише у другом налету, када су спасиоци покушали да помогну настрадалима. Припадници њихових породица су покренули тужбу против Немачке пред судом у Бону, али је жалба одбијена. *Кравица* стоји за место Кравице у Босни, које се прочуло када је 7. јануара 1993. убијено 49 Срба, а *Колубара* стоји за бомбардовање НАТО авијације постројења термоелектране Колубара у Великим Црљенима, којом приликом је повређено пет радника.

Иначе, политичких примеса у *Моравској ноћи* има умерено. Тако се поводом свог другачијег изговора молитве током католичке црквене церемоније пита приповедач, „чему метеж међу људима”; убрзо ће „хармонија постати прошлост” на Балкану; а он се далеко раније зарекао да ће се држати принципа „немешања”, али тада се догађа обрт: „И ипак.”

Приповедач почиње свој повратак на Балкан пешачењем преко кратера створених експлозијом бомби „хиљадугодишњег немачког Рајха”, јер три пута је у двадесетом веку та земља била бомбардована.

Беч, Корушка

Хандкеа Србија и Балкан заокупљају, али не фасцинирају. Све је то, казује описујући пределе свога родног корушког крајолика, већ било ту, па један од обронака назива „Босанским обронком”, ливада је „Вирцинијска ливада”, а сеоски поток „Елк Криг, који се улива у реку Јукон, на Аљасци”. Све је већ било ту, записано пре него што се оваплотило пред посматрачем. Из тога проистиче космополитизам код Хандкеа, јер све је присутно у једном, једно је у свему, али једино културна и језичка појавност гарантују особеност и различитост до које је њему изразито стало. Та коинциденција облика иде тако далеко, да у одећеним деловима свога тела препознаје обресе места и предела које је пропутовао. Србија је, дакле, њему већ била уписана, само је он био у стању да је прочита и сусретне се са њом

Ужасавају га мујезин и минарет у родном корушком месту, где је пре много векова подигнут зид против Турака, као што ће при крају књиге видети да је гробље на коме су одржане Задушнице опасно високим зидом, шта га подсећа на зид против Турака у сопственом месту. Запажа да су један „Турчин и један Азијат разговарали на аустријском дијалекту”, хоће рећи: национално обележје тек чини једну културу самосвојном и занимљивом, космополитизам је однос према различитим националним вредностима, али глобализација, чак и емигрантска, непријатељ је и националном и космополитском, што води ка губитку културне и језичке особености. Глобализација га ужасава исто као и појам Средња Европа која настоји да униформише културни живот.

Као обрачун са глобализованом музиком, приповедач наводи такмичење у свирању дромбуља. Иако се музичка манифестација коју путем телевизијског преноса прате на стотине милиона гледалаца широм света нигде именом не наводи, сасвим је јасно да је при опису концерта: „Сплет песама око света? *Urbi et orbi*? Бог нека нам је у помоћ”, реч о *Бечком новогодишњем концерту*. Наступају извођачи музике на дромбуљи (српски назив одговара ономапојејском гласновном склопу немачког назива *Maultrommel*, у преводу *добош за њушку*). Поред извођача из најудаљенијих земаља света, наступају и двојица Аустријанаца, одевени у народну ношњу са дугмадима од рога, при чему дугмад на реверима подсећају на мртвачке главе.

Следи опис *Конгреса* тзв. *Средње Евроје*, која не уједињује већ потиरे све различитости и униформише Европу својим истоветним културним вредностима. Један од заговорника старе „велике земље” тумара ноћу од једног до другог споменика херојима на Београдској тврђави (Хандке погрешно назива Тврђаву Калемегданским парком), док га коначно не отпреме у затворски завод. Један од помагача је и „бивши министар правде једне не само веома велике, већ и премоћне земље”, коме није допуштено да се појави као сведок. Мисли Хандке на Ремзи Кларка (Ramsey Clark) и на суђење Слободану Милошевићу пред Међународним трибуналом за ратне злочине.¹³

¹³ Ремзи Кларк је био под америчким председником Линдоном Б. Џонсоном министар правде. Основао је 1992. Трибунал који је оптуживао САД да су у Ираку починиле злочине против човечности. Испред Скупштине у Београду, одржао је 18. марта 2006. говор пред изложеним ковчегом Слободана Милошевића, када је рекао да ће историја доказати да је Милошевић био у праву и да Хашки трибунал нема доказе за његову кривицу. Хандке је 2003. описао своју посету судници Хашког трибунала, а 2005. посетио у затвору самога Милошевића, на чијој сахрани је 2006. у Пожаревцу држао и говор.

Описани учесник поменутог *Конгреса* сугерише себи да никада и ни по коју цену не сме да полуди”, при чему је на делу опет игра речима (*verrücken* значи *помери́ти*, а *billig* *померен*, *verrückt werden*, *умно помере́н*), чиме се наставља игра речима и одређивање себе у односу на стварност. На Конгресу се појављује и једна Јапанка на мотору која се бави славистиком и фотографише Балкан, а била је заљубљена у једног фудбалера који је као припадник једне бивше балканске земље играо у Јапану. Пита се приповедач у каквом би се чуду нашли један Андрић, Црњански, Крлежа и Цанкар када би видели јапанске фотографије балканских места која су описивали? Највероватније да се не би зачудили. Ако је ишта чудно у ономе што се Хандкеу чини чудним на Балкану, то је да на Балкану ниједно чудо не може да изазове чуђење, јер тада би престала да постоји једна од главних особености Балкана. Ту се види да Хандке који одлично познаје балканске прилике, још увек има у неким тренуцима средњоевропске наочари кроз које посматра Балкан.

Поеџика

Као што је Вагнер чезнуо за стварањем тзв. *свеобухвајног уметничког дела* (*Gesamtkunstwerk*), у коме би се стекли поезија, драма, музика, костимографија, кореографија и сценографска архитектура, тако Хандке који свакако нема ништа заједничког од политичких и идеолошких схватања једнога Вагнера, смешта своју књижевну творевину у свет савремених техничких медија којима се, видели смо, вешто служи. Али и Хандкеова књижевна творевина не стоји као пука супротност свету медија, она је настала у потпуној свести технизованог погледа савременог феноменолога који свет у његовом објективитету сагледава оком камере. Хандке је страствен гледалац филма и виђења оком камере, па се читалац оправдано који пут пита, није ли овде дато виђење ствари које се само може докучити када се посматра камером? Ни у *Моравској ноћи* не мањка помена музичких наслова и композитора, као ни изразите филмичности текста. Хандкеова дела се могу читати и као готови сценарији. Није ни чудо, он је радио на филму и за филм.

И у причи о трагедији људи који путују на Задушнице прикривено је једно од начела Хандкеове поетике: приповедач види сенку аутобуса заједно са сенком глава путника поред себе на путу као сталну пратећу слику, а он, експриповедач, пошто је реч о аутору који препричава причу о *Зимском њушовању*, непрестано брише стакла која се увек изнова замагљују, не би ли боље видео сенку себе самог. Слика која се види никада

није она права. Тек слика коју стварна слика одслика као што је то сенка аутобуса, даје праву слику, ако уопште даје, јер између стварног и његовог одсјаја видик је замагљен, подучава Хандке. У неким деловима живота „видео је себе споља, као гледалац филма, чији је актер уједно био”. Хандкеов поглед је увек симултан.

И при крају казивања, када при свитању нестаје и брода и гостију, приповедач ће се осетити као актер у филму у коме је сам себе гледао. Моћи сагледати себе у свету, и свет у себи просто окупира Хандкеа. Нарцисоидност уметника, почев од Да Винчијевог и Диреровог аутопортрета је у уметности сасвим нормална и легитимна ствар. Собом се Хандке најдуже и најрадије бави.

Хандкеова проза оставља утисак да је писана оловком која на своме врху има камеру са веома јаким телеобјективом и макрообјективом. Његова проза је сва у детаљу, у појединачној увеличаној слици. Биљни и животињски свет је описан као да се ради о уџбенику ботанике или зоологије. Његови хоризонти нису линије додира земље и неба него хоризонт људског тела, како наглашава. Казивање и знаци промовисани су овде у кључ књижевне комуникације. Реч се да свести на самогласничку структуру, *Самара* на „а-а-а”. *Морава* је, показује наведена самогласничка схема достојан заменик за првобитни назив романа *Самара*, са својим самогласничким следом: о-а-а. А Хандке сâм ужива у језикотворству и поигравању језиком и знацима, што чини да је уз Хандкеову књигу потребан и коментар чак када се чита у оригиналу, а камоли када се даје у преводу. Не треба завидети преводиоцу који се буде одлучио да преводи *Моравску ноћ*, макар то било и на српски.

Током помињање вожње аутобусом приповедач опажа једну *одмакнућу* (*entrückt, entrücken* — *одмакнућо, одмаћи*) клупу на једном напуштеном сеоском имању. Ствари и треба *одмакнући* да би дошле на своје место, „само одмакнутог, видим свет какав је”, закључује приповедач после промишљања стварности и поретка ствари, док аутобус граби ка гробљу које путници у аутобусу могу да посете само уз војно обезбеђење и полицијску пратњу.

Помаћи ствари, али на њихово место, захтева Хандке, јер никако нема мирена са датим поретком ствари. На другом једном месту, посматрање једне врсте малих жаба кроз лупу која истовремено увеличава и смањује, омогућава гледање у мраку, али истовремено даје и бљесак светлости, доводи до *вомерања* (*wegrücken*, што значи и одузети, измаћи, преместити) како би било омогућено *воствављање на своје место* (*zurechtrücken*).

Поводом довођења у ред измештањем и премештањем, дакле, нарушавањем затеченог поретка ствари и вредности, долази се до спознаје стварности и до кључне реченице: „То је било то. То је то. Биће да је то било то”, коју ће неколико пута поновити, увек када буде било речи о „правом” сагледавању и ваљаном животном смислу. Та спознаја истинске вредности кореспондира са закључком о свом родном корушком месту „Г.”, заправо Алтенмарку (Altenmark) у општини Грифену (Griffen), за које истом релативном категоричношћу каже: „То је моја земља. То би била моја земља. Биће да би то била моја земља.”

Случај са *одмакнутим кључом* би била језичко-филозофска секвенца укомпонована у приповедање каквог просечног писца, док код Хандкеа то прераста у систем. Глагол *rücken* значи померити, а *rucken* тргнути, па ће сходно томе и поштански аутобус из Породина кренути *тврзајући* (*ruckhaftig*), уз буку мотора, а на шумове, опомиње писац, треба да на кружном путовању и *конципираној намери* (*durchgehendes Vorhaben*) које има на уму, обратити пажњу, „да их рефлектује, пореди, преводи”. Тиме је дефинисан семиотички систем који Хандке уграђује у текст и који захтева пажљиво читање вишегласног и вишезнаковног текста. Одмицати се, померити се или удаљити су значења Хандкеовог поступка који назива глаголом *entrücken*. Тај поступак уздиже на степен начела, и нада се да ће „одмакнуће од света довести до најбољег од свих могућих светова”. Али техником „одмакнућа” приповедач није кадар да увек добро влада, па је и то релативно непоуздан ослонац. У најбољем случају одмакнуће је само могуће попут блеска у врло кратком временском периоду, али га фаустовски нагон за срећом у вршењу свог списатељског задатка тера из речи у реч, из реченице у реченицу, из странице у страницу, из дела у дело да га се држи као свог најчвршћег ослонаца.

Као супротност списатељском стварању стоји *бука*, неартикулисани гласовни облици чија хаотичност узнемирује и отежава довођење конотативних елемената у одређени естетски систем. Читаоца води на „Симпозијум о буци и шумовима”, у шпанској низији, где је некада био римски град Нумансија. Сатирично се говори о свим мерама безбедности који прате велике међународне политичке скупове, на којима се и ствара дотична бука од које настаје ратна бука, „тутњање у унутрашњости и бука у иностранству”, и од које остају „трајно оштећени”. Супротно глобалном систему буке стоје индивидуални звуци који се затичу у природи и које ваља помно ослушкивати, као што је удар лептирових крила при лету. Ни музика није добра противтежа буци, јер, подсећа аутор, звуцима Моцар-

та и Шуберта започета је „стратегија напада” на његову „матичну земљу”, тј. Србију коју и овом приликом избегава да помене.

Писац

Централна тема Хандкеовог опуса је једно велико ЈА. Уметник-писац-ја је у центру свега. Код Хандкеа је заокупљеност собом до те мере изражена, да се читалац пита, не досади ли самоме аутору он сâм. Који писац ће се усудити да каже: „Не познајем никог живог ко ствара тако чисту литературу као ја.”¹⁴ Хандкеу је једино досадно, говори његова проза, када о себи не пише, а читалац неће пред собом имати Хандкеов текст, ако он садржи нешто друго до самога Хандкеа. Будући да је у *Моравској ноћи* реч о ретроспективи, аутор сопствени лик с времена на време преименује као би оцртао фазе стварања, угао посматрања, али и делатност из које се све дâ писати.

Приповедањем током једне ноћи призива се атмосфера *Хиљаду и једне ноћи*, што штиву даје источњачку димензију с обзиром и на место приповедања, али исто тако, ноћ изискује од приповедача, а не писца или читаоца написаног, већу вештину у дочаравању видљивог света. Тиме се писац лишава инструмента писања и враћа исконском начину саопштавања књижевности, тј. причи, па је, стога, правилније поднаслов романа превести са *приповести*, а не како би то сходно немачкој речи *Erzählung*, што значи приповетка, прича и приповест. Одбијање да то буде роман је везано и за Хандкеову одбојност према грађанском пореклу тог епског облика. У Хандкеовој епској творевини нема ни трага од некаквог развојног пута личности како је то за генерације немачких романсијера био Гетеов *Вилхелм Мајстер*. Свеједно, епска структура *Моравске ноћи* јасно показује све одлике романа. Другачијег, разуме се.

Отуда ће свезнајући приповедач означити приповедни лик, који приповеда причу под називом „ексаутор”, који с почетка приповедања гоњен својом навиком вади „писаљку” да нешто забележи, али је убрзо потом склања, јер та алатка није спојива са делатношћу приповедача. Дословце: „оставио је писање”. На крају, признаће приповедач, да је „читавог живота писао једну књигу током ноћи” и да је ујутро потом није било. Опчињен магичним приповедањем, читалац ће му поверовати. Јер неке странице су писане као сновиђења и као „дневно сневање” (*Tagträume*), како је то говорио Фројд.

¹⁴ André Müller, *Interview mit Peter Handke 1988*. In: *Die Zeit*, 3. März 1989.

У посети својој домовини Корушкој, „абдицирани писар” се присећа свога „самоодређења” које се догодило када је решио да постане писац и када га је та одлука разделила од детињства. Уз студије права Хандке ће остварити и књижевне покушаје средином шездесетих (*О смрти странца*), ако се изузме онај младалачки, *Песник или писац*, из 1958, да би се коначно определио за позив писца 1965. Присећа се при посети своме корушком селу да се латио писања управо да би победио „омражену усменост” којој се сада враћа као исконском облику тобоже приповедања. Није се руководио при том никаквим тзв. „притиском стварности”, већ писањем те стварности каква је била сада и ту, па тако бележи да су говеда у пролазу са испаше поред његовог прозора испуштала ветрове. Још увек је спреман да као аутор шокира читаоца, само што су сада ти „шокови” лишени свог првобитног ефекта изненађења.

Егоцентричност Хандкеова није слепо гледање себе, већ тражење и препознавање себе у другоме и другачијем, па је тиме монотонија избегнута. Тако, у једном бару у Сиудад Родригу, покрај границе са Португалијом, писац опажа старијег господина који наднет над неким списима прелази лупом преко њих. И ето Хандкеовог аутопортрета: „Лупа, а не златно или позлаћено перо, је било његов инструмент.” Најмања ситница текста је Хандкеу битна, описи најмањег дела тек омогућавају код њега успостављање и сагледавање целине.

Хандкеова биографија говори о два велика изазова: жени и књизи, и о свему што задовољство остварене љубави и написане књиге прати, али још више страховима, фрустрацијама и последицама неостварене љубави и губљење стваралачке моћи. То ће довести до спознаје да је у двоструком смислу „неспособан ... пред њом, женом, а тек у правом смислу пред својом лажном љубави, књигом”. Отуда је разумљиво, да аутор бира за свој стваралачки кредо мисао „Ја сам онај који одлази”. И стварно, Хандкеова проза је проза путовања, описивања земаља, места, шума и инсеката. У свему увек тражећи и видећи себе. Радикални приказ таквог налажења је и онај већ поменути када своје тело описује као географску карту.

Писац је као уметник више од сваког другог уметника везан за матерњи језик као пресудно национално обележје, највише је у прилици да буде тзв. национални аутор. Тај статус промишља и приповедач *Моравске ноћи* на пропутовању кроз своју Аустрију. Његова земља се у једном периоду његовог стваралаштва претворила у његовог непријатеља иако је он њу волео и био спреман да је брани као „ниједан други патриота”, али ју је временом заборавио, тако да се свога детињства не сећа ни у сну. Сећа се са стидом да је као млади аутор био

у прилици да буде представник своје земље. Али зашто је пристао на ту улогу, пита се аутор са балканским искуством. То је стога, јер је тада веровао у постојање других, потпуно другачијих нација, а такав духовни став није ништа до свест коју има „сеоски тупан”, који не зна даље од свога села.

За Хандкеа је свакако тешко да прихвати улогу националног аутора. Потиче из национално мешовитог брака, отац немачки војник, мајка из словеначко-корушке породице, Корушка претежно словеначким живљем насељена јужна аустријска покрајина све до спорног референдума из 1920, када се између Југославије и Аустрије становништво Корушке опредељује да њени јужни делови насељени управо Словенцима припадну Аустрији, а немачко-аустријско становништво потом исте те Словенце асимилује, срцем и душом је везан за традицију партизанског отпора Немцима у Корушкој, везан је за Југославију и Србе као носиоце отпора против Немаца, како га он види. Када би пристао да буде национални аутор, Хандке би дигао, у суштини, руку на целокупно своје стваралаштво и своју личност.

Најприкладније име за улогу свога путовања кроз Европу није „путник, кружни путник или екс-аутор” већ „путник пешак” или „кућни аутор”. То је у потпуној подударности са лупом као средством писања коју опажа у малом шпанском селу у руци једног старијег господина. Онај ко путује мора изблиза да види куда путује. Путовати авионом за Хандкеа и није путовање. То је пуко физичко савлађивање простора које укида сваку поетиčnost проласка кроз простор и време. Авион је „само стварао варљиву представу да лети”, у суштини „није се мицао са места”, иако се њиме у том тренутку лета на високој висини ваздухоплов креће брзином од око 800 километара на сат, што је сигурно петнаестак пута брже од кретања породинског аутобуса из кога може да посматра сенку сапутника на ораници поред пута.

Хандке не имагинира само свога критичара у лику пса као што је то у случају Марсела Рајх-Раницког или у лику Мелхиора, критичара себе самог, већ и свога читаоца у лику лепе девојке у возу која чита књигу, и која је, испоставља се, „његова читатељка” зачуђена да га види пред собом „од крви и меса”. Иако тренутно није читала ништа његово, приповедач-писац доживљава девојку као да чита његову књигу. Такву читатељку је као писац желео, јер апсолутно кореспондира својом „одмакнутошћу [Entrückung]” од своје околине. „Своје читаоце ценим више од себе самог.” С правом тврди приповедач-писац, јер он у потпуности постоји тек кроз њих. Тријада писац—књига—читалац даје тек заједно чврсту целину постојања

књижевности. Девојка о својим младалачким животним обавезама прича писцу и напомиње да је читање је за њу „главни покретач, мотор и гориво заједно”, иако потиче из породице у којој нико не чита. „Буку”, дакле сметњу уметности, стварају родитељи младе читатељке коју приповедач упознаје, и која му прича о својим родитељима који време проводе обављајући „глупе, али бучне послове”, али никако не читају. Лепа душа, читатељка која са књигом твори „целину”, заљубљена је у доба Достојевског и Питагоре, живи у Аустрији, о којој приповедач-писац има предрасуде и које, очигледно, треба да ревидира после оваквог сусрета.

По изласку из воза ствара се у приповедању повратна спрега. Приповедани приповедни писац ствара од читатељке накнадно књижевни лик и њену „накнадну слику”, замишљајући себе као сликара њеног портрета. Од ње прави себе у њеном узрасту. Види је како са његовим дедом корача стазама његовог детињства по корушким брдима у близини Караванки, улази у пећину где су се скривали корушки партизани којима је приповедачев деда припадао. Тако је у лику писца оваплоћен поред садржаја књиге, критичара и читалац кога писац производи у себе самог. Више поигравања литературом једва да је могуће, а Хандке се поиграва уживајући у томе.

Кроз читаву књигу Хандке истиче непосредно и на једном месту експлицитно разлику између „аутора које треба узети озбиљно” и њега. Док ови први пишу о тзв. важним темама са насловних страница новина и јуре за медијски актуализованим темама („судбине, карактери, акције”, дотле се он посвећује опису малих и једноставних ствари које му долазе у видокруг: „свитац, поток ... кравља балег”, али и бизарности попут жутог лептира кога описује док „сере”.

Отуда Хандке нема никакво интересовање за велике градове, за град уопште. Из брода *Моравска ноћ* писац води читаоца на путовање по Европи, у „метрополе”, како би напустио Балкан, али ту неће видети ниједан велики град, већ у најбољем случају неко мало место, село или неку рушевину. Стога и следи поспрдни опис Беча, али не самога града, већ као града, у коме се приповедач редовно изгуби, и где се обраћа пролазницима који препознају писца и чуде се како је јавна личност могла да залута, па чак ни план града није од помоћи да разликује позориште од Хофбурга, а када се буде нашао у Капучинерској крипти, где су сахрањени Хабзбурговци, побећи ће из ње, јер и није желео у њу да улази, и коначно „ослобођен одахнути испред најобичнијег киоска са кобасицама”. Ни Београд не пролази боље у *Моравској ноћи*. Од свега што би се дало описати, Хандке одабира Аутобуску станицу и доласке и

одласке аутобуса на којима уочава, типично за Хандкеа, од дивљања замагљена стакла изнутра и замишља пределе кроз које су управо пристигли аутобуси прошли.

И у свом путовању натраг из Европе у Породин, на Мораву, приповедач у аутобусу затиче, као што будистички свештеници „знају” да виде инкарнацију Буде у детету, свога наследника у списатељском послу, што закључује по „начину како га је млади човек погледао”. То ће бити „играч подмлатка”, „наследник, понављач, преносилац вести”.

Мелхиор

Као што је у збрајању својих сигнификантних доживљаја нашао за сходно да наведе и премлаћивање сопствене супруге, како би предупредио могућу замерку због евентуалног прећуткивања, тако је Хандке створио за потребе самокритике лик звани Мелхиор (краљ светлости, један од тројице краљева који долазе на поклоњење Христу), већ како се то подразумева за једног егоценетричног аутора. Мелхиор је био сапутник, пишчев *alter ego*, заљубљеник у књижевност, али се после стварања књижевних дела посветио писању за новине. Хандке признаје да се намучио при стварању једног опонентног лика који искаче из ритма приповедања и критикује „сензационалистичко и извештачено писање”.¹⁵

Тако је најоштрија могућа критика дела изречена у делу самом, јер ако већ неко треба и може да критикује Хандкеовог „приповедача”, онда је то сâм приповедач. Тиме је показана и пишчева стваралачка зрелост, да једноставно не чека на критику, јер ако већ опсежним еписким делом које је сво посвећено лику и делу ауторовом, индиректно ставља до знања: књижевност, то сам ја, онда себи даје за право да буде и *pontifex maximus* том истом делу. Тиме нехотично сведочи о једном стању у уметности која је превалила пут од анонимности аутора и непотребности да се овековечи потписом на своме делу, до времена када је јаство постало централна тема уметности исказана, као што је овде пример, у радикалном облику нарцисоидног уметника који стоји пред читаоцем *Моравске ноћи*. Колико год се Хандке успињао да буде самосвојан и ка себи окренут, толико остаје чедо свога времена, у коме омасовљена јединка тежи за надокнадом ускраћене индивидуалности посежеући при том управо за делима које нуди Хандке. Имагинарном критичару је припао задатак да атестира приповедачу тзв. смрт уметности, што је пре метафизичка него стварна

¹⁵ Stephan Sattler, н. д.

смрт. Док се у грчкој античкој уметности радо позајмљивало од другог аутора, што није било спорно, јер без тих креативних позајмица би уметност осиромашила, дотле у захукталом времену умножавања уметничког дела, финансијско-правних обавеза и ограничења, и надасве изразито индивидуалистичког надметања, дијагноза о смрти уметности се прихвата као готова ствар. Управо је време стварања Петера Хандкеа, време деконпоновања и деструкције, постмодернизма који још доноси плодове, и којем Хандке даје велики допринос.

„Песнички језик је мртав ...”, каже Мелхиор, у налету саветодавне реторике. Песништво је лишено светих ствари, нема више табуа, све је већ виђено у уметности, па и књига „европског кружног путовања”, већ је одавно написана, чак и он, критичар, само треба да убаци имена ликова и места, и све је већ готово. Оригиналноост више није могућа. А оно последње што је приповедач као уметник имао, била је част његовог занимања, па и то је изгубио, јер се одлучио да „живи на Балкану, и воли Балкан”. Штампа као масовна индустрија речи је монополисала језик и потиснула књижевност изван домашаја просечно писменог човека у његовом слободном времену. „Једини власници речи и реченица” сада слободно могу да испуњавају њима новине, уверава приповедача Мелхиор и тврди да је он „монструм који слави јубилеј”. Њему је придодата аутобиографски аутентична црта нискострасних порива уметника жељног славе који има функцију ординарног *eža*, својственог сваком обичном литерати. Он исмева приповедачево настојање да артикулише „примарну безјезичност”, којом Хандке покушава да реконструише рудиментарне облике вербалне комуникације као прајезика. Церећи му се у лице биће му допуштено да каже да се приповедач у трагању за духом језика и књижевности претворио не у „дух” него у „авет”. Али и Хандке ужива у поигравању са својим критичарима. Тако ће га француски филозоф Ален Финкелкрот (Alain Fienkelkraut) критиковати због поистовећивања бомбардовања Србије са холокаустом, називајући га „идеолошким монструмом”.¹⁶ Хандке то прихвата и уноси у *Моравску ноћ*, где приповедач себе назива „монструмом” као што је то мало пре учинио и његов лични критичар.

Пандан Мелхиору је приповедач у првом лицу који приповеда о себи. Лик шпанског песника Хуана Лагоа Лагунаса (Juan Lago Lagunas) из порушеног римског града Нумансије у Шпанији. Локални песник и писац Лагунас, који никада није

¹⁶ www.spiegel.de/kultur/literatur. 01. 04. 1999.

напустио зидине града у коме живи и који никада није био са неком женом, иако пише љубавну поезију, волео је једино своју мајку која га смешта у лудницу. Шпански писац је изгубио отаџбину, која је имала име, и доспео у време када више ништа имена нема. Сиров таленат, слаба психа и неспособност да се издржи притисак живота доводе Лагунаса да завија заједно са пристиглим псом, и да га у том завијању надјача, тако да овај умукне. Надвладати пса у завијању, значи у Хандкеовој симболици, видећемо ускоро, бити глупљи од књижевног критичара оваплоћеног у псу. Сви су у песмама Лагунасовим препознавали губитак отаџбине и време будуће и прошло које је он проклињао. Песнички позив, порука је, није нимало лак, и у *ирезвеном њијансију*, у коме песничка уметност настаје — гости брода *Моравска ноћ* пију вино — лако се може остати без могућности повратка у трезвену стварност. Најзаводније је бити патриотски и љубавни песник, а да се отаџбина, коју су у овом случају порушили Римљани, и љубав никада нису ни видели ни осетили.

Велика посвећеност језику, појединим речима и гласовима у Хандкеовој језичкој уметности претпоставља код читаоца сензибилитет за језички минимализам. Снажна језикотворбена и уметност поигравања речима одвратиће читаоца жељног приповедања којим доминира радња. Стога ће Хандке дословце рећи, да за разлику од Хајнриха фон Клајста или неког из америчке школе, не може одмах да почне *in medias res*. Логично. Јер би га директни почетак једне приповедне линије обавезао да на њој истраје и не скреће у истраживање језика као стварне слике непознатљивости света. Када би приповедао као Клајст или као Томас Ман, кога никако не воли,¹⁷ читава Хандкеова поетика би се урушила. Иако су сва тројица аутори дубоко садржајне прозе, Хандке већ у равни језика тематизује оне проблеме до којих друга двојица долазе приповедањем радње. Стога има у немачком говорном подручју академски образованих читалаца који на помен Хандкеа одмахују главом и једноставно кажу: Хандке. Њега не волим. Начин како пише је тежак и досадан. Ко то каже, нема афинитет према поезији.

Жена

Веома често понављани лајтмотив *Моравске ноћи* је тајанствена лепа жена на броду чије се немо присуство описује

¹⁷ André Müller, *Interview mit Peter Handke 1988*. In: *Die Zeit*, 3. März 1989. Иначе, и Андре Милер је као и Хандке из мешовитог брака и дете рата. Рођен је 1946. у немачком Бранденбургу од мајке Аустријанке и оца француског војника.

спорадично и која се провлачи кроз казивања. У већ поменутој атмосфери приповедања налик оној из *Хиљаду и једне ноћи*, безимена жена лишена је приповедачке функције коју у оријенталној збирци има Шехерезада. Она има наизглед једноставну улогу као жена чија се лепота и доброта само назначавају, исто као и њена „економска и техничка” улога. Али, убрзо се испоставља да је „непозната жена” основ свих прича и путовања, да није „његов смртни непријатељ”, већ да је она која приповедача спасава, али њен лик остаје у тами најинтимније сфере који употпуњује магично казивање, у коме постављање и васпостављање слике као представе има важнију улогу од приповедане радње. Приватност се осећа и у делу где се приповедач носи мишљу да убије „жену” која га све те године прати и не да му да буде слободан.

Улога ствараоца уметничког дела за Хандкеа није ни најмање сакрална категорија. Тако приповедач на кружном путовању посећује острво Крк под називом Кордура, где је написао 1964. први роман, *Сјиршљени*, и упознао прву љубав, и где је и према девојци коју је волео и према књизи коју је писао постао „преварант” и „фолирант”, што је још један Хандкеов назив за писца и његову улогу у уметности. Пошто писац у својим *преварима* као коначном резултату свога списатељског посла, кривотвори чињенице које полаже на олтар славе.

Изненада се указује поменута девојка као просјакиња испред цркве, и једино по једној бори на лицу ју је препознао да би се на тренутак указала у свој младалачкој лепоти. Од времена када се „упустила са мушкарцима” почиње да се затиче у лучким крчмама, док млађани писац кришом од њеног погледа прави белешке.

Мотив жене је уједно и добро познато јадиковање уметника од када се упустио у уметничко стварање и конкурентску трку између биолошког и креаторског *ја*, које једно друго спутавају и реципијентима уметности дарују низ биографских згода и чини толико пута рабљену окосницу уметничких дела. Читаво Кафкино стварање је добрим делом једна јадиковка за вољеном женом и уједно одбијања да буде са њом јер то нарушава стваралачки процес. Хандке је, по том питању, Кафкин легитимни наследник. И он јадикuje да као писац нема право да истовремено буде са неком женом. Он је привид, само опсена и волећи њега, жена то заправо и не чини, као што то не може из разлога самоспознаје да чини са њом. „Он није смео ниједној жени да буде мушкарац”, закључиће на крају таквог размишљања. Није чудо што су Хандкеу глумице биле опсесија и љубавнице. Објасниће да је то стога, што женама највише

одговара тај позив, који уједно укида оно што му код њих смета — њихову телесност.¹⁸

Не би ли појачао убедљивост и искреност *Моравске ноћи*, Хандке убацује и једну аутобиографску сцену која се често помињала у време медијске хајке поводом објављивања *Правде за Србију*, када је претукао своју тадашњу животну сапутницу, аустријску глумицу Мари Колбен (Marie Colbin). Тиме је могућим критичарима недовољне веродостојности аутобиографског у делу избио оружје из руку и сâм описао немили догађај. Да ли се он стварно догодио? За сада, постоје јавна оптужба и признање у књижевном облику. То је та истина о којој Хандке спочетка и говори, када дефинише аутобиографско и књижевно.

Наиме, у време најжешћих медијских напада на Хандкеа, Колбенова је објавила маја 1996. изјаву у којој оптужује Хандкеа да „није миротворац” већ да подстиче „једностраношћу, непопустљивошћу, помамом за влашћу и егоманијом” наоружавање и тиме и ратове, а као доказ томе навела да још „чује како јој глава удара о камени под” и „осећа планинарску ципелу испод појаса и удар песнице у лице”.¹⁹ У *Моравској ноћи* то изгледа, између осталог, овако: „Чак и када се стропоштала, није могао да престане, газио ју је, и било му је свеједно где”. Сутрадан следи заклетва, којом се кратко дефинише амбивалентан однос између немогућности жене и могућности књиге: „Никада више једна жена. Никада више једна књига.” У односу према женама приповедач не искључује парадоксалност. Жена која га уходи читавог живота, није жена његовог живота. То је једна друга. За њом као да гори од жеђи.

И када се приповедна и приповедана ноћ буду примакле крају, приповедач ће посегнути да загрли жену која је непрестано била ту због њега. И када се буду загрлили „као што се ниједан пар никада загрлио није” и када се постави питање „Љубав?”, приповедач ће схватити да те жене нема, да она постоји, али изван сна и да не припада њему. Бол који настаје таквим сазнањем доводи и до основне спознаје као наравоученија приповедања: „Коначно је био раздвојен”. Креатор је покушао да загрли творевину своје имагинације. Толико је у њу и сам поверовао као птица која покушава да излети кроз насликани отворени прозор. Самохвали нема краја. Али ноћ као

¹⁸ André Müller, н. д.

¹⁹ *Tiroler Tageszeitung Online*, 21. Мај 1999. Мари Колбен снимила је 1985. једночасовни телевизијски филм *Болест смрти* (*La Maladie de la Mort*) према тексту Маргерит Дирас (Marguerite Duras), а режирао га је сам Петер Хандке.

царство имагинације узмиче пред реалностима светлости дана и вољене особе нема. Ништа лепше као комплимент креацији, ништа страшније за креатора.

Пас

Ко је тај пас? Својевремено је Хандке у *Поруци њланине Сенд-Викѿоар* (1980) описао, што је и сам признао, гласовитог немачког критичара Марсела Рајх-Раницког (Marcel Reich-Ranicki), који је знао да буде веома оштар према Хандкеу, као пса („Потом је стајао претећи мирно и пажљиво и дуго читао у моме лицу, али пак само тражећи знаке страха и слабости.”).²⁰ Приказивање критичара као пса, нарочито када се тумачи *Моравска ноћ*, може да заведе и да се у сваком опису пса у роману одмах помисли на критичара. Ваља погледати.

Први пас који се јавља дат је у сцени посете гробљу аутобусом. У повратку са гробља поред аутобуса трчи пас који је спрејом обојен у боје државне заставе, па га из самилости и осећања националног поноса, путници узимају у аутобус. Хандке не каже ко је обојио пса, нити да је пас обојен у боје српске заставе. Упућени у политичке конфликте и оружане сукобе на Косову од после Другог светског рата наовамо знају да су Шиптари радо користили животиње за ниподаштавање државних симбола. Тако је током демонстрација 1981. на Косову редовно псима или магарцима била везивана Титова слика, и таква животиња пуштана пазарним даном међу свет.

Наредно помињање пса следи на острву Кордури, где пас чита гласом девојке приповедачу текст са камене плоче, који говори о приповедачевој првој љубави и оптужује га да је од њега абортирала. Пас поприма величину телета и прати га у Нумансији, Шпанији, подсећа приповедача поново на пса из Породина и стоји, према опису величине доге и завијањем попут вука, у директној вези са псом-критичарем из *Поруке њланине Сенд-Викѿоар*. Да би се одмах потом пас нашао у једном ципу на задњем седишту.

У једној фантазмагоричној сцени, где је реч о топонимима, књижевним ликовима и политичарима измењених имена, помиње се и пас који одједаред залаје. Политичарима је Хандке изменио имена и сврстава их у ред са Кју-Клукс-Кланом, Џингис Каном, Карлом фом Брук, Гринго Бушом, Папом Бенедетом, Јосипом Фишерменом, Магдаленом Ганцхел, Бернхард-Хинрихом Гликскраутом, Осимом Вајхзоном и А. Хи-

²⁰ Peter Handke, *Die Lehre der Sainte-Victorie*. Frankfurt am Main 1984, 46. Хандке је признао да је Рајх-Раницког приказао као пса у: André Müller, н. д.

тлером, а реч је, заправо, о следећим политичким личностима: Carla Del Ponte, George Bush, Papa Benedetto, Joseph Fischer, Madeleine Albright, Bernard-Henri Lévy + Alien Fienkelkraut, вероватно Osama bin Laden, и A.[dolf] Hitler. Сви у оригиналу наведени су на овај или онај начин учествовали, или према ауторовом мишљењу учествовали у политичком тј. војном насиљу према Југославији и Србији током политичке кризе деведесетих година двадесетог века.

Другом приликом, током путовања кроз Аустрију, приповедач се сећа пса из Породина, који се на тренутак јавља у виду гаврана.

Приповедач посећује аустријског писца Фердинанда Рајмунда (Ferdinand Raimund), који је покушао самоубиство пуцањем у уста, јер је мислио да је пас који га је угризоо бесан, али Хандке наводи да је Рајмунд то учинио због жене. Непосредно после покушаја самоубиства, Рајмунд је преминуо.

При посети роднога села Стара Вас у Корушкој (опет самаркандски след вокала а-а-а), приповедачу трчи у сусрет пас који му се обрадовао, али тај пас није онај претећи злокобни, већ привржена домаћа животиња која не персонификује никог. Приповедач се сећа кућног пса који је некада мирно лежао поред његових ногу.

Секунда

Приповедање које радњу ставља у други ред, па чак и видно запоставља, потребује и веома кратку јединицу времена коју приповеда. Џојсовска развученост, а Хандке је помно проучавао *Уликса*, приповедано време код Хандкеа је дефинисано као секунда, заправо као оно време потребно да филмски гледалац у довољној мери уочи за даље праћење филма битна обележја сцене. Секунду, дакле, Хандке користи у пренесеном смислу временског одређења. Неки пут је њен синоним реч „тренутак”. Секундом се оперише кроз читаву приповест као кључном јединицом не за мерење времена, већ за регистравање промене стања. Секунда је и време опажања једне појединачне слике, па како Хандке ређа слику за сликом и инсистира на осматрању и опажању, тако је и секунда томе примерена временска јединица.

Већ је наведена сцена када путници аутобуса којим посећују бивше гробље крећу натраг, и када дете „из непријатељског народа” осећа грижу савести и срамоту која је нанета посетиоцима и њиховим мртвима, те стога није у стању да узврати махање једној жени из одлазећег аутобуса истоветним махањем руке, већ супротно нормалној реакцији комуницирања,

само на кратко, „за једну дрхтаву секунду” тргне прстом шаке без подизања руке. Потпуно је бесмислено свако даље описивање. Тај детаљ, та „секунда” код Хандкеа замењује странице описа, као што и добра фотографија не потребује текст.

У „трајању од једне секунде” васкрсава сво сећање на лицу лепе девојке са мора, као „својевремено, њеновременно, обовремено, благо и пуно изазовне љупкости”. Све што би могло да има призвук романтичног, плачевног, а тиме уметнички баналног, одбацује се и заједнички доживљај своди на неколико речи чија значења могу да стану у делић времена звани секунда. И у једној „истој тој секунди” ће се приповедач обрушити на жену којој је отворио врата, ударајући је као што „никога догле није тако тукао”. Жену која га читавог живота прогања, своју „непријатељицу”, угледаће у „секунди”, у којој ће и попут „муње, блештаво и јасно” спознати да је реч о дугогодишњој „прогонитељици”.

Мерити време приповедања у секундама не значи ни на који начин заговарати брзи темпо живљења, каже ауторов приповедач у тренутку када авион у коме се налази описује круг над Бечом, где треба да слети. Пред слетање, при успоравању лета, приповедач ће се осетити „враћеним у време”, биће поново „забрављен” у „урођени систем, током једне једине секунде, која душу поново чини здравом”.

У посети Фердинанду Рајмунду, сазнаће приповедач од свога аустријског колеге по перу, на питање да ли се још могу причати бајке о срећи и задовољству, да то није могуће, или у најбољем случају само у делићима који „трају једну секунду”. Уз сву атмосферу *Хиљаду и једне ноћи*, *Моравска ноћ* је њена супротност у приповедачкој структури. Док тамо Шехерезада преживљава захваљујући вештини и пре свега трајању приповедања, овде приповедање има успех једино ако је приповедач кадар да се лиши клишеа и приповеда приповедање као круну приповедачког умећа. Оно што би Шехерезаду коштало главе одмах, овде чини окосницу приповедачке егзистенције, али и чини га битно различитим од конкуренције којој је управо Шехерезада узор.

После година путовања приповедач се обрео код свога полубрата на селу, али га овај не препознаје, па размишља како да му стави до знања о коме је реч. Свакако, било би погрешно да му покаже неку исправу, јер би то „уништило секунду поновног виђења после дугих година” и „преко те секунде даље чак и читаво поглавље поновног виђења”. Доноси одлуку да полубрата подсети на повратак мајчиног брата, који се идентификовао бучним метлањем дворишта усред ноћи, па је разбудило све укућане. Приповедач се лаћа метле и почиње

да метла, после чега долази до препознавања. Антички мотив је јасно поновљен. Одисеј никоме не казује ко је, већ просце растерује умећем и свима бива јасно да то може да буде само Одисеј. Све године, дакле, одвојености могу се упропастити једном секундом несмотреног покушаја погрешног препознавања.

13. поглавље

Моравска ноћ је замишљена као свођење приповедачког рачуна од првих дана и првих страница приповедања, а свођење приповедачког рачуна саме *Моравске ноћи* је њено последње, 13. поглавље. Свитање ће укинути ноћно приповедање и све што је током ноћи снага нарације и имагинације стварала, приповедач ће коначно бити „раздвојен”. Нестао је и „пас који јури за аутобусом”, није се остварио ни замишљени крај дружења пријатеља и познаника на броду којим је требало да отплове Дунавом до Црног мора. Нестало је и брода *Моравска ноћ*, који се скврчио у чун (мисли на *Вожњи чуњем или Комад за филм о рајшу*, 1999), чун је потонуо, Морава је пресушила, а Породин више није био енклава. Зар то није било тутњање приградских возова, а не дивља бука аутопута, пита се приповедач. При томе се мисли на париско предграђе Шавил (Chaville), где Хандке живи и кроз које пролазе приградски возови.

Јавља се трећи од три анђела којих има у делу: анђеол чувар који га прати на Балкану, анђеол упозорења и анђеол спокоја, и приповедач долази до закључка читаве приповести: „*То је ѿо. И ѿо је ѿо*”, што је заправо стих песме *Хајде да се волимо* из истоименог филма певачице Лепе Брене (заправо Фахрета Јахић-Живојиновић). Цитати из забавне музике су код Хандке опште место. Филозофија, естетика, етика, политика, расправа о уметност са својим начелима и идеалима не привлаче Хандкеа, нити су на било који начин узор коме у делу тежи. Управо један лако певљив стих, а најчешће је то наслов песме, као горе цитиране *Ајачи*, могу стога да искажу бит његове књижевне замисли. Лепа Брена није овде случајно цитирана. Ем се уклапа у приповедање, ем се сама певачица залагала својим пројугословенским садржајем песама за опстанак Југославије.

Напуштајући Балкан, приповедач остаје веран својим погледима на свет, да је све исто у својој различитости коју треба поштовати. Свега што је описао на Балкану има и у Европи. Ништа мање Европа није Балкан, нити је Балкан нешто више од Европе.

И када буде своје целоноћно приповедање привео крају, даће приповедач сетан опис „косог сијања кроз облаке” и рећи за њега да је то „којипут био живот”, и нека „ти будеш син своје секунде” и нека „секунда буде твој дах”. Космичка слика стварања света, као први чин у коме се раздвајају тама и ноћ, и живот јединке који спрам трајања света наликује једној секунди је Хандкеово мирење са филозофским превазилажењем свега што је претходно било изнето као проблем трошног човековог обитавања на Земљи. И управо та застрашујуће брза пролазност појединачног живота Хандкеу даје за право да приповедање излаже у „секундама”.

И управо на том месту, после више од 550 страница приповедач је на циљу: „Коначно је раздвојен.” Приповедач је испричао приповест о приповедачу и ослободио се приповедачеве приче, али и себе самог претворио у причу — и на крају, *раздвојио* себе, у аутора и приповедача, али и себе од приче. Хандкеова стара теза о приказивању „унутарњег света спољњег света”, первертирање садржаја и приказивање његове сложености спроведено је и овога пута консеквентно на самоме себи, тј. на сопственом делу и сопственој личности, ако код њега између та два, видели смо, и има разлике.

Хандке је *Моравску ноћ* писао, да подсетимо, у 65. години, и то по принципима свог програмског текста *Ја сам сјајни новник куле од слоноваче* из 1967: „Књижевност је за мене дуго времена била средство да о себи стекнем, ако не јасну, онда јаснију представу. ... Стварност књижевности ми је скренула пажњу на стварну стварност. Она ми је разјаснила мене самог и оно, што се око мене догађа.”²¹ *Моравском ноћи* је доказао да је тим начелима остао веран у своме стваралаштву скоро више од четири деценије.

²¹ Peter Handke, *Ich bin ein Bewohner des Elfenbeinturms*, Frankfurt am Main 1972, 19.

ТОМИСЛАВ БЕКИЋ

ХЕРМАН ВЕНДЕЛ И ЊЕГОВА ПОСРЕДНИЧКА УЛОГА ИЗМЕЂУ НАС И НЕМАЦА

У преломним тренуцима своје новије историје српски народ је у два маха међу Немцима имао изузетне тумаче и заточнике својих интереса, који су својом разгранатом делатношћу у великој мери допринели његовој националној и културној афирмацији у немачком и европском културном простору. У двадесетим годинама 19. столећа, када се, захваљујући знатном броју преводилаца наших народних песама (Талфј, Грим, Весели, Герхард, Гете) чак може говорити о „српском периоду” у немачком романтизму,¹ то су били пре свега филолог Јакоб Грим и историчар Леополд фон Ранке, који су својим списима српски народ увели у Европу као народ који поседује своју особену националну културу и националну историју.² Сто година касније, током двадесетих година 20. века, поново се јављају два Немца — филолог и слависта Герхард Геземан и публициста и историчар Херман Вендел — који су се својом научном и публицистичком делатношћу неуморно залагали за

¹ Dr. Ljubomir Ognjanov, *Die Volkslieder der Balkanslaven und ihre Übersetzungen in deutscher Sprache*. Berlin 1941, 73.

² О Јакобу Гриму и његовим заслугама за нашу културу вид. пре свега темељне књиге Миљана Мојашевића: *Јакоб Грим и српска народна књижевност. Књижевнотеоријске и филолошке основе*. САНУ. Посебна издања, књ. DLIII. Одељење језика и књижевности, књ. 34. Београд 1983. и *Јакоб Грим. Прилог историји филологије и немачко-српских културних веза*. САНУ. Посебна издања, књ. DCXXXI. Одељење језика и књижевности, књ. 48. Београд 1995; затим *О двестагодишњици Јакоба Грима*. Зборник радова са научног скупа одржаног од 12. до 14. новембра 1985. САНУ. Научни скупови, књ. XI. Одељење језика и књижевности, књ. 8. Београд 1988. — О Леополду фон Ранкеу вид. Никола Радојчић, *Ранкеова нова концепција српске историје*. Поговор уз издање Леополд Ранке, *Српска револуција*. Превео Огњан Радовић. СКЗ, Београд 1965; Андреј Митровић, *Леополд Ранке и српска револуција*.

афирмацију управо утемељене југословенске државне заједнице и њене културе. Њиховом деловању и њиховим заслугама одата су, природно, с наше стране одређена признања, па су се Јакоб Грим и Леополд фон Ранке налазили међу првим странцима које је Друштво српске словесности 1849. изабрало за своје чланове, те они данас представљају готово неразлучиви саставни део наше националне и културне историје. Признања су, дакако, одата и Герхарду Геземану и Херману Венделу: обојицу је Матица српска изабрала за своје почасне чланове, а Херману Венделу је уз то 1929. указано посебно признање избором и проглашењем за почасног доктора Београдског универзитета.

Међутим, ако су имена Јакоба Грима и Леополда фон Ранкеа данас незаобилазна у разматрању наше новије историје, имена и заслуге Герхарда Геземана, утемељивача модерне југославистике код Немаца, и Хермана Вендела, аутора десет књига и готово непрегледног броја написа и чланака о нама по разним немачким угледним гласилима, готово да су потпуно пали у заборав. Ако се за Герхарда Геземана у последње време пробудило интересовање, пре свега за онај део његовог научног рада који је посвећен истраживању нашег народног стваралаштва,³ за Хермана Вендела се то не би могло рећи, будући да је репро-издање његовог капиталног дела *Борба Југословена за слободу и јединство*, објављено пре неколико година, остало готово сасвим незапажено, што само на свој начин потврђује утисак да се у нашем јавном и културном животу, стицајем низа околности, изгубила свест о значају и заслугама ове изузетно значајне личности⁴ за нашу културу у раздобљу између два светска рата. Још необичније делује чињеница да је Херман Вендел, који би управо данас својим списима могао да допринесе превазилажењу одређених погубних заблуда, готово потпуно пао у заборав у немачком културном простору.

³ Тако је у књизи *Ка поетичи народног песништва. Страна критика о нашој народној поезији*. Prosveta, Beograd 1984. коју је приредио Светозар Кољевић, одломком из једне веће студије заступљен и Герхард Геземан. Исте године се у издању СКЗ појавило дело Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915—1916*. у преводу Радосава Меденице, који је и аутор језгровитог поговора у којем даје целовит преглед Геземановог југославистичког стваралаштва. — У последње време објављена су три Геземанова дела, и то: *Студије о јужнословенској народној епизи*. Избор, превод и поговор Томислав Бекић. Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска. Београд — Нови Сад 2002; *Црногорски човјек. Прилоџ књижевној историји и карактерологији пастирјархалности*. Превео Томислав Бекић. ЦИД, Подгорица 2003. и *Приче из заседе*. Приредио и превео Томислав Бекић. Вршац 2004. — У штампи је избор Геземанових радова под насловом *Студије из културне социологије Балкана* код београдског издавача Equilibrium.

У немачком културном простору, наиме, објављен је током деведесетих година прошлог века замашан број књига разних аутора, посвећених драматичним збивањима у нашој земљи. Безмало сви ти аутори мањих и већих дела, новинари и публицисти, и понеки историчари од струке, наступају са амбицијом да се широкој јавности представе као *йознаваоци јуџословенских, йосебно срйских йроблема*, што је, природно, подразумевало да се ослањају на већ постојећу немачку литературу, односно да су упознати са доприносом немачке историографије, славистике, фолклористике, етнографије итд., проучавању историје и културе јужнословенских народа, а у том склопу и српске националне историје и културе.⁵ Међутим, изузетно се ретко дешава да се ти аутори позивају или ослањају на већ стандардну немачку литературу из делокруга истраживања југословенске проблематике. То посебно пада у очи, када је реч о српској историји 19. века, где је класично дело Леополда фон Ранкеа *Срйска револуција* незаобилазно, а поготово када је реч о српској и јужнословенској проблематици с почетка 20. века, где је публициста и историчар Херман Вендел својим бројним списима и књигама посвећеним колико српским толико и југословенским стварима с правом уживао глас једног од најбољих зналаца новије јужнословенске историје.

Прећуткивање или заобилажење Хермана Вендела од стране савремених немачких историчара и публициста, који махом у мање или више утемељеном историјском осврту настоје *истйоријски* да објасне драматична и трагична збивања у вези

⁴ Вид. Zoran Konstantinović, *Zur Diachronie und Synchronie der Garmano-Slavica: Wendel-Gesemann-Matl-Schmaus*. Anzeiger für slavische Philologie. Bd. IX, 1, 1977, 171—185.

⁵ Указаћемо само на неколико аутора који су се у немачком јавном мњењу својим написима у утицајним дневним гласилима и својим књигама „профилисали” као експерти за „југословенску проблематику”: Dorothea Razumowsky, *Chaos Jugoslawien. Historische Ursachen, Hintergründe, Perspektiven*. München 1991; Mihaela Wimmer, Stefan Braun, Joachim Spiering, *Brennpunkt Jugoslawien. Der Vielvölkerstaat in der Krise. Hintergründe-Geschichte-Analysen*. München 1991; Imanuel Geiss, *Der Jugoslawienkrieg*. Frankfurt/M. 1993; M. W. Weithmann, *Krieseherd Balkan. Ursprung und Hintergründe des aktuellen Konflikts*. München 1993; Thomas Brey, *Die Logik des Wahnsinns. Jugoslawien. Von Tätern und Opfern*. Wien 1993; Wolfgang Libal, *Die Serben. Blüte, Wahn und Katastrophe*. Wien 1996; Viktor Meier, *Wie Jugoslawien verspielt wurde*. München 1996. — Како сами наслови појединих књига говоре, аутори настоје да „југословенску драму” објасне из историјске перспективе, односно да укажу на изворишта и корене драматичних збивања у историјској прошлости југословенских народа, а пре свега српског народа. Међутим, ниједан аутор, чак ни један тако угледни историчар као што је Имануел Гајс, ниједном речју не помиње Хермана Вендела, иако мора да су му познати његови радови у вези са истраживањем узрока и кривике за избијање Првог светског рата, будући да се управо И. Гајс посебно бавио том проблематиком.

са процесом разбијања и распада Југославије,⁶ толико је упадљиво да већ сама та чињеница, као и наш немаран однос према њему, представља довољан разлог да се у главним обрисима предочи његово сразмерно богато и разнородно публицистичко и историјско дело. Сасвим је разумљиво да ћемо се при томе усредсредити на онај део његовог публицистичког рада који се односи на јужнословенску тематику, како бисмо на тај начин подсетили на његове заслуге и уједно указали на потребу темељног разматрања његовог места у историји немачко-јужнословенских, односно немачко-српских културних веза и односа.⁷

Када је Херман Вендел октобра 1936. године изненада умро у 52. години живота као емигрант у Паризу, готово да није било наших новина и значајнијих културних, књижевних и научних гласила у којима није било мањег или већег прилога посвећеног његовим заслугама за нас.⁸ Међу нашим истакнутим научним посленицима огласили су се тада, да наведемо само два најрепрезентативнија имена чији судови ни данас после више од седам деценија нису изгубили од своје актуелности — историчара Владимира Ћоровића и германисту Пера Слијепчевића. По Владимиру Ћоровићу, без сумње најкомпетентнијем да оцени Венделове заслуге са становишта историографије, Вендел се „вратио на старе немачке традиције, на време Гетеово и Ранкеово, па свако ко хоће да види које су идеје Србе водиле у њиховој борби и који су их мотиви покретали, моћи ће у доброј мери да то сазна из Венделове књиге *Борба Југословена за слободу и јединство*, јер су у њему наша, јужнословенска стремљења нашала поузданог тумача.”⁹ А Перо

⁶ О утицају западне штампе, пре свега немачке и аустријске, на разбијање и распад Југославије у радовима Слободана Вуковића, *Немачка, Аустрија и разбијање Југославије*. Социолошки преглед, год. 35, 2001, бр. 3—4, 213—234. и *Стереотипи о Србима и разбијање Југославије*. Зборник Матице српске за друштвене науке 120, 2006, 75—112.

⁷ Веома инструктиван чланак о Херману Венделу доноси репрезентативни и по веома строгим критеријумима урађени немачки биографски лексикон за историју југоисточне Европе — *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Hr. von Mathias Bernath und Karl Nehring. Bd. IV, München 1981, 457—458, док је код нас укључен у *Енциклопедију српске историографије*. Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1997, 301—302, у којој су заступљени најзначајнији немачки историчари и слависти који су се бавили проблемима југоисточне Европе, дакле и историјом српског народа.

⁸ Живорад П. Јовановић, *Hermann Wendel (1884—1936)*. Српски књижевни гласник, НС, 49, 1936, 312—314. — Уз овај свој некролог Ж. П. Јовановић доноси и библиографију прилога објављених у домаћим дневним листовима и периодичним публикацијама и констатује да је само до пред крај 1936. године објављено око 30 прилога о Херману Венделу.

⁹ *Херман Вендел*. Страни преглед, VII—VIII, бр. 1—4, 1936—1937, 215—222.

Слијепчевић у свом опсежном и историјски утемељеном осврту на Венделово дело устврђује да смо пре њега имали „цео низ немачких познаваатеља, одлучних пријатеља, преводилаца или пропагатора, али је он био први Немац који је Немачку упознао са Југословенима и тумачио им њихову борбу за ослобођење и уједињење”.¹⁰ Заслуге Хермана Вендела су утолико веће, истиче П. Слијепчевић, што је он проблем нашег духовног споразумевања са Немцима видео као један од најважнијих, јер нас историјске, економске и културне везе упућују на приближавање, али на основи коју је он правилно означио — „на основи равноправних међусобних уважавања и пуне националне слободе”. Отуда, закључује Слијепчевић, без сумње један од најбољих зналаца не само дела Хермана Вендела него и узајамних културних веза између нас и Немаца,¹¹ ми у Немачкој нисмо никада имали активнијег пријатеља и темељнијег познаваоца наших ствари од Хермана Вендела.

Потичући из пограничног појаса између Немачка и Француске, рођен 1844. у Мецу,¹² Херман Вендел се у свом разгранатом публицистичком, књижевном и историјском раду неуморно бавио, како каже В. Ђоровић, културноисторијском проблематиком „три главне европске расе: германске, романске и словенске”,¹³ али се може рећи, мада су му најобимније књиге о Хајнриху Хајнеу и Дантону,¹⁴ да се понајвише бавио јужнословенским проблемима, које је пратио почев од 1910.

¹⁰ Херман Вендел (1884—1936). Архив за правне и друштвене науке, XXVII, бр. 1, 1937, 1—20.

¹¹ Вид. Pero Slijepčević, *Gegenseitige Beziehungen der deutschen und serbokroatischen Literatur*. Die Literatur, Stuttgart, April 1940, као и српскохрватску верзију *Uzajamne veze nemačke i srpskohrvatske književnosti*. У: *Izabrana djela Pera Slijepčevića, III. O njemačkoj književnosti i kulturi*. Sarajevo 1980, 471—478. У том кратком али језгровитом прегледу немачко-југословенских књижевних односа П. Слијепчевић поново истиче Хермана Вендела: „За време balkanskih ratova, као i после, за време svetskog rata, mnogi ratni dopisnici su povoljno pisali o Srbiji. Herman Vendel je najviše radio na zbližavanju Nemaca i Južnih Slovena” (курзив мој — Т. Б.).

¹² О томе у његовим занимљивим мемоарима *Jugenderinnerungen eines Metzers*. Strasbourg 1934.

¹³ Херман Вендел. Страни преглед, VII—VIII, бр. 1—4, 1936—1937, 2.

¹⁴ Венделова обимна монографија о Хајнеу настала је усред Првог светског рата са циљем да допринесе помирењу између Француске и Немачке, што се види по завршној реченици увода у монографији: „Es lebe die deutsch-französische Verständigung! — Heinrich Heine. Dresden 1916, 5. — Обимна, фактографски добро утемељена монографија о Дантону — *Danton*. Berlin 1930. — једино је, колико нам је познато, Венделово дело које је после Другог светског рата доживело друго издање — *Danton*. Scriptor Verlag, Königstein/Ts 1978. — што на свој начин сведочи о вредности овог дела. — Ово дело је својевремено приказао П. Слијепчевић — „*Danton*” *Hermana Vendela*. Nova Evropa, Zagreb, XXV, бр. 8, 1930, 356—360.

све до своје смрти 1936. године. У раздобљу између два светска рата, по свој прилици, није било странца који је тако добро познавао нашу земљу, будући да ју је у неколико махова у дословном смислу прокрстарио с краја на крај, о чему сведоче његови и данас занимљиви путописи. Уз то готово да није било знаменитије личности нашег јавног, политичког, културног живота, са којим није био у непосредној, а са неким и у веома присној вези. У том погледу су од посебног значаја биле његове везе са Димитријем Туцовићем, Душаном Поповићем, Васом Стајићем, Станојем Станојевићем и др.¹⁵

Могло би се, природно, поставити питање којим се то побудама руководио Херман Вендел да се у толикој мери посвети јужнословенској проблематици, поготово када се има у виду да се, после краткотрајних студија историје, готово преваходно бавио публицистиком и да је, као један од најистакнутијих млађих чланова Социјалдемократске партије Немачке, 1912. са 26 година био изабран за посланика у Рајхстагу. Нема сумње да су поред одређених идејних опредељења Социјалдемократске партије Немачке, у великој мери драматични догађаји који су претходили избијању Првог светског рата — пре свега Балкански ратови 1912—1913 — условили да се заинтересује за проблеме јужнословенског простора, посебно за Србију и за њену борбу за опстанак. Већ током Првог светског рата је, ослањајући се на већ стечену представу о Србији, у којој је први пут боравио 1909. године, у Рајхстагу и у новинским написима храбро устао у одбрану Србије, која ће му у двадесетим годинама, у склопу јужнословенске проблематике, постати главном преокупацијом, а што ће на свој начин потврдити својим многобројним написима и књигама. Своје по-

¹⁵ У склопу истраживања Венделових веза са истакнутим личностима нашег јавног, политичког и културног живота до сада сам успео да пронађем само мали део његове преписке и то писма која је он упутио нашим културним и јавним посленицима. Резултате тих истраживања објавио сам у следећим прилозима: *Из њрејиске Васе Стајића са Херманом Венделом*. Зборник МС за књижевност и језик, XXXI/2, 1983, 309—314. и *Писма Хермана Вендела Станоју Станојевићу*. Зборник МС за историју 47—48, 1993, 167—184. У Додатку уз овај рад доносим неколико писама Хермана Вендела Васи Стајићу и Станоју Станојевићу, као пример и доказ његовог веома присног односа са нашим посленицима. — Што се пак тиче писама наших посленика Херману Венделу, ту изгледа, више не можемо да рачунамо са неким открићима. Наиме, по савету проф. Хелге Гребинг, историчарке из Гетингена, обратио сам се Архиву Социјалдемократске партије Немачке у Бону, где је наводно похрањена заоставштина Хермана Вендела. Међутим, Архив ми је доставио свега неколико докумената уз обавештење да сва трагања Архива за Венделовом заоставштином нису уродила плодом и да је, по свој прилици, нестала током Другог светског рата.

буде и мотиве да се бави јужнословенском проблематиком можда је најјезгровитије изложио у тексту *Немци и Јужни Словени*, у којем између осталог каже:

„Од Јужних Словена раздвајају нас сенке једног несрећног времена, у којем су, као у време градње Вавилонске куле, гласови народа били толико пометени да више нико никога није разумео. Али ако изнова и овог пута на истински трајан начин желимо да подигнемо мост према Југоистоку, онда је неопходно да стубове за ту грађевину ослободимо наталоженог песка историје; јер раније су разноврсни односи повезивали Немце с једне стране и Србе, Хрвате и Словенце с друге стране...” И на крају тог свог прилога, позивајући се на фелдмаршала Макензена, изричито констатује: „Ми смо се премало познавали, али српски народ поседује велике врлине; он мора да сачува и негује те своје врлине и да у њиховом духу васпитава своје будуће нараштаје ... У српском народу постоји и певач и јунак; ви морате да живите и Немци ће вас убудуће боље просуђивати.”¹⁶

Довољан је и овлашан осврт на списатељско и публицистичко дело Хермана Вендела из делокруга његовог бављења јужнословенском тематиком, па да се констатује да је уистину његов превасходни циљ био да Немцима предочи свеобухватну слику о једном народу који се одликује посебним националним и културним развојем, и чини саставни део европске историје, и то оног дела европске историје који је у великој мери био запостављен. Овакав став или приступ условио је како разнородност тако и ширину у Венделовом бављењу јужнословенском проблематиком, те је своју пажњу подједнако посветио и прошлости и садашњости, и историјском и културном развоју. При томе се не може пренебрећи чињеница да су симпатије Хермана Вендела на страни српског народа, али се нипошто не би могло рећи да Х. Вендел наступа само као заступник интереса српског народа.¹⁷ Јер, за разлику од Јакоба Грима и Леополда фон Ранкеа, који су Јужне Словене видели пре свега из аспекта српског народа, тако да готово нису ни обраћали пажњу на остале јужнословенске народе, што је да како било условљено одређеним историјским и културноисторијским моментима, Херман Вендел увек има у виду Јужне Словене као комплексну целину, па у том смислу изричито каже: „... сви сте ви Јужни Словени један народ; настојте да се скупите под једним кровом од Соче до Црног мора, да створи-

¹⁶ Hermann Wendel, *Aus und über Südslawien*. Berlin 1920, 91.

¹⁷ Перо Слијепчевић, *Херман Вендел*, 3.

те једну јужнословенску државу рођену из воље седамнаест милиона људи, државу која ће објединити сва племена...”¹⁸

Већ у својој првој књизи са југословенском тематиком, објављеној 1918. године, Херман Вендел изричито наглашава да циљ његових прилога није да балканске ствари, како се то уобичајило, прикаже на шаблонски начин, него да „из бити ствари развије њихову сопствену мелодију и сопствену филозофију”. Јер, „земље и људе на Балкану не познајем само из књига, него сам већ 1909, 1910, 1911. и 1912. обилазио Србију, Бугарску, Црну Гору и Европску Турску, а за време последњег устанка Арнаута прокрстарио сам на коњу непознату Албанију од Призрена до Скадра.”¹⁹ На ту прву Венделову књигу, у којој су у сажетом виду садржана сва битна питања јужнословенске проблематике, те на свој начин чини окосницу и исходште бављења нашом историјом и културом, надовезује се током двадесетих година, и то готово из године у годину, цео низ дела, у којима се на веома спретан и промишљен начин повезују прошлост и садашњост, политичка и културна историја. Та дела — *Aus und Südslawien* (1920), *Aus dem südslawischen Risorgimento* (1921), *Südslawische Silhouetten* (1924) — доимају се као својеврсна припрема за његово главно, а могло би се рећи и његово животно дело *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, које је исте године када је објављено — 1925 — одмах преведено на српски језик и наишло на веома леп пријем у нашој науци.²⁰ Тим обимним делом Херман Вендел дао је исцрпан преглед историјата идеја, процеса и покрета за слободу код Јужних Словена. За разлику од Леополда фон Ранкеа, пак,

¹⁸ Hermann Wendel, *Von Marburg bis Monastir*. Frankfurt/M. 1921, 75.

¹⁹ Hermann Wendel, *Südosteuropäische Fragen*. Berlin 1918, 9.

²⁰ *Борба за слободу и јединство*. Превео М. С. Недић. Предговор за српско издање написао Драгиша Лапчевић. Народна просвета, Београд 1925. — Одмах по објављивању тог дела опширан приказ објавио је Владимир Ђоровић у Српском књижевном гласнику, НС, XVI, 1925, 154—158. Поред овог преведена су и следећа Венделова дела: *О Јужославији, Италији и Албанији*. Београд 1923. и *О Јужнословенима у Гетшеовом огледалу*. Београд 1932. Осим тога се Вендел повремено јављао са својим мањим прилозима у нашим угледним часописима као *Лейтмотив Мајице српске*, *Српски књижевни гласник*, *Нова Европа* и др.

²¹ „Историју имају и подјармљени народи. И у овом тешком односу наступиле су промене, а у осамнаестом веку није више било као у шеснаестом. Напредак се може јасно уочити чим погледамо пажљивије живот ситног домаћинства.” Цитирано по издању Леополд Ранке, *Српска револуција*. Превео Огњан Радовић. СКЗ, Београд 1965, 35. — Ранке даје упечатљиву слику прилика и услова у којима је живео српски народ пре него што је са својим устанком ступио на историјску сцену. — Било би занимљиво направити упоредну анализу Ранкеовог и Венделовог поступка у приказивању историјских догађаја који се односе пре свега на српски народ.

који је сматрао да и народ који је поробљен и животи под туђинском влашћу поседује своју тиху и скривену историју коју треба открити,²¹ Херман Вендел приступа приказивању историје Јужних Словена као „народа без историје”.²² Пратећи ту историју од првих наговештаја тежње јужнословенских народа за слободом и уједињењем, при чему, природно, тежиште ставља на 19. столеће и на удео српског народа у том процесу. Херман Вендел даје својеврсну и целовиту историју јужнословенских народа све до стварања Југославије у децембру 1918. године. Међутим, ако је ово дело превасходно било засновано на литератури која му је стајала на располагању, онда његов спис *Bismarck und Serbien im Jahre 1866*, који делује као својеврсна допуна претходне књиге, почива на до тада непознатој и неистраженој архивској грађи, те настоји да разјасни питање о немачким понудама Србији 1866. да уђе у рат против Аустрије.²³

Готово у свим Венделовим списима долази до изражаја његова нескривена велика симпатија према српском народу и његовој историји, с једне стране, и његова отворена нетрпељивост према Аустроугарској монархији, с друге стране, што се види и по томе да често са задовољством понавља речи Фердинанда Ласала: „Аустрија је реакционарни принцип и од самог свог почетка најопаснији непријатељ свих слободарских идеја ... њу треба раскомадати, уништити, смрвити, а њен пепео треба расути на све стране света.”²⁴ Отуда не делује необично да га је готово до смрти закупљало питање Сарајевског атентата којем је посветио више прилога. Међу тим прилозима најзначајнији је његов спис *Die Habsburger und die Südslawenfrage*,²⁵ који је настао као резултат његовог рада у Парламентарном одбору Рајхстага за истраживање кривице за избијање

²² У уводу свог дела *Борба Јужнословена за слободу и јединство* Х. Вендел изричито каже: „Али као јужнословенски народ нису се могли наћи ни на једној земљописној карти; када би велике историјске нације Европе биле позване да се огласе и делују, они не би одговорили са: 'Ево нас!', него су, једва познати свету и науци мирно наставили да живе суморним животом 'једног народа без историје'.”

²³ На овај Венделов спис надовезује се, утемељено на далеко обимнијој историјској и архивској грађи, дело немачког историчара: Johann Albrecht von Reiszitz, *Belgrad—Berlin, Berlin—Belgrad 1866—1871*. Berlin 1936. Међутим, остаје чињеница да је Х. Вендел овим својим списом први захватио то питање о једном комплексном моменту у политичким односима између Србије и Пруске.

²⁴ Наведено по: Владимир Ћоровић, *Херман Вендел*. Страни преглед, VII—VIII, 1—4, 1936—1937, 220.

²⁵ *Schuld und Recht im Weltkrieg*, Bd. VI, 1923. — Х. Вендел је то своје Стручно мишљење објавио као посебну публикацију 1925. године.

светског рата. Тај изузетно значајан спис промакао је пажњи наше научне јавности,²⁶ и тек је у новије време објављен код нас.²⁷ Пошто је помно истражио сву расположиву грађу, Херман Вендел је у том спису најпре предочио комплексну слику прилика и околности које су условиле цео догађај или како он каже „унутрашњу логику догађаја”, да би изложио своје схватање да свако историјско збивање има своју унутрашњу закономерност и да историјске појаве и процесе, колико год да су нам њихови мотиви наоко скривени, ваља схватити и тумачити као плод и резултат одређених снага, интереса и настојања — и на крају закључио да не постоји никаква одговорност или кривица српске владе за атентат у Сарајеву.

Венделово познавање јужнословенске проблематике темељи се на изванредном познавању одговарајуће литературе историјског и културноисторијског карактера, али се његово познавање менталитета и нарави јужнословенских народа заснива на непосредним утисцима и сазнањима стеченим приликом његових многобројних путовања по јужнословенским земљама и сусрета са људима из разних крајева и предела. Отуда његови путописни списи чине неразлучиви део његовог стваралаштва посвећеног јужнословенској тематици. У својој омањој књизи *Aus und über Südslawien*, објављеној 1920. године, у којој се углавном бави разматрањем актуелне проблематике управо утемељене југословенске државе, Х. Вендел доноси у додатку делове својих путописних записа са путовања по Југославији у јесен 1919. године. Ти записи делују као својеврсна најавна његових дела путописног карактера, којима ће се уврстити у ред значајних немачких путописаца о нашим крајевима и земљама. Наиме, 1921. објавио је своју путописну књигу под насловом

²⁶ При томе се мора истаћи да је, по свој прилици, у настанку списка одређеног удела имао наш истакнути историчар Станоје Станојевић, о чему сведоче и Венделова писма Станоју Станојевићу, од којих у Додатку доносимо неколико писама Хермана Вендела као пример присне сарадње међу њима. Наиме, Херман Вендел је, поред тога што је од Станојевића добио неопходну грађу, превео на немачки Станојевићев спис *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда*. Београд 1923. и то под насловом *Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Weltkriegs*. Aus dem serbischen Manuskript übertragen und herausgegeben von Hermann Wendel. Frankfurt/M 1923.

²⁷ Вид. Tomislav Bekić, *Herman Vendel i njegov spis „Habzburgovci i južno-slovensko pitanje”*, Treći program Radio Beograda, Br. 92—95, I—IV, 1992, 133—192. — Скраћену или боље речено сажету верзију тог списка намењену широј публици Херман Вендел је потом објавио у једном недељнику — *Das Attentat von Sarajevo. Eine historisch-kritische Untersuchung*. Die Volksstimme, Nr. 146—153, 1925. И овај Венделов спис је сада код нас доступан, вид. Томислав Беквић, *Херман Вендел и његов спис „Сарајевски атентат”*. Настава и историја. Часопис просветних радника, Нови Сад, НС, год. V, 2007, бр. 7, 15—41.

Von Marburg bis Monastir, a 1922. путописну књигу *Von Belgrad bis Buccari*, да би оба та дела објединио у замашну књигу под насловом *Kreuz und quer durch den südslawischen Süden*. Посебну одлику ових Венделових путописа чини непосредност његових казивања, будући да описује увек само оно што је лично видео и доживео, при чему настоји да истакне оно што је карактеристично за одређене пределе и крајеве и њихове житеље, уз умешно преплитање прошлости и садашњости као једне неразлучиве целине. Међутим, за разлику од других аутора, као на пример Герхарда Геземана, који у свом особеном дневничком путописном делу *Die Flucht* акценат ставља на еписко-јуначки карактер српског народа, на његову патријархалну традицију и народно стваралаштво,²⁸ Херман Вендел ставља акценат на демократску традицију и витештво српског народа. Вендел посебно истиче борбени дух српског народа и да је управо тај дух начинио од Срба истрајне заточнике демократских схватања и стремљења. У свом помало идеалистичком приказу српског народа Вендел иде тако далеко да у сваком селу види барем једну школу, у рукама сваког сељака новине и код сваког појединца јасно уобличен политички став. С правом је Зоран Константиновић констатовао да путописни списи Хермана Вендела не представљају само лепо и литерарно уобличено дело о крајевима кроз које је прошао и о људима које је упознао, него и један од најзначајнијих и најделотворнијих прилога унапређењу немачко-југословенских односа. За њега као политичара, публицисту и историчара борба Јужних Словена за слободу — а о томе је реч и у његовим путописима — била је нераздвојни саставни део његове борбе за политичке идеале за које се залагао до краја свог живота.²⁹

Публициста, историчар, путописац, културни и политички посленик, Херман Вендел, представља, нема сумње, једну од најупечатљивијих појава у склопу немачко-српских и српско-немачких културних и књижевних веза у првој половини 20. века.³⁰ Темељан познавалац јужнословенске проблематике, посебно историје српског народа и српске културе, изврстан стилиста и списатељ, Херман Вендел је и аутор сјајних портрета истакнутих личности културног и политичког живота срп-

²⁸ Gerhard Gesemann, *Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915 und 1916*. München 1935. — Вид. и наше издање Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915—1916*. Превео Радосав Меденица. Београд 1984.

²⁹ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*. München 1960, 196—200.

³⁰ Zoran Konstantinović, *Zur Diachronie und Synchronie der Germano-Jugoslavica: Vendel — Gesemann — Matl — Schmaus*. Anzeiger für slavische Philologie. Graz, Bd. IX, 1, 1977, 171—181.

изабран за епископа Бачке, Орфелин му је уручио у руским тринаестерцима испевану песму-честитку, написану на свили, украшену илустрацијама и алегоријама и увезану у предивне корице. По Остојићевом мишљењу овај дар га је препоручио црквеним великодостојницима и отворио пут до места секретара канцеларије митрополита Ненадовића, на којем се онда налазио од 1757. до 1762. године.

Да се Орфелин у Карловцима нашао у духовном средишту православног Српства, то је у почетку морало да га испуни задовољством и надом у лепу будућност, али убрзо је увидео да ствари сасвим другачије стоје: књижница митрополије, највећа српска библиотека у то време, није ни близу могла да задовољи његову жеђ за знањем, пошто је у њој преовладао сувопарни дух руске сколастике, тако да до ње није допирао ни најмањи трачак новијих идејних струјања. Мада је живео у немаштини, па је понекада и гладовао, он је себи, одричући се свега, прибавио замашну збирку од око две стотине књига, већином немачких и руских, која је у оно време представљала највећу и најбогатију приватну библиотеку у целокупном Српству. Али није дуго издржао у делокругу митрополије. Године 1763. помиње се као благајник темишварског владике, а наредне године се нашао у Венецији, где су у штампарији Теодосијевића од 1758. године штампане српске књиге. Али ни ту се није дуго задржао. Негде око 1768. се поново настанио у Карловцима, али сада не више у служби митрополита него као слободни списатељ. Да би сачувао своју слободу, одбио је 1772. понуђено му управо установљено место школског инспектора за Банат.

Своја богата знања и своје широко образовање, којим није могао да се похвали ниједан Србин његовог времена, стекао је самосталним и мукотрпним радом; за њега су, по сопственом исказу, књиге и неуморно читање били његова главна школа и академија. Можда је управо захваљујући тој околности био лишен оне ускогрудости којом су се одликовали виши и нижи калуђери, сувопарним формулама набијени једини образовани слој српског народа у 18. веку, па су можда баш због тога у њему могле да се усредсреде културне и националне ослободилачке тежње младог српског грађанства. Пошто је на месту секретара карловачке канцеларије стекао добар увид у стање и невоље српског народа, дошао је до закључка да је Велика сеоба Срба 1690. из Београдског пашалука у Подунавску монархију за српски народ било нешто као друго Косово, па је том свом осећању дао одушка у поеми *Плач Србији*, која је објављена у Венецији. У тој елегији у две верзије, словенској и српској, Србија плаче над својом судбином. Тужи се да су је Немци обманули и да њена деца пате у турском, делом мађарском ропству. По први пут су се Срби на овај начин побунили против дома Хабзбурга и изразили своју чежњу за ослобођењем целог народа.

Међутим, ако је Орфелин убрзо затим објавио још једну историјску поему о судбоносној битки на Косовопољу и у њој доста добро погодио тон својих узора из старије руске школе,

његова снага није лежала у подручју поезије. Мада је био темељно упознат са теолошким стварима и историјом цркве, није био учени богослов и није нимало случајно да су његова дела из тог подручја, катехизам који је 1763. на „једноставном српском језику” саставио за свог сина, као и позамашан спис написан против римског папства уз ослонац на „Темељни трактат Исака Барова о папиној наводној врховној црквеној власти”, остала необјављена. У овом другом спису, својеврсној одбрани једног православног Србина од тежњи за унијаћењем, недвосмислено се огледа Орфелиново право унутрашње биће обележено рационалистичким духом 18. века. Поклоник и заточник образовања, увек наново се позивао на појмове као: васпитање, школа, наука, те је уистину први међу Србима запалио бакљу световног просветитељства: био је изразити „западњак” који је тежио да свој народ отргне од конзервативно-црквене традиције. Целокупно његово деловање било је посвећено „европеизацији” Срба који су још увек били укључени у византијски културни круг. У том смислу је настојао да школским уџбеницима за српску младеж попуни велику празнину: 1767. појавио се његов *Словенски буквар*, његово најсамосталније дело, прожето духом и дахом западноевропских школских реформиста, који су савременим уџбеницима настојали да обогате знање ученика. Наредне године је смело пошао корак даље, па је у Венецији издао *Славеносербски маџазин*, прву периодичну публикацију код Јужних Словена. Програм овог часописа, који се угасио већ после првог броја, са својом девизом „Образовање за све” представљао је неку врсту обзнане или најаве смене ученог језика народним језиком и рационалистичког духа међу Србима.

Ако је Орфелин приликом покретања овог часописа као узор имао пред очима једно гласило Петербуршке Академије, онда је *Житије и славнија дела ђосударја императора Петра Великађо, самодршца всеросијскађо*, објављено 1772, написао не само због тога што је био велики пријатељ Руса и Русе и Србе посматрао готово као један народ, него је у цару Петру видео заштитника балканских Словена, па је то била и прва словенска монографија о том значајном владару. Али за то његово просветилачко дело овом првом српском писатељу, који стварно заслужује то име, није исказана посебна захвалност. Његова *Калиђрафија* (1777) изазвала је толико дивљење председника Угарске дворске депутације да га је Марија Терезија на његов предлог, у знак признања и охрабрења, наградила са сто дуката. Али код самих Срба његово литерарно деловање није наишло на такав пријем и није му одато неко признање, што је било условљено културном заосталашћу народа и околношћу да је образовани слој још увек био заробљен мртвом традицијом. Мада у свом просветилачком раду доиста није био, да тако кажемо плаховит као какав штурмидранговац, ипак је ишао испред свога времена и својих савременика, посебно свештенства, које га се прибојавало и на сваки начин ометало у раду. Протосинђел Ђирило Живковић је онако с висине оценио „да га као научника нико не цени”. Од свих

Орфелинових списа још је највећи успех доживео његов *Искусни подрумар*, који се 1785. појавио у четвртом издању. А у уводној речи свог *Вечног календара*, који је представљао малу енциклопедију знања, жалио се на тупост и незаинтересованост српског света, чији имућни људи радије „дреше кесу” за „мртве храмове” него за „живе ствари”, наиме за књиге.

Непрестани неуспеси нису баш ишли наруку сређивању његових животних прилика, па се може рећи да баш није био дете среће. Оженио се за време свог првог боравка у Карловцима, али његова жена Ана умрла је на порођају. Полагао је велике наде у будућу научну и списатељску каријеру тог сина, али овај, нажалост, није наследио његова својства, па чак није био у стању да изучи неки занат, него је постао свињар. Продао је кућу коју је поседовао у Новом Саду и купио виноград, али су му приноси били веома слаби. Све те недаће неповољно су се одразиле на овог иначе слабог и болешљивог човека, тако да се нашао у великој немаштини. Носио се мишљу да оде у калуђере, али нису хтели да га приме, него је само за кратко нашао уточиште у манастиру Ремета. Када је неочекивано 1783. Курцбекова штампарија у Бечу позвала за коректора, морао је због тешког здравственог стања да се врати у свој завичај. Од пролећа 1784. на смрт болестан и потпуно немоћан, лежао је на владичанском добру крај Новог Сада. Калуђере у Ремети, где је био оставио оно мало својих ствари, више пута је молио да му пошаљу његов писаћи прибор, једну књигу из Лајпцига и звонце какво у Бечу стаје један гулден. У Новом Саду тако нечег нема, а ако би и било, недостаје му новац да то купи. Звонце му је било потребно да у случају потребе дозове некога из суседне собе, пошто му је глас био сувише слаб да би могао некога да дозове. Узалуд је чекао на одговор, али му више и није био потребан, јер је 19. јануара 1785. издахнуо. Сазнавши за крај човека који је умногоме био његов претходник, Доситеј Обрадовић је хвалио његово дело и истакао да „сиромаштво и немаштина нису могли да спрече његове руке да пишу за опште добро”. Атанасије Стојковић славио га је касније као „српског Диогена”, Вук Караџић означио је његово стваралаштво као „веома важно за наше књижевство”, а слависта Добровски је отворено рекао да новија српска књижевност започиње са Захаријом Орфелином. Али ту постхумну славу овај јадни човек, који је своје последње дане провео у дубокој самоћи и неутешној напуштености, више није могао да доживи.

2.

МОЈА СЕЋАЊА НА НИКОЛУ ПАШИЋА

Моја сећања на Николу Пашића скромна су, додуше, али су ипак сећања на Николу Пашића.

Већ године 1909, 1910. и 1911. провео сам кратко време у Србији и сваки пут расло је моје интересовање за земљу и народ.

Када сам онда 1. октобра 1912. читао у новинама о мобилизацији балканских држава, одмах сам, без задржавања, преко Беча и Будимпеште, отпутовао за Београд. Српска престоница била је сва у знаку мобилизације. Сељаци-резервисти са малом, великом или огромном шубаром на глави, долазили су у касарне. Већ обучени резервисти, у униформама земљане боје, напунили су били биоскопе и кафане. На железничкој станици улазили су војници у возове и сваки је од њих био закитио шајкачу или пушку. Хотел „Москва” био је препун извештача из свих земаља — из Аустрије, Италије, Француске, Русије. Неко време међу нама се у свом црвеном прслуку кретао чак и Рода-Рода. Будимпештански „Аз ешт” представљао је Павле Кери, човек, и душевно и телесно, еластичан као спирала од танког челика. После Светског рата био је по мађарским затворима, претила су му и вешала, јер је био осуђен на смрт због наводног учешћа у убиству Тисе. Московска влада успела је на крају да буде замењен. За бечки „Цајт” слао је извештаје о српском питању — увек објективно и праведно — Ото Краус, који је једини од нас, родом из Осека, говорио перфектно српскохрватски. После преврата назвао се Крас и написао је једну брошуру о српско-хрватском питању — пре него што је, још млад, пао у постељу и умро. Новине „Ноје Фраје Пресе”, коначно, биле су послале једног младог, добро однегованог господина. Био је то онај Хуго Бетауер, који је после рата издавао сексуално реформаторски часопис, па га је убио неки луди фанатик. Његово непознавање балканске проблематике било је управо енциклопедијско. Када се једнога дана у кафани „Москва” тврдило да ће у предстојећем рату комите играти важну улогу нападајући транспорте муниције и животних намирница, Бетауер је узбуђено слушао. Затим је учтиво прекинуо говорника речима: „Молим Вас, шта је то комита?”

Ратни дописници свих земаља и свих језика наваљивали су сваки дан на шефа пресбириа, господина Стефановића, да им помогне да буду примљени од министра председника. Али, Пашић није хтео новинаре ни да види. Једнога дана шапнуо ми је Стефановић да ћу ја бити изузетак. Ја ћу, дакле, ићи Пашићу, а моје колеге позеленеле су од зависти, када су чуле да ћу код Пашића ићи само ја.

Један колега молио ме је без икаквог околишења да га частим да пође са мном. Није ми био стран, јер сам из Лајпцига познавао тај енергично испупчени нос, те паметне очи иза цвикера, ту коврцаву браду. Знао сам му и име, за које је онда знало само мало људи, а сада га знају многи — Лав Троцки. Да, онда је Троцки био ратни дописник једног новооснованог листа у Кијеву и на моје посредовање испословао је господин Стефановић да ме г. Троцки може пратити код Пашића.

Чекали смо тако удвоје, у позлаћеном и сомотом постављеном предсобљу министра председника. Ускоро смо обојица били у кабинету Николе Пашића. Његова седа брада покривала му је достојанствено груди, а очима нас је гледао испитивачки. Немачки језик му није падао лако, борио се са речима и тражио је

изразе, али су му речи имале садржине: „Без реалних реформи у Турској рат је неизбежан...” „Нека европске владе пусте да ми ствари уредимо сами, више не тражимо...” „Ако се умешају и неке друге силе, онда ћемо, бојим се, имати светски рат...”

„А Аустрија?” запитао ја.

Пашић одмахну руком. — „Не говорите ми о Аустрији!” Глас којим је то рекао и оно што се у том гласумогло чути, одзвања ми још и данас у ушима.

*

Девет година касније био сам опет у Пашићевом кабинету. Свет се био нешто изменио. Доле, код Ристовца, није више почињала Турска, а са Калемегдана могли сте гледати далеко, колико хоћете — нигде више није било Аустрије. Само онај старац преда мном изгледао је неизмењен, брада као сребро покривала му је достојанствено груди, очи су додуше биле уморније, али ипак испитивачке, а зид су украшавали пиротски ћилимови.

Овог пута говорио је српски, прешао је касније на немачки и најпосле на француски језик.

Шта је рекао Пашић тога месеца августа 1921. године? Није ми поверио никакве државне тајне и што је мене највише интересовало, то је била је једна сасвим неполитичка ствар. Он се сећао времена, када је друговао са Светозаром Марковићем. Онда, 1873, Марковић је био пун наде за оздрављење, удишући шумски ваздух рудничких брда, и ловио је дивље голубове. Пашић је у то време у том крају градио железницу и више пута су се сусретали, седели заједно и разговарали о будућности. Како је то већ давно постала прошлост!

*

По трећи пут нисам се састао са Пашићем. Али, када сам недавно чуо његов суд: „Овај, знаш, Ситн Вотсон је аустријски човек”, био сам веома радознао шта ли мисли о мени.

3.

ПИСМА ХЕРМАНА ВЕНДЕЛА ВАСИ СТАЈИЋУ

О контактима између Хермана Вендела и угледног културног посленика Васе Стајића сведочи неколико писама која се данас чувају у Рукописном одељењу Матице српске. Сачувано је, нажалост, свега пет писама Хермана Вендела која нам омогућавају барем делимичан увид у однос Хермана Вендела према Васи Стајићу и делом према Матици српској, па их доносимо у нашем преводу и са најнеопходнијим објашњењима.

1.

Франкфурт н. М. 19. јуни 1922.

Веома поштовани господине професоре!

Срдачно Вам се захваљујем на Вашем љубазном писму од 9. о. м. и саопштењу у вези са Матицом српском.¹ То што ми пишете о Гетеовом друштву, искрено ме растужило, не схватам да постоје тако кратковиди људи.² „Нову Војводину” сам примио и прочитао са великим занимањем. Уједно себи узимам слободу да Вам пошаљем своје најновије делце *Von Belgrad bis Buccari*,³ за које ћете можда наћи који слободан час да га прочитате.

С најбољим поштовањем Ваш одани

Херман Вендел

¹ По свој прилици је Васа Стајић обавестио Хермана Вендела да је предложен да буде изабран за почасног члана Матице српске.

² Васа Стајић је у јануару 1922. са групом новосадских интелектуалаца основао „Гетеово друштво Југославије”. То друштво је, нажалост, стицајем низа неповољних околности убрзо, заправо већ на јесен исте године престало да постоји. О томе исцрпно у нашем прилогу *Васа Стајић и Гетеово друштво Југославије*. У: Томислав Бекић, GERMANO-SLAVICA I: Прилози проучавању узајамних културних и књижевних веза између наше и немачке културе. Нови Сад 2001, 327–336.

³ Х. Вендел је очигледно В. Стајићу послао своју путописну књигу *Von Belgrad bis Buccari. Eine Unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und Dalmatien*. Frankfurt a. M. 1922.

2.

Франкфурт н. М. 16. август 1922.

Веома поштовани господине професоре!

С великим задовољством сам прочитао Ваше писмо и с посебним симпатијама сам примио Ваш план да на лицу места проучите ступњеве Гетеовог развоја и да о томе напишете једно вредно дело.¹ Оно што ме код Вашег плана посебно радује, то је да ћете при томе морати дуже да се бавите у Франкфурту, што ће ми дати жељену прилику да Вас често видим и да с Вама разговарам. Вероватно ћу и ове године доћи у Југославију, али ћу се ресунаіае сауса ограничити на Словенију и нажалост нећу долазити у Ваш крај.

С најлепшим поштовањем Ваш одани

Херман Вендел

¹ Васа Стајић се, сва је прилика, целог живота бавио Гетеом, али очигледно није успео да оствари своју намеру и напише књигу о Гетеу. Чини се да Васа Стајић уопште није стигао до Франкфурта, пошто би се барем по писму од 10. 7. 1926. видело да се срео са Херманом Венделом.

Франкфурт н. М. 1. новембар 1922.

Веома поштовани професоре!

Својевремено сте ми саопштили да моје именовање за почасног члана Матице српске, које је предложило Научно одељење, тек треба да буде потврђено на скупштини у септембру месецу. Нажалост, о овој ствари потом више нисам ништа чуо, а ни у штампи о томе нисам ништа прочитао (тј. прочитао сам у новинама да је одржана скупштина, али нисам ништа нашао о почасном чланству), тако да сам већ мислио да од целе ствари нема ништа. Сада ми пише професор Станојевић да је избор одавно потврђен, и да сам два пута о томе обавештаван, па ми као доказ шаље једну свешчицу Научног одељења у којој сам стварно поред професора Слободана Јовановића наведен као почасни члан.¹

Ја бих Вам ипак био захвалан, ако бисте ми још једном послали званичну потврду и ако бисте уједно били тако добри да ми јавите да ли се могу сматрати почасним чланом Матице српске или само Научног одељења.

Ако већ моја научна и журналистичка активност на подручју југословенских ствари не носе у себи своју меру и своју награду, онда би ми баш сада такво морално признање било двојако добродошло, пошто ме је један хрватски лист напао на тако подао начин да то уопште нисам сматрао могућим. Поближе можете о томе да видите из приложеног исечка из „Prager Presse”.

Али не морам да нагласим да се и независно од тога захваљујем на части која ми је учињена овим избором.

Прочитао сам да ће се Летопис од 1. јануара појављивати месечно у форми свеске. Веома бих се радовао ако би постојала могућност да се добије један гратис-примерак, јер је, нажалост, с обзиром на данашњу вредност немачке валуте, немогуће претплатити југословенске часописе.

С најбољим поштовањем Ваш одани

Херман Вендел

¹ Херман Вендел је на предлог Књижевног одељења, поред Слободана Јовановића, на главној скупштини 28. септембра 1922. изабран за почасног члана Матице српске. После тога је Х. Вендел у два маха објавио своје прилоге у Летопису Матице српске, и то: *Југословенска Мисао између 1850. и 1870. године*, књ. 304, 1925, 72—81. и *Моје сећање на Ни-колу Пашића*, Књ. 313, 1927, 350—352.

4

Франкфурт н. М. 22. јуни 1926.

Веома поштовани господине професоре!

Истом поштом шаљем Вам као штампану ствар један број „Prager Presse”, у којем се налази најава Вашег малог списка о Светозару Милетићу. Веома бих се обрадовао, ако бисте ми послали примерак Ваше велике књиге о Светозару Милетићу са посветом; књигу сам видео изложену у београдским књижарама. Јесте ли својевремено читали мој есеј о С. М. у „Prager Presse”?

С најбољим поштовањем Ваш

Херман Вендел

5.

Франкфурт н. М. 10. јули 1926.

Веома поштовани господине професоре!

Велика хвала на љубазној пошиљци Ваших књига које ме веома занимају, као и на Вашем љубазном писму. Наравно да се сећам нашег личног познанства; мислим да смо се једном видели код Геце Кона у Београду. Али то што Вас прошле године нисам посетио у Новом Саду, за то није крив професор Станојевић, него је последица чињенице да се аутом преко две највеће реке у земљи, Саве код Београда и Дунава код Новог Сада, још увек мора прелазити као у Централној Африци — скелом, па нам је то одузело два часа, тако да смо се у Новом Саду задржали само један час. Већ се сада радујем Вашем *Змају* и остајем с најбољим поштовањем

Ваш Херман Вендел

4.

ИЗ ПРЕПИСКЕ ХЕРМАНА ВЕНДЕЛА СА СТАНОЈЕМ СТАНОЈЕВИЋЕМ

Бавећи се истраживањем наше новије историје, Херман Вендел је свог главног саговорника (па и сарадника) нашао у нашем угледном историчару Станоју Станојевићу (1874—1937), о чему сведочи преко двадесет писама Хермана Вендела Станоју Станојевићу, која се данас чувају у Архиву САНУ. По сачуваним писмима се види да је веза успостављена почетком двадесетих година и да је трајала све до Венделове смрти 1936. године. Поводом смрти Хермана Вендела дневни лист *Полишка*, чији је повремено сарадник Вендел био, посветила му је целу другу страну, а међу ауторима прилога био је и Станоје Станојевић, који се присећа свог првог сусрета са Херманом Венделом: „Упознао сам се са Венделом у оне дане пуне племенитог узбуђења, када је у октобру 1912. била објављена мобилизација. У великој групи страних новинара, која је на глас о

објави мобилизације похитала у Београд, и са којима смо се ми, пре него што смо пошли на фронт, састајали у кафани 'Москва', био је и Херман Вендел. Одмах је пало у очи свима нама, који смо општили са страним дописницима, да се Вендел издваја од свих њих, не само својим необичним талентом, бистрином и духовитошћу, него и својим солидним познавањем наших прилика у таквим танчинама да нас је његово знање у том погледу стално задивљавало, а понеки пут и — застидило.”

Станоје Станојевић је као немачки ђак и добар познавалац немачких прилика, у жељи да допринесе превазилажењу последица светског рата и успостављењу делотворних културних веза између Немачке и Југославије (можда по угледу на Немачко-југословенско друштво које је 1921. Х. Вендел основао у Франкфурту) са германистом Милошем Тривунцем и др. 1930. основао Југословенско-немачко друштво у Београду. (Више о томе Др Јован Богичевић, *Станоје Станојевић као Оснивач и председник Југословенско-немачког друштва у Београду*. Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. XI, св. 3—4, 1938, 136—140. Станоје Станојевић је настојао да се Х. Венделу ода признање избором у Академију наука, али како у том свом настојању није успео, то је барем успео да се Херман Вендел промовише за почасног доктора Београдског универзитета. (Вид. о томе С. Станојевић, Dr. h. c. Херман Вендел. Југословенски историски часопис, II, 1929, 468—470.)

Овде доносимо у нашем преводу неколико писама Хермана Вендела која веома речито сведоче о тој плодносној сарадњи између ова два културна и научна посленика.

1.

Франкфурт н. М. 20. 1. 1922.

Драги господине професоре,

Најлепше Вам се захваљујем на Вашем љубазном писму од 26. 12. 1921. Са занимањем сам прочитао оно што ми пишете о тешкоћама да дођете до материјала у вези са „Црном руком”. Веома би ми било жао, ако бисте били онемогућени да довршите тај важан и вредан посао, пошто би то било у општем европском интересу. Ви знате да Вам ја са мојим слабашним снагама увек стојим на располагању, када нешто устробате. Данас бих Вам скренуо пажњу на дело једног Немца — *Die Tragödie Deutschlands, Ducker und Humbert, Leipzig 1922*, — које, додуше, не доноси ништа ново, али је у целини узев веома занимљиво за предисторију светског рата, па би заслужило да буде приказано и у неком од југословенских гласила — као доказ да постоје две Немачке и да она друга, боља, антиимперијалистичка можда и није тако слаба.

До мене није доспео Вукићевићев *Карађорђе*, а исто тако нисам примио Ваш чланак о Цару Душану.¹ Да ли бисте били тако љубазни да испитате шта је било с тим. Дело *Манастџири у средњевековној Србији* имам. „*Yougoslavie*” читам редовно.

Јуче сам однео у штампарију рукопис мог путописа *Von Belgrad bis Buccari* са 58 илустрација; књига треба да се појави у априлу. Сада радим на једном обимнијем историјском делу под

насловом *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*.² Када га будем завршио, дићи ћу руке од писања књига; то је данас један ликсуз за милијардере; јер приходи једва да покривају трошкове за мастило и хартију.

Друштво *Deutsch-südslawische Gesellschaft*³ ради и цвета, али и ту имам много невоља због јавашлука Ваших људи. Хтели смо да приредимо *Југословенско музичко вече*. Словенци су одмах послали обиље музичког материјала; Пера Галетов ми је још у августу обећао да ће ми одмах послати српске народне песме и композиције. Подсетио сам га два, три, четири пута на обећање — али ништа није стигло. Данас сам коначно добио 8 композиција од Петра Коњовића, и ништа више, ниједну народну песму, никаква друга музичка дела — тиме Србија треба да буде заступљена на југословенској музичкој манифестацији. Мислим да ћу дићи руке од целе идеје.

Са најлепшим поздравима и Вашој супрузи и породици
Ваш понекад резигнирани

Херман Вендел

¹ Ради се о делу Миленка Вукићевића, *Карађорђе I—II*. Београд 1907. и 1912. и о Станојевићевом чланку *Цар Душан*, који је објавио у часопису „Братство”, XVI, 1922, 43—65.

² Венделово капитално дело, објављено 1925, појавило се исте године у преводу Милана С. Недића и с предговором Драгише Лапчевића у издању Народне просвете у Београду под насловом *Борба Југословена за слободу и јединство*.

³ Х. Вендел је у Франкфурту основао Немачко-југословенско друштво, али изгледа да није успело да развије неку делотворнију активност.

2.

Франкфурт н. М. 25. 2. 1922.

Драги господине професоре,

Због штрајка железничара и неких других неповољних околности тек сада стижем да Вам одговорим на Ваше писмо од 23. 1. Најпре Вас молим да Вашој супрузи пренесете моје срдачне поздраве и да јој кажете да са набавком пијанина у Немачкој ствари не стоје баш добро. Распитао сам се у двома највећим продавницама музичких инструмената у Франкфурту и добио обавештење да прозводња клавира једва покрива домаће потребе, па се зато веома нерадо испоручују у иностранство. За то је потребна посебна дозвола. А она се веома тешко добија. Цена за један клавир са девизним додатком, транспортним трошковима, извозном и увозном царином дође на око 60.000 динара, а при томе се не дају никакви попусти. Можда бисте могли да извидите како стоје ствари у Бечу, да ли се тамо по повољнијим условима може доћи до клавира. Спреман сам, наравно, ако Ви то

желите, да наставим са мојим трагањем; слободно ми то само напишите.

Искрено Вам захваљујем на Вашем залагању у вези са мојом кандидатуром за члана Академије.¹ Тиме би ми се учинила велика част, али не желим то по сваку цену. Када сам због мог деловања у интересу Вашег народа и истине имао невоља и неугодности са немачким војним властима, ја сам наставио са мојим послом и чинио то исто тако радо као и сада, када треба да ми буде указана таква част (Да ме School for Slavonic Studies at King's College in the University of London наименовала за дописног члана, то сте вероватно прочитали).

Примио сам Вукићевићевог *Карађорђа* и Вашег *Цара Душана*. Најлепше Вам се захваљујем! Са забринутошћу пратим развој политичких збивања код вас, али ипак верујем да ће се ствари на крају повољно разрешити.

Волео бих да ми се ускоро поново јавите и примите најбоље поздраве од Вашег

Хермана Вендела

¹ Нисам успео да утврдим када је и у ком виду Станоје Станојевић поднео предлог да се Херман Вендел изабере у Академију наука. Чињеница је да је Вендел већ 1922. године, дакле када још није био објавио своје капитално дело *Борба Југословена за слободу и јединство*, у нашим интелектуалним и културним круговима уживао велики углед као освечени пријатељ српског народа и одличан зналац историје и културе српског народа.

3.

Франкфурт н. М. 11. 10. 1922.

Драги господине професоре!

Већ доста дуго нисам, нажалост, од Вас добио никаквих вести и не знам како сте и шта радите. Чак не знам да ли сте примили моју последњу путописну књигу *Von Belgrad bis Buccari*. Или се можда неко Ваше писмо загубило? Јер ни немачка пошта више није тако поуздана као некада. Али се надам да сте Ви и Ваша породица добро и препостављам да радите пуном паром, као и ја.

Сада имам још две молбе. Можда се још сећате да радим на једном обимнијем историјском делу под насловом *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*. И сада би ми било важно да знам зашто је застава коју је прога Ненадовић 1804. предао српским устаницима била плаво-црвене-беле боје. Ако ико, онда бисте Ви могли да ми то кажете.

Шаљем Вам три моја чланка из часописа „Die Glocke”¹ и један професора Делбрика. У мом првом чланку разматрам наводну кривицу српске владе у вези са убиством Фрање Фердинанда, у другом се ради о лажној пропаганди у вези са криви-

цом; Делбриков чланак се полемички бави тим мојим прилогом, а са мојим трећим чланком се супротставља Делбрику. Делбрик наводи једну Пашићеву реченицу у вези са питањем кривице — ја сам је подвукао црвеном оловком — за коју ја до сада нисам чуо и сматрам је апокрифном. Али ја то одавде, наравно не могу да утврдим. Отуда бих Вас молио да у име историјске истине евентуално упитате самог председника владе. Уколико би изјава некако слично гласила, али је у контексту добила други смисао, онда бих молио да ми се достави стенографски запис из Скупштине.

Надам се да Вас овим нећу превише оптеретити и био бих Вам захвалан када бисте ми одговорили на ово моје писмо. Радо бих чуо чиме се иначе још бавите и како стоје ствари са брошуром коју сте планирали прошле године. И како стоје ствари са делом о ратовима 1912/1918? Нестрпљиво очекујем да се појави први том.

Са најсрдачнијим поздравима Ваш

Херман Вендел

¹ Херман Вендел је у часопису *Die Glocke* водио оштру полемику о питању кривице за избијање Светског рата, а у том склопу и о кривици Србије, са историчарем и професором универзитета Хансом Делбриком (Hans Delbrück, 1848—1929).

4.

Франкфурт н. М. 6. 12. 1922.

Драги господине професоре,

Најлепше Вам се захваљујем на обавештењу у вези са Матицом српском, које ме стварно изненадило, јер нисам примио никакво обавештење, а нисам ни у новинама ништа прочитао. Сада сам замолио професора др Васу Стајића за званичну потврду.

Надам се да ћу наредних дана моћи да Вам пошаљем пера. Надам се да неће бити никаквих проблема у вези са извозном дозволом. Прочитао сам чланак у вези са Делбриком у „Самоуправи”. У међувремену се поново огласио и у свом одговору је навео свој „извор”. То је — *risum tenatis, amici!* — Leopold Mandl. *Die Habsburger und die serbische Frage*, Wien 1918.¹ Ви, бесумње, поседујете ту шкработину, коју сам чим се појавила још за време рата у бечким новинама „*Wiener Arbeiterzeitung*” тако „сасекао” да је Манлд тужио главног уредника Аустерлица и овај био осуђен да плати 50 круна казне због израза „пискарало”. Ја ћу сада у мом одговору професору Делбрику без пардона рећи своје мишљење и упитати га зар га није стид да се користи тако прљавим извором, али тиме цела ствар још није готова. Јер Манлд поново наводи као извор Пашићеву изјаву: „Ударили смо у најповољнијем моменту који се уопште могао замислити за

остварење наших идеала”, објављену у београдској „Трибуни” бр. 1771 од 13. августа 1915. (Извештај са седнице Скупштине од 12. августа 1915) и уз то указује на спис Вашег шурака Александра Белића, *Србија и југословенско питање*, објављен у Нишу 1915. године, у којем је наводно Пашићева изјава коментарисана и проширена (с. 87). У интересу целе ствари Вас сада молим за Вашу драгоцену помоћ. Највише бих волео, како бих могао да стекнем непосредни увид, да ми се барем на кратко путем позајмице стави на располагање: 1) наведени број „Трибуне”; 2) службени стенограм са наведене седнице Скупштине, који је зацело одштампан и 3) спис Вашег шурака. Ако то не би било могуће, онда бих Вас наљубазније замолио да прегледате наведене ствари и да ми направите преписе наведених места. Веома ми је жао што морам да Вас оптерећујем овим стварима, али пошто је полемика са Делбриком отишла тако далеко, то ваљано мора да буде приведена крају.

Овакав рат перима ми барем приређује задовољство и не изазива осећање мучнине као прљави напад „Хрвата” на мене, о чему може да Вам посведочи мој одговор у „Prager Presse”. Морам да признам да сам био мало огорчен што се овом приликом од стране југословенске јавности није нико огласио у моју одбрану.

Унапред Вам захваљујем на Вашем труду и срдечно Вас поздравља Ваш

Херман Вендел

¹ Леополд Мандл, аустријски публициста, тим својим списом настојао је да оправда аустроугарску политику према Србији и да сву кривицу за избијање рата пребаци на Србију.

5.

Франкфурт н. М. 6. 4. 1923.

Драги господине професоре,

Најпре желим да Вам се још једном захвалим на лепом пријему на који сам наишао код Вас, а затим да Вас замолим да ми данас одговорите на питања која су у вези са мојим радом:

1) У аустроугарском „Мемоире”-у, који је после предаје ултиматума Србији достављен великим силама ради информације, тврди се да су Јахачко друштво „Кнез Михаило”, Ловачко удружење, и Културно удружење заправо били само „делови организације Народна одбрана”. Ствар је уистину значајна, али ме занима да ли је постојала таква „тесна веза” између Н. О. и тих удружења.

2) У истом „Мемоире”-у се тврди да је Јукића, атентатора на Цуваја, један мајор у Београду снабдео бомбом којом је извео атентат. Наводно је Херцигоња, који је одржавао везе са чланом-

вима Народне Одбране у Београду, направио план по којем је Шефер требало да убије бана Скерлеца. Шта Ви о томе знате?

3) Можете ли да ми набавите спис *Народна Одбрана*. Издање Извршног одбора Н. О. Београд 1911 (барем само на позајмицу)?

4) Ви знате да је Драгиша Васић преда мном одлучно тврдио да је влада знала за атентат на Фрању Фердинанда. Претпостављам да сте у међувремену били с њим у контакту и да можете и сада да ступите у контакт с њим, па молим Ваше мишљење о томе.

5) Драгиша Васић је изјавио да је имао у рукама налог српске владе којим се пограничним органима налаже да спречи младе људе који спремају атентат у намери да пређу границу. Можете ли да ми набавите препис тог налога?

6) По Драгиши Васићу је Апис, руководећи се руским извештајима по којима Аустро-Угарска после маневара у Босни намерава да нападне Србију, био оснажен у свом уверењу да треба реализовати план о атентату. Шта би се у том погледу могло истражити?

7) Ернест Дениз тврди у својој књизи — Erneste Denis, *La grande Serbie*, 277 — да је Пашић преко посланика у Бечу упозорио Балхаусплац на опасност којој се излаже Фрања Фердинанд својом одласком у Сарајево. Берхтолд негира да је Балхаусплац добио такво упозорење (вид. Mandl, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 152). Шта би се о томе могло сазнати од тадашњег бечког посланика Јовановића?

8) Можете ли ми навођењем одређених доказа рећи када је наредбу за мобилизацију српске војске а) потписао принц-регент и б) када је јавно обзнањена у Београду?

Што брже будем добио одговоре на ова питања, утолико ћу бити Ваш већи дужник.

Молим Вас пренесите моје срдачне поздраве Вашој супрузи и колегама у „Москви”

Са срдачним поздравима Ваш

Херман Вендел

Вест која је објављена у једном хрватском листу да су ме Французи ухапсили, чиста је измишљотина.²

¹ Године 1923. Херман Вендел, који се у то време свом снагом био усредредио на своју књигу *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, прихватио је позив Парламентарног одбора Рајхстага за испитивање узрока и кривице за избијање Првог светског рата да као осведочени познавалац балканске проблематике да своје „Стручно мишљење” о Србији и њеном уделу у разлозима за избијање рата. То његово мишљење објављено је под насловом *Gutachten des Sachverständigen Hermann Wendel — Die Habsburger und die die Südslawenfrage* објављено је у делу *Das Werk des Untersuchungsausschusses der Verfassungsgebenden Deutschen Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages 1919—1930. Erste Reihe. Die Vorgeschichte des Weltkrieges*. Bd. 10. — X. Вендел је тај свој текст 1924. објавио као посебну брошуру од непуних 100 страна и од наших истори-

чара једино је Владимир Торовић указао на њега у својој књизи *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд 1936. — Спис Х. Вендела *Хабзбурговци и јужнословенско питање* прочитан је у преводу аутора овог прилога на Трећем програму Радио Београда у пет наставака током новембра и децембра 1992. и потом објављен у публикацији „Трећи програм Радио Београда”, бр. 92—95, I—IV, 1992, 133—193. — Скраћену верзију тог списка под насловом *Das Attentat von Sarajevo. Eine historisch-kritische Untersuchung* Х. Вендел је објавио у неколико наставака у гласилу „Die Volksstimme”, бр. 146—153, 1925. Превод овог списка је у штампани у часопису „Настава и историја”, бр. 7, 2007.

² Херман Вендел је често био мета напада хрватских дневних и недељних новина. Јер, колико је у Београду био радо виђен и поштован, толико, у Загребу, чини се, управо у интелектуалним круговима, није уживао неке симпатије, напротив.

6.

Франкфурт н. М. 1. 11. 1924.

Драги господине професоре,

Искрено сам ожалошћен и изненађен да ми на разна моја оглашавања (моју књигу *Südslawische Silhouetten*¹ сте ваљда примили?) не одговарате. Од нашег последњег сусрета у Београду нисам од Вас ништа чуо. Како да разрешим ту обеспокојавајућу загонетку?

Откако сам се вратио, сав сам уронио у рад на мом великом делу *Der Kampf der Südslawen für Freiheit und Einheit*. Девет поглавља је готово и спремно за штампу, два још треба да напишем, па мислим да ћу до пролећа бити готов. Сада сам управо заокупљен скупљањем материјала за X главу, која обухвата период од 1900. до предвечерја Балканских ратова. Ту би ми још био потребан материјал пре свега о везама Србије са а) Бугарима и б) са Хрватима у том раздобљу. Нарочито ми је стало до здравича, говора и сл. који су одржани приликом сусрета српских и бугарских друштава или српских и хрватских друштава у Београду или Софији. Где бих могао да нађем ближа обавештења о Српско-бугарској конвенцији коју је Балхаусплац осујетио? Ако имате материјала за који мислите да би ми могао бити од користи, пошаљите ми га *без одлагања*, па макар само на позајмицу.² Можете ми савити на располагање чак и списе из Вашег Института, ја ћу Вам их, будите сигурни, поуздано и на време вратити. Имате ли, на пример, Настићеву злогласну брошуру „Finale”?

Али пре свега бих Вас молио да ми се што пре јавите. Са срдачним поздравима

Ваш Херман Вендел

¹ У књизи *Südslawische Silhouetten*, Frankfurt/M. 1924, Х. Вендел је сакупио своје текстове о истакнутим личностима из културно-политичке историје југословенских народа, који су првобитно објављени по разним дневним и недељним новинама. Подељена у два дела под насловима — *Борци* и *Песници* — књига садржи занимљиве портрете од Захарија Ор-

фелина, преко Вука Караџића, Милоша Обреновића до Јована Цвијића и од Франца Прешерна преко Бранка Радичевића и Петра Прерадовића до Алексе Шантића. Књига је наишла на леп пријем и код нас, о чему сведоче критички прикази у часописима као *СКГ*, *Мисао* и др.

² Управо се и на овом месту може видети колико се Херман Вендел у свом раду ослањао на Станоја Станојевића, с једне стране, и с коликом је прилежношћу скупљао материјала за своје радове, с друге стране. Чини се да му није промакао готово ниједан спис који се појавио у вези са истраживањем узрока за избијање Првог светског рата.

7.

Франкфурт н. М. 29. 9. 1926.

Драги господине професоре,

Бојим се да ће ме једног дана спопасти умор од борбе против јавашлука, поготово што су њиме захваћени и људи за које сам сматрао да су имуни на њега, као наш млади пријатељ Густав Крклец.¹ Пре више месеци написао сам му једно важно писмо, радило се о руском издавачу који је противправно превео и издао моју „Борбу Југословена”, а затим је ангажовао Крклеца за 10.000 динара. Пошто на то писмо нисам добио одговор, писао сам му поново. По Крклецевом одговору испада да прво писмо није добио. Јавашлук поште? Онда сам му написао о чему се ради и замолио га за брзи одговор. Одговор до данас нисам добио. Ту човек више не зна шта да каже!!!

Могу да наведем још један такав пример. Била ми је потребна „Споменица Николе Пашића”. Писао сам 1) надлежном Одбору, 2) уредништву „Самоуправе”, 3) бившем министру Лази Марковићу, кога добро познајем, све узалуд. У овом земаљском животу вероватно више нећу моћи да користим ту књигу, уколико Ви не будете љубазни да дате налог једном књијару да ми је пошаље на мој трошак.

А како стоје ствари са *Генералштабним делом* о ратовима, код којег сте ми Ви били једина нада?

Ускоро ће се појавити моја књига *Aus der Welt der Südslawen*, заправо збирка мојих расправа од којих Вам је већина већ позната.

У берлинском „Tägliche Rundschau” управо излази у наставцима роман Ота Пича — Otto Pietsch, *In Luzifers Netz* — у којем се обрађује Сарајевски атентат, па се у њему јављају Апис, Принцип, Чабриновић, Грабеж и др. Наравно да се одликује немачком националном тенденцијом и да о познавању ствари не може бити говора. Извор: Леополд Мандл!!!

Дакле, драги господине професоре, учините нешто, молим Вас, да ме јавашлук Ваших земљака не убије.

Са најлепшим поздравима као и увек Ваш

Херман Вендел

¹ Песник Густав Крклец био је у присним везама са Херманом Венделом. Он је помно пратио Венделову публицистичку делатност о чему сведоче његови осврти на Венделове списе у „Српском књижевном гласнику”, као на пример: *Путописне белешке з. Вендела*, СКГ, III, 1921; *Најновија књижа з. Хермана Вендела*, СКГ, VIII, 1923; „*Бишка на Јадру*” у *оцени Хермана Вендела*, СКГ, XVI, 1925. и др.

8.

Франкфурт н. М. 28. 3. 1929.

Драги господине професоре,

Од срца Вам захваљујем да сте успели да целу ствар решите на жељени начин. Посебно ми је драго да уз диплому добијам и две копије, пошто ћу једну одмах по пријему послати министарству за Берлин. За промоцију ћу онда у јуну доћи у Београд. Радујем се нашем поновном сусрету.¹

Последње свеске Ваше Енциклопедије још увек нисам добио.²

С најлепшим поздравима и жељама Ваш

Херман Вендел

¹ Ово место представља својеврсну потврду да је Станоје Станојевић заслужан да је Херман Вендел промовисан за почасног доктора Београдског универзитета. Дневни лист *Политика* је 7. фебруара 1929. о томе донела опширан извештај под насловом *Г. Вендел Београдском Универзитету*, у којем се поред писма које је ректор Универзитета упутио Херману Венделу доноси и Венделов одговор. При томе се посебно истиче да је Вендел одговорио на српском језику, а тај одговор гласи: Господине Професоре,

Част ми је да Вам потврдим пријем Вашег љубазног писма од 12. о. м. и да Вам саопштим осећај велике и искрене радости због необичног одликовања, које сам добио именованем за почасног доктора Вашег Универзитета. Можете схватити да умем да ценим ову част: нема Универзитета на свету, чији би ми докторат био милији од Београдског.

Нисам скроман човек у баналном смислу речи. Ко много ради, зна шта вреди његов рад. И право каже Гете: „Nur die Lumpen sind bescheiden!” Ипак се бојим да Ваше писмо не прецењује моје заслуге. Ове године је управо двадесета година да сам први пут дошао у Београд. Осетио сам од првог тренутка најјаче симпатије према Вашем вредном народу. Али кад сам писао после у публицистичким и научним радовима о вашим питањима, то нису биле оне увек мало мистичне симпатије првог тренутка, које су ме водиле, него јасно и јако убеђење да је ствар Вашег народа у великим светским кавгама праведна ствар.

То је све: ја сам испитивао истину, ја сам дознао истину, и ја сам казао истину онима који су били заслепљени. Заслуга? У сваком случају тек моја дужност!

И да ову дужност испуним и у будућности, велика част коју ми је указао Ваш Универзитет биће ми заувек нови подстрек.

Наравно, имам намеру, штавише: потребу да учествујем лично у промоцији, о чијем ћемо се термину још можда споразумети.

Молим Вас, Господине Професоре, да изволите заједно са Универзитетом примити израз мог високог поштовања.

Ваш одани Хермани Вендел, почасни доктор Београдског Университета

² Очигледно се ради о *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* која је под уредништвом Станоја Станојевића почела да излази у свескама и на крају обухватила четири замашна тома.

9.

Neuilly, 15. 2. 1935
(ne Paris!)

Драги господине професоре,

Та шта Вам пада на памет да бих могао да се љутим на Вас. Наравно да се увек радујем када на коверти угледам Ваш рукопис, али пошто и сам припадам „старој школи”, знам из личног искуства да је понекада тешко много упосленом човеку да редовно обавља и преписку.

Хвала Вам на изразима Ваших симпатија. То делује благотворно као шљивовица и греје као шубара (у којој за хладних дана ходам по Паризу). Такође Вам захваљујем на Вашем интересовању за моје личне прилике. Био бих лажљивац и хвалисавац када бих устврдио да ми иде добро. У мом животу сам имао много бољих дана. Али не жалим се све док важи изрека 'Je me débrouille'. И на здравље не могу да се пожалим, иако више немам тридесет или четрдесет година. Много веће бриге ми задаје моја жена код које се јака морална депресија неповољно одражава на њено физичко стање. Три четвртине моје библиотеке, нарочито целу Југославику, више хиљада на броју, успео сам да изнесем и налази се код мене. И сада пуно радим на том подручју и радо бих приредио избор мојих најбољих есеја, али где се за то може наћи издавач. Тешко да би то могло бити у Немачкој. У Прагу? У Београду?

Радујем се да сте Ви и Ваша породица добро, и по целом Вашем писму видим да сте онај стари оптимиста. А оптимизам је данас потребан више него икада. Како бих радо дошао код Вас на свадбу Вашег сина Павла и да му наздравим, али Београд је данас за мене бескрајно далеко. Молим Вас да младом пару изручите моје најбоље жеље. Желим младом пару Станојевића лепша времена од ових у којима дувају хладни ветрови.

Што се „Политике” тиче, то је једна мука. Али не могу да се одрекнем хонорара које ми је достављала с времена на време, па ћу јој послати серију чланака о француским државницима од Таљерана до Клемансоа, коју сам пре годину дана утаначио са Тановићем.¹

За крај још једно питање. Отприлике пре годину дана послао сам Вам с посветом примерак моје књиге *Jugenderinnerungen eines Metzgers*. Претпостављам да та књига није доспела у Ва-

ше руке. Јавите ми да ли имате ту књигу, ако је немате, добићете је одмах.

Са срдачним поздравима Ваш стари

Херман Вендел

¹ Изгледа да тај план није остварен, јер нисам успео да нађем те прилоге у „Политици”. Уосталом, Херман Вендел је наредне године изненада умро.

10.

Последње писмо потиче од удовице Хермана Вендела којим се очигледно захваљује Станоју Станојевићу на израженом саучешћу.

Neuilly sur Seine, 11. 11. 36

Веома поштовани господине професоре!

Од срца Вам захваљујем на лепим речима које сте ми упутили поводом тешког губитка који ме задесио. Г. Ј. Алтмајер Вам је вероватно већ понешто испричао; надам се да ће ми се ускоро пружити прилика да Вам стиснем руку и да Вас упознам са последњим данима Хермана Вендела. Он је радо и често говорио о Вама.

Сада сам суочена са питањем како да очувам велику библиотеку онако како би то покојник желео и да је ставим на располагање за велике социјалне сврхе. Колико ми је дојављено из Београда, наводно се Универзитет одн. Званични кругови интересују за библиотеку Хермана Вендела. Пошто у тим стварима не знам за бољег саветника од Вас, то Вас, поштовани господине професоре, најсрдачније молим да заступате интересе Хермана Вендела и мене и да предузмете даље кораке.¹

Библиотека се састоји од 45 до 50 метери књига, отприлике трећина је *балканика*, друга трећина односи се на француску литературу, највећим делом на историју револуције и књижевности, и трећа трећина на немачку литературу, која обухвата историјска дела и белетристику, али и дела из историје ратова.

Библиотека је стварана са великим познавањем ствари, с љубављу и уз велике инвестиције. Отприлике деведесет процената су броширана издања, тридесет процената су издања за књигољупце. Међу њима се налазе дела велике *библиофилске* вредности.

Молим Вас, веома поштовани господине професоре, јавите ми да ли је потребно да доставим попис целе библиотеке, који бих прво морала да урадим. Литература о Балкану је каталогизирана до 1931. године.

Унапред Вам се захваљујем на Вашем труду. За мене је у ово тешко време и после ових тешких недеља утеха сазнање да ју-

гословенски пријатељи Хермана Вендела желе овом библиотеком да очувају живо сећање на њега.

Много Вас поздравља Ваша одана

Клара Вендел

¹ Херман Вендел је поседовао велику библиотеку „балканике” коју је успео да понесе са собом у Париз. Тешко је рећи да ли је то била нека врста његове опоруке да се његова библиотека преда Београдском универзитету, односно да ли је његова удовица Клара Вендел, обративши се Станоју Станојевићу, поступила у духу и складу са његовом жељом. Међутим, та библиотека није доспела у Београд, пошто се и проф. Станојевић убрзо разболео и неколико месеци касније умро, тако да је цела ствар са библиотеком неразрешена и до данас неразјашњена. Јер и њој се, као и целој Венделовој заоставштини, губи траг после уласка Немаца у Француску.

ТОМИСЛАВ БЕКИЋ

ГЕРМАНИСТИКА У СРБИЈИ

Германиста који је своје образовање стекао током педесетих и шездесетих година и целу своју научну каријеру остварио у оквиру југословенске германистике, овако формулисану тему — Германистика у Србији — сматраће као свођење својих истраживања у нешто сужени оквир, пошто је германистика код нас до почетка деведесетих година, упркос свим незнатним разликама, представљала комплексну југословенску научну и академску дисциплину. У том смислу су Миљан Мојашевић и Зденко Шкроб у својим прилозима који се односе на овај тематски круг расправљали и указивали на историјске аспекте и перспективе *југословенске* германистике. Миљан Мојашевић полази пре свега од целокупног југословенског простора, што се може видети већ из наслова његових радова из области овог тематског круга,¹ као и Зденко Шкроб у свом прилогу о постављеним циљевима у југословенској германистици посматраној са једног општејугословенског аспекта.² Још недавно је и београдски германиста Јован Ђукановић у свом раду гово-

¹ *Germanistik in Jugoslawien nach dem Zweiten Weltkrieg*. У: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 36, 1962, 383—400; *Jugoslawische Germanistik. Forschungsstand der letzten zehn Jahre*. У: Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses. Jahrbuch für internationale Germanistik, Reihe A, Bd. 2, 4. Cambridge 1975, 326—332; *Jugoslawische Germanistik. Versuch einer Akzentsetzung*. У: Germanistik international. Vorträge und Diskussionen auf dem internationalen Symposium „Germanistik im Ausland“ vom 23. bis 25. Mai 1977 in Tübingen. Hrsg. von Richard Brinkmann. Tübingen 1978, 5—23.

² Zdenko Škreb, *Der heutige Stand der germanistischen Forschung in Jugoslawien*. У: Lenau-Almanach. Wien 1967/68, 54—60. На стр. 58 он каже: „Национална обавеза југословенске германистике је да открије, покаже и у својој целокупности предочи разноврсне, испреплетене и замршене нити које повезују немачки језик, немачку и аустријску културу и књижевност са југословенским поднебљем.”

рио о задацима лингвистичке германистике са становишта општејугословенске германистике.³ Но, сада из овог комплексног али ипак мање-више јединственог развојног процеса једне научне дисциплине, која од свог настанка има иза себе готово цео век и тиме је постала саставним делом онога што се до сада схватало југословенском историјом науке, издвајамо онај део који се, формално гледано, ограничава на Србију.

Овакво излагање може да предочи само у крајње сажетој форми развој германистике у Србији или српске германистике, будући да се она свесно ограничава на развој академске дисциплине и нужно изоставља она дела и прилоге, која додуше припадају историји развоја српске германистике у најширем смислу речи, али се у оквиру официјелне универзитетске германистике нису потврдила.⁴ Према томе, германистика у Србији биће представљена из два аспекта: 1. са аспекта институционалног издвајања и развоја германистике у Србији од њених почетака до у савремено доба и 2. са аспекта истраживачког интересовања репрезентативних представника српске германистике, који су својим радовима утемељили и створили српску германистику, а тиме и деловали као посредници између немачке и српске науке и културе или још увек делују.

Иако се већ на прелазу између два века на тадашњој Великој школи у Београду у оквиру предмета Упоредна наука о књижевности одржавају предавања из области немачке књижевности, до официјелне институционализације германистике као самосталне академске струке дошло је тек оснивањем Универзитета у Београду 1905. године, чиме је у јужнословенском простору, тачно десет година после оснивања Катедре за германистику у Загребу, основана и друга катедра за германистику.⁵ Оснивањем Катедара односно Семинара за германистику у Загребу (1895) и Београду (1905) створена су два најзначајнија центра германистичке делатности у јужнословенском простору, који нису били значајни касније само приликом оснивања других семинара у Југославији од 1919. до у наше доба, већ су то била места подстицајне германистичке делатности, која се протезала на целом југословенском простору.

³ Јован Ђукановић, *Задаци наше лингвистичке германистике*. У: Анали Филолошког факултета. Књ. XIX, 1988. Свеска посвећена Миљану Мојашевићу. Београд 1992, 17–28.

⁴ Као на пример прилози оријенталисте Ф. Барјактаревећа, класичног филолога Анице Савић-Ребац, романисте Миодрaга Ибровца, слависте Алоја Шмауса и др.

⁵ Зоран Константиновић, *Катедра за немачки језик и књижевност*. У: Сто година Филозофског факултета. Београд 1963, 431–446.

Иако данас у Србији постоје два Одсека или Семинара за немачки језик и књижевност — у Београду и Новом Саду — у историјском осврту мора се говорити о три, пошто је у међуратном периоду (1921—1941) постојала и Катедра за немачки језик и књижевност на Филозофском факултету у Скопљу, као огранак Универзитета у Београду. После Другог светског рата основан је 1954. године Филозофски факултет у Новом Саду и међу првих пет катедара ове нове високошколске установе била је и Катедра за немачки језик и књижевност. Катедре за немачки језик и књижевност у Београду и Новом Саду биле су основане пре свега у циљу стварања и образовања наставника за немачки језик у средњим школама. Студенти су после студија од осам семестара и низа испита морали на завршном испиту (дипломском) да покажу своје стечено знање из предмета савремени немачки језик, историја немачког језика и историја немачке књижевности од почетака до у савремено доба. Овај основни модел студија германистике веома се мало изменио током времена, иако је касније студентима ипак у оквиру разних специјалних курсева пружена могућност да ову материју посматрају из аспекта одређених проблемских кругова.

Пошто се германистика од самог почетка није схватала само као дидактичка струка са искључиво педагошком функцијом, него као и научна дисциплина са одређеним истраживачким задацима, нужно се намеће питање колико се она профилирала као посебна научна дисциплина у којој могу да се утврде тежишта истраживања. Полазећи од историјског осврта на развојни ток српске германистике од почетка овог века до у савремено доба, уочљива су два основна обележја: да је она до шездесетих година била готово искључиво оријентисана према науци о књижевности и да се великим делом кретала у граничној области германистике, уједињујући у себи елементе и подстицаје како германистике тако и славистике. То је било условљено околношћу да је новија српска књижевност и култура крајем 18. века добила снажне подстицаје из немачког културног простора и да је немачки романтизам својим интересовањем за српске народне песме, које је започело посредством Гетеа и Хердера, увео српско народно стваралаштво у европску културу. Иако је велики део српских германистичких прилога посвећен овом кругу проблема, истраживање се ни у ком случају није ограничило само на ову ужу проблематику. То ће се овде у главним цртама предочити на основу делатности најважнијих српских германиста, при чему треба истаћи да се ради о три, више или мање, профилиране генерације.

Прва генерација српске германистике, чије деловање захвата деценију пре Првог светског рата и деценије између два

светска рата репрезентују четири представника, при чему двојица од њих — Милош Тривунац и Перо Слијепчевић — представљају осниваче српске германистике. Милош Тривунац (1876—1944) био је од 1905. све до своје смрти, без сумње, водећа личност српске германистике и један од најагилнијих представника културног и научног живота у Србији. Тривунац је прво завршио романистику и из те области стекао докторат, потом је у Немачкој (Минхен, Лајпциг) студирао германистику и такође је промовисан и из те области. Године 1906. изабран је за доцента за немачки језик и књижевност на Универзитету у Београду, где је са кратким прекидом за време Првог светског рата, од 1921. до 1944. био редовни професор, готово четири деценије. Његово име обележило је историју српске германистике.⁶ Иако су његова интересовања, мада не у већем обиму, ишла и у правцу германистичке науке о језику⁷ он се у својим радовима био посветио пре свега науци о књижевности. Тежиште његовог интересовања је немачка класика и Гетеово стваралаштво, чему је посветио своје најважније и најобимније радове. Његове књиге *Гетеов Фауст* (1921) и *Гете* (1931) представљају и данас једине научне радове те врсте које српском читаоцу стоје на располагању. Све у свему, Тривунац који иначе није показивао интересовање за методолошке проблеме науке о књижевности и кога нису занимале методолошке расправе у немачкој науци о књижевности које су обележиле двадесете године, ипак је и данас са својим значајним текстовима сјајан посредник немачке књижевности код нас.

У поређењу са М. Тривунцем Перо Слијепчевић (1888—1964) који је релативно касно почео да се бави германистиком, пошто је тек 1926. дошао на Катедру за немачки језик и књижевност прво у Скопље, а потом своју академску делатност од 1941. до пензионисања 1958. године наставио у Београду, кретао се у својим радовима у далеко ширем пољу како у тематском тако и у методолошком погледу. Његова интересовања

⁶ М. Мојашевић, *Развијтак германистике код Југословена до Другог светског рата*. У: *Анали Филолошког факултета*, 1, 1961. Београд 1969, 191—220. — У прилог томе колико се германистичка делатност Милоша Тривунца високо ценила говори и сама чињеница да је 1939. био изабран за редовног члана Српске академије наука. После њега више ниједан германиста није постао члан Академије.

⁷ Поред низа немачких уџбеника намењених за школску употребу, Тривунац је објавио и прилоге о немачким позајмљеницама у српском језику. Он је, између осталог, био и суиздавач јединог нефилолошког стручног часописа *Страни преглед*. Традиција тог часописа настављена је после Другог светског рата часописом *Филолошки преглед*, али он је престао да излази крајем осамдесетих година. У овом тренутку нема ниједне периодичне публикације која би наставила традицију овог часописа.

полазила су од немачке књижевности 18. века све до у савремено доба, а у његовим радовима налазимо и одређена филозофска питања која су га посебно заокупљала. Ова склоност ка филозофији која је дошла до изражаја у његовој докторској дисертацији, очитује се и даље у његовим научним радовима у којима се јасно препознаје германиста упућен у методолошке расправе из области немачке науке о књижевности које су се водиле двадесетих година. То пре свега важи за његову сјајну студију о прихватању Шилера код Срба, Хрвата и Словенаца,⁸ која комбиновањем позитивистичке и духовно историјске методе презентира вишеслојну слику историје рецепције Шилера у јужнословенском простору, укључујући и читалачку публику као битан моменат књижевно-историјског процеса, и то у време када се код нас методски поступци срећу тек ту и тамо и то само у назнакама. Слијепчевић је, сем тога, надовезујући се на проблематику прихватања српске народне песме у немачкој књижевности, настојао да дâ дубље објашњење Гетеовог интересовања за српску народну песму и у неколико својих за нас веома значајних прилога покушао је да интерпретира и разуме ово Гетеово интересовање.⁹ Ако се томе додају студије о Томасу Ману, које се и данас убрајају у највредније прилоге српске германистике о Томасу Ману,¹⁰ онда се може констатовати да је Перо Слијепчевић био једна од најзначајнијих појава у српској германистици.

У поређењу са М. Тривунцем и П. Слијепчевићем допринос Милана Ђурчина и Момчила Селесковића је нешто скромнији, при чему се мора имати на уму да су обојица само кратко време деловали као германисти. Милан Ђурчин (1888—1960) бавио се германистиком свега седам година (1907—1914), и за разлику од М. Тривунца, није се после Првог светског рата више вратио на Катедру Универзитета у Београду. Угледни песник и представник српске модерне, после Првог светског рата посветио се публицистици, а потом је у Загребу покренуо часопис *Nova Evropa* (1920—1941). Његова бечка дисертација о

⁸ Перо Слијепчевић, *Шилер у Јужославији. Студија о примању немачке класике код Срба и Хрвата с освртима на Словенце*. Скопље 1937.

⁹ Овај методски поступак налазимо већ и у Слијепчевићевој дисертацији *Будизам и немачка књижевност*. Дисертација предата на Филозофском факултету Универзитета у Фрајбургу, Београд 1920. Прилози о Гетеу настали су деценију касније: *Гете о Краљевићу Марку*. У: *Nova Evropa*, Zagreb 1932, 25, Нр. 3—4, 151—162; *Шта је Гете видео у нашој народној поезији*. У: *Лейойис Мајнице српске*, Нови Сад 1932, 106, св. 1—3, 72—80.

¹⁰ *Погледи Томаса Мана*. У: *Лейойис Мајнице српске*, Нови Сад 1936, 110, св. 2, 160—176; св. 3, 277—292.

српској народној песми у немачкој књижевности¹¹ представља свакако камен темељац у српској германистици која се креће у правцу германославистике. Иако његова истраживања у овој области готово истовремено допуњава загребачки германиста Стјепан Тропш, али са другог аспекта, а касније ову линију наставља Јевто Миловић,¹² произашао из београдске германистике, ова студија још увек важи за стандардно дело посвећено истраживању немачко-српских књижевних веза. Таквим истраживањима бавио се и Момчило Селесковић (1890—1950), који је само пет година провео на Катедри за германистику у Скопљу. У својој дисертацији, одбрањеној у Паризу, истраживао је немачко јавно мњење о Србији за време Првог светског рата.¹³ Момчило Селесковић показао је још израженије интересовање за филозофију од Пера Слијепчевића. Током тридесетих година посветио се готово потпуно филозофији и између осталог објавио је и књигу о Канту. Ова заинтересованост за филозофске проблеме била је од велике користи за методологију германистичке науке о књижевности.¹⁴

Иако је Перо Слијепчевић после Другог светског рата све до 1958. године деловао као германиста, односно, био је шеф Одсека за германистику у Београду, још почетком педесетих година наступа друга генерација германиста коју репрезентују Огњан Радовић, Милош Ђорђевић, Миљан Мојашевић, Драгослава Перишић, Страхиња Костић, Иван Пудић, Зоран Константиновић и Паница Мразовић, а њихова активност протеже се до осамдесетих година. Милош Ђорђевић (1901—1981) докторирао је у Минхену 1930. године са темом о аустријском писцу Чарлсу Силсфилду, али тек после Другог светског рата посветио се германистици. Његово интересовање сезало је од

¹¹ *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*. Leipzig 1905. Ради се о првом систематски забележеном и предоченом прихватању српске народне песме у немачкој књижевности од Гетеа и Хердера до краја 19. века.

¹² Вредно је истаћи да један од најбољих радова хрватског германисте Стјепана Тропша (1871—1942) припада овој тематској области: *Njemački prijevodi naših narodnih pjesama*. У: Rad JAZU, Zagreb 1906, knj. 166, str. 1—54; 1911, knj. 187, 109—160. У ову област се убраја и рад његове ученице Камиле Луцерне *Die südslavische Ballade von Assan Agas Gattin und ihre Nachdichtung durch Goethe*. Berlin 1905. Турчинов рад наставио је германиста Јевто Миловић (1908—1991) који је у Берлину код Макса Фазмера докторирао са темом *Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie*. Leipzig 1941. Јевто Миловић је од 1956. године све до пензионисања провео на Катедри за германистику на Филозофском факултету у Задру.

¹³ *La Serbie dans l'opinion allemande contemporaine*. Paris 1919.

¹⁴ О томе у мом прилогу *Германистиа Момчило Селесковић. Прилог развоју домаће германистичке*. У: Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1970, 13/2, 685—710.

средњег века тј. од Нибелуншке песме до савремене књижевности, о чему сведоче његове студије о Гетеу, Хајнеу и посебно о Томасу Ману.¹⁵ Насупрот њему Огњан Радовић (1900—1976) био је први германиста који се бавио науком о језику, полазећи од практичних захтева, а објавио је низ корисних уџбеника немачког језика.¹⁶

Истраживачку делатност друге генерације српских германиста не треба посматрати само на основу тема докторских дисертација. Миљан Мојашевић хабилитирао се радом о српској народној приповеци у немачким преводима,¹⁷ Страхина Костић о немачким преводима српских уметничких приповедака и романа до Другог светског рата,¹⁸ Драгослава Перишић о Гетеу код Срба,¹⁹ а Зоран Константиновић о немачким путописима о Србији и Црној Гори.²⁰ Рекло би се да се ова генерација бавила искључиво истраживањем југословенско-немачких или српско-немачких односа. Али интересовања ове генерације била су у поређењу са првом генерацијом много шира и издиференциранија, јер су њени представници пре свега зашли у комплексну књижевно-историјску и методолошку проблематику. Ова констатација може се пре свега документовати кратким освртом на делатност Миљана Мојашевића (рођ. 1918), централне личности српске германистике после Другог светског рата. Својим обимним германистичким делом — пре свега његовом студијом о Хелдерлину, његовом *Историјом немачке књижевности доба просветиљелства, класике и романтизма, Уводом у науку о немачкој књижевности*, а посебно његов *орис тагнит* о Јакобу Гриму и српској народној књижевности²¹ српска германистика досегла је свој врхунац и створена је чврста и комплексна основа на којој је сада био могућ даљи систематски истраживачки рад.

¹⁵ О Борђевићевој германистичкој делатности у мом прилогу *Милош Борђевић и његов допринос развоју домаће германистике*. У: Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад 1992, XL/1, 101—112.

¹⁶ Као на пример: *Немачки глаголи. Облици и њихова употреба*. Београд 1952; *Основи синтаксе немачког језика*. Београд 1964.

¹⁷ *Српска народна приповешка у немачким преводима. Од Грима и Лескина до Вука*. Београд 1950.

¹⁸ *Немачки преводи српских уметничких приповедака и романа до Другог светског рата*. Нови Сад 1960.

¹⁹ *Goethe bei den Serben*. In: Slavistische Beiträge, 17, München 1968.

²⁰ *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*. München 1960.

²¹ *Хелдерлин. Прилоз проучавању класичне немачке књижевности*. Београд 1960; *Zur Einführung in die Wissenschaft von der deutschen Dichtung*. Београд 1963; *Немачка књижевност доба просветиљелства, класике и романтизма*. Београд 1968; *Јакоб Грим и српска народна књижевност. Књижевноисторијске и поетолошке основе*. Београд 1983; *Jacob Grimm und die serbische Literatur und Kultur*. Marburg 1990.

Са овом другом генерацијом током шездесетих година започето је интензивно истраживање у области германистичке науке о језику. Током седамдесетих и осамдесетих година јавља се низ лингвиста који су се концентрисали делом на савремени немачки језик а делом на историју немачког језика. Док се Иво Пудић (1909—1981), који је 1961. дошао из Сарајева и све до пензионисања био на београдском Одсеку за германистику, посветио превасходно историји немачког језика, Паница Мразовић (рођ. 1924) бавила се савременим немачким језиком на новосадској Катедри за германистику (од 1961—1986), а резултат њеног тимског рада, са групом југословенских германиста чији је она била координатор, у сарадњи са Институтом за немачки језик у Манхајму била је обимна контрастивна граматика немачког и српскохрватског језика.²²

Трећа данас присутна генерација српских германиста која је, са неким изузетцима, произашла из београдске германистике надовезује се и наставља линију друге генерације, с тим, што под германистиком подразумева једну комплексну дисциплину подељену на науку о језику и науку о књижевности. То се јасно види по темама докторских дисертација данас активних редовних професора: *Поетска слика воде у Гетјеовом делу* (1972) назив је књиге историчара књижевности Мирка Кривокапића, *Језик и стил Харџмановог Греџориуса и Томас Мановог Изабраница* (1971) лингвисте Јована Ђукановића и *Именице и њихови изведени суфиксима у новелама „Mai i Beafłór” и „Königstochter von Frankreich”* (Са освртом на претходне хронолошке равни) (1973) историчара немачког језика Зорана Жилетића. Новосадски професори хабилизирали су са следећим радовима: историчарка немачког језика Весна Берић радом *О реду речи у делима Јерџа Викрама* (1975), историчарка књижевности Каталин Ковачевић са темом *Стефан Милов и његови односи према Србима и Хрвајима* (1976), а аутор овог прилога студијом *Рецепција Томаса Мана на српскохрватском језичком подручју* (1984).

Ова разматрања изашла би из оквира ове теме када би се још навела и значајна посредничка улога германиста као преводилаца немачке књижевности. Допринос германиста у области уметничког преводилаштва није мали и од непроцењиве је важности њихова посредничка улога.²³

²² *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*. Hrsg. von Ulrich Engel und Pavica Mrazović. Bd I—II. München und Novi Sad 1986.

²³ Међу германистима најплоднији преводилац је Бранимир Живојиновић, коме српска књижевност има да захвали за највећи број преведених текстова. Врхунац његове преводилачке вештине је превод *Фауст I* (1980) и *Фауст II* (1985). Аутор овог прилога превео је до сада преко 20 књига са немачког језика, међу њима и тетралогiju Томаса Мана *Јосиф и његова браћа* (1990).

На основу овог излагања може се констатовати да српска германистика представља једну профилирану дисциплину која је чврст саставни део науке у Србији. Делатност и истраживања ове три генерације створила су добар темељ на основу којег германистика на два Одсека, у Београду и у Новом Саду, има перспективу даљег развоја.*

* Прилог објављен у: *Germanistik in Mittel- und Osteuropa 1945—1992*. Hrsg. von Christof König. Walter de Gruyter, Berlin—New York 1995, 222—230.

In memoriam

ТОМИСЛАВ БЕКИЋ
(1935—2008)

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

МИСИОНАРСТВО ТОМИСЛАВА БЕКИЋА

Смрћу професора Томислава Бекића укинута је читава једна германистичка институција у српској култури. Укидање те институције оставиће празнину коју овога тренутка не можемо до краја да сагледамо, али са којом ћемо се са безнадежном неумитношћу суочавати у данима и годинама које долазе. У том суочавању имаћемо прилике да размишљамо о томе колико један једини човек може да уради за читаву једну националну културу. Професор Бекић је био такав човек. Оличење силне енергије, широког стручног знања и велике радозналости, он је не само пленио снагом и поузданошћу свога увида у немачку књижевност и културу, те њен посебан значај за нас овде, него је и деловао изузетно, чак заразно подстицајно на све оне који промишљају и проучавају дијалог двеју култура, немачке и српске.

Професор Бекић је човек мисије. Његова преданост преводилачком послу укореења је управо у таквој жаришној тачки његове личности, у осећању мисионарства, па смо захваљујући томе добили читав низ дела из немачке књижевности и науке. И премда оваквим људима наша културна заједница по правилу не ода пажњу коју они заслужују, професор Бекић је за свој преводилачки рад добио неколико важних признања, попут награде „Милош Ђурић” (1991), „Лаза Костић” (2000) и награду за животно дело Универзитета у Новом Саду (2001). У делима које одабира за превођење професор Бекић је исказивао неколико праваца сопственога интересовања, почев од великих или за нас важних писаца као што су Томас Ман, Хер-

ман Брох, Алберт Ајнштајн, Милева Марић, Манес Шпербер, Мило Дор, Јоханес Вајденхајм, значајних слависта Јернеја Копитара, Асмуса Серенсена, Алојза Шмауса, Герхарда Геземана, Максимилијана Брауна, Манфреда Јенихена, Волфа Шмида, историчара и путописаца Франца Бабингера, Јохана Хајнриха Швикера, Зигфрида Капера, Густава Раша, Хајнриха Штиглица, Андреа Хуртона, Кристијана фон Крокоа, преко психоаналитичара Зигмунда Фројда, Карла Густава Јунга, Алфреда Адлера, Ота Ранка, Карла Абрахама, па до теоретичара и историчара књижевности Макса Камерела, Албина Лескија, Ханса Мајера, Волфганга Кајзера, Хуга Фридриха, Фридриха Зенглеа, Манфреда Франка, Манфреда Остена, Петера Сондија и других. И његово чланство у неколико научних друштава, попут Друштва Томаса Мана (Либек), Гетеовог друштва (Вајмар), Шилеровог друштва (Марбах), Друштва Манеса Шпербера (Беч) и Друштва за Југоисточну Европу (Минхен), довољно сведочи о неким правцима његових мисли. У том и таквом избору јасно се препознаје радозналост и динамичност интересовања овога преводиоца који зна шта бира и зна зашто то чини.

Научно-истраживачки рад професора Томислава Бекића, донекле пригушен беспопштедним предавањем преводилачкој мисији, био је на одиста несвакидашњи начин обележен поузданошћу сазнања. Реч је о истраживачу који је писао са извршним познавањем литературе и јасним сагледавањем историје проблема. Он је писао о тако моћним ствараоцима какви су Гете, Шилер, Томас Ман, пре свих. Бавио се највећим немачким писцима јер је у њиховој величини препознавао оно што је од суште важности за српску књижевност и културу.

Ипак, највећи део своје истраживачке енергије он је посветио немачко-српским књижевним односима, теми о којој сада већ имамо поприличну библиотеку текстова захваљујући радовима Богдана Поповића, Милана Ђурчина, Пере Слијепчевића, Миљана Мојашевића, Милоша Ђорђевића, Јевта Миловића, Зорана Константиновића и других. О свима овим ауторима, који су неговали понешто различите методолошке концепте, професор Бекић је писао са пажњом и уважавањем сазнајних хоризоната епохе у којој су они живели и радили. Улазећи и сâм у овај највиши ред истраживача немачко-српских односа, професор Бекић је, бавећи се превасходно контактним везама и проблемом рецепције, дао изузетно значајне резултате у истраживању српског разумевања укупног опуса Томаса и Хајнриха Мана, Штефана Георгеа, Франца Кафке, као и веза између Змаја и Гетеа, Змаја и Лесинга, Анице Савић и Томаса Мана, Бошка Петровића и немачке књижевности и сл. Зани-

мала га је, исто тако, појава српске и југословенске тематике код историчара Леополда Ранкеа, Зигфрида Капера, код књижевника Карла Херлосона, Роберта Михела, Франца Теодора Чокора, Александра Захер-Мазоха, Оскара Мауруса Фонтане, Јоханеса Вајденхајма.

Посебну пажњу посветио је доприносима немачких слаvista српској култури, па је превodeћи и истражујући рад Асмуса Серенсена, Алојза Шмауса, Герхарда Геземана и Максимилијана Брауна дао резултате који јасно показују колико су немачки истраживачи помно проучавали српску културу. Професора Бекића је занимао и обрнути процес: како је српска наука, а посебно германистика као академска дисциплина, постепено расла и ширила своје видике. Бекићево познавање историје српске германистике било је такво да сте код овога znalца увек могли да разрешите понеку недоумицу и да добијете праву, поуздану информацију. О свим овим темама он је доста тога већ написао, али је, нажалост, много тога остало и без коначне писане форме.

Са професором Томиславом Бекићем било је одиста дивно разговарати. То је увек био интелектуално усредсређен, али страстан разговор, у којем се, упркос разнородних увида, никада није губила свест о објективном значају изнетих аргумената. Као уредник *Лейпцигске Мајице српске*, учесник на изради Српске енциклопедије и уредник једне едиције у којој је професор Бекић објавио своје преводе могу да посведочим и то да упечатљивост разговора са њим није потицала само од садржине онога што је речено него и од планова који су сачињавани за некакав заједнички посао.

Срећни су уредници који имају такве сараднике као што је био професор Бекић. Разговори са њим увек су претварани у радни договор и план заједничког деловања. И тако је то било све до последњег тренутка његовог бивања на овоме свету. Само неколико дана пре него што ће доћи тужна вест да се он тешко разболео, седели смо у Уредништву *Лейпцигске српске* и разговарали о Херману Венделу о којем је професор Бекић, по једном ранијем договору, управо завршио текст и донео га Редакцији часописа. А кад ми се током тога разговора указала идеја о једном читавом тематском броју посвећеном немачкој књижевности и немачко-српским књижевним и културним односима, професора Бекића није требало дуго у то убеђивати. Само је за тренутак застао, са оним, његовим, карактеристичним полусмешком, којим је понекад прикривао тренутну недоумицу, а онда је, сагледавши шта све има урађено а шта би још требало урадити, преломио и објавио да пристаје.

Радни пројекат је очас посла био спреман са тачним именима писаца, преводилаца и свих неопходних сарадника.

Ето, такав је био професор Томислав Бекић. Са њим се увек могло имати толико планова да смо обојица слутили како ни двоструки људски живот не би био довољан да све буде реализовано. Толико смо правили договора о књигама које би било неопходно превести са немачког и о темама о којима би ваљало понешто написати, да нам ништа друго не преостаје него да жалимо што професору Бекићу није дат двоструки људски век. Био је то човек отворен, беспоштедан, несаломиве радне моћи. Сада, кад су вишње силе одлучиле да тој отворености, беспоштедности и моћи наметну жалосни крај, остаје нам да тугујемо и са захвалношћу се сећамо свега што је он учинио од непорецивог значаја за српску културу, а пре свега за потпуније познавање немачке књижевности и српске свести о њој.

Нека све то остане заувек у нашем сећању, а професору Томиславу Бекићу нека је вечни покој и слава!

In memoriam

СРДАН БОГОСАВЉЕВИЋ
(1953—2007)

ДУШАН ГЛИШОВИЋ

ПОМЕН СРДАМУ БОГОСАВЉЕВИЋУ

За Срдана Богосављевића сам први пут чуо када се јавио као један од кандидата на конкурс за место асистента за Немачку књижевност на Филолошком факултету у Београду, 1986. Тада је, како се то академским макијавелистичким вокабуларом каже, расположење на Одсеку било да на то место буде изабран један други кандидат, такође одличан. Када се на Већу Факултета гласало, гласао сам из убеђења, и мој глас за Срдана Богосављевића је остао усамљен. Када је после тога изабрани кандидат напустио Одсек, расписан је нови конкурс и једногласно је изабран онај кандидат за кога сам се ја својевремено био определио — Срдан Богосављевић. Тек по његовом доласку на Одсек за германистику, 1987, упознао сам га лично. Дobar део живота провео је у Сједињеним Америчким Државама, али Америка на њему није оставила спољњег трага. Ни по облачењу, ни по понашању. Штавише. Радо је пио турску кафу и још радије пушио, што сам, како смо једно време делили кабинет, имао прилике да осетим. Зналци америчког енглеског кажу да га је говорио као матерњи. То је, ваљда, било једино америчко на њему.

По повратку из Америке, настанио се у Јакову, надомак Београда, после преселио на Нови Београд, а при крају живота у строги центар Београда. Како за тзв. практични живот није био изразито талентован, помагао сам му око неких ситница које чине живот. Долазио је на Факултет само када је имао наставу. Радио је превасходно код куће. Иако је био управник Одсека, 2000—02, факултетска администрација га није привла-

чила. У службеном односу смо били коректни један према другоме, а зближили смо се тек последњих година његовог живота.

Са тешком болешћу се носио стоички. Тамо где би просечан човек закукавао и оптерећивао околину, Богосављевић би се само благо намрштио, очекујући да га та глупост од болести већ једном прође, и да може да настави да се несметано бави послом за који је једино био позван да се бави — проучавањем и предавањем немачке књижевности. Када је болест постала до те мере акутна да је по други пут морао у болницу, посећивао сам га. Привилегија која му је у болници указана састојала се од собе са два лежаја, прозорима који су се тешко затварали и вратима без кваке, па је у ту сврху служила нека дотрајала столица. И тада, видело се током посета, био је испуњен надом да ће ускоро бити отпуштен на кућно лечење. Био је последњих година под свесрдном бригом своје животне сапутнице, Гркиње, која се о њему бринула како то само једна драга особа уме.

И када сам га први пут упознао, а и сада, питам се, зашто није остао у Америци? Можда у тим економски развијеним земљама остају само они који их довољно не упознају. За Богосављевића, у суштини, није било разлике где је. Припадао је оној скупини несретника или сретника овога света који су, где год били, странци сходно свом духовном склопу, својим интересовањима и делатности.

Срдан Богосављевић рођен је у Вршцу, 30. марта 1953, где је матурирао 1972. Започиње студије германистике и психологије на Универзитету државе Илиној, у Чикагу, које дипломира 1976. Постаје асистент на истоименом универзитету, где и магистрира 1978. Учествоје на стручним семинарима у Немачкој, где једну годину студира немачку књижевност на Универзитету у Регенсбургу. На илинојском универзитету докторира 1983. тезом *Немачка њујорксна књижевност 19. и 20. века*. Све до доласка на Филолошки факултет у Скопљу, 1984, ради као асистент на матичном универзитету у Чикагу, где одлазећи од свога ментора Лирој Шоа (Leroy R. Shaw), добија препоруку, која завршава речима: „Верујем да Богосављевић има блиставу будућност у германистици и препоручујем га у највишој мери сваком Одсеку.” Богосављевић је универзитетску каријеру текао лако и брзо. Из Скопља, где је био доцент, дошао је у Београд на место асистента, 1987, изабран је за доцента 1989, за ванредног професора 1994, а у звање редовног професора 1999.

Објавио је више од 70 радова, од чега 4 књиге, тридесетак студија и поговора, двадесетак чланака и исто толико приказа.

Приредио је и осам књига, у чијем превођењу са немачког је и сâм учествовао. Времену и теми своје дисертације о путописима са прелома столећа, 1900, остао је веран у читавом научном раду. Највише се бавио Музилом (12), Хофмансталом (6), по два рада о Шницлеру, Кафки и Ничеу, и по један о Бару, Брехту, Хајзенбителу, Грасу, Траклу, Хербургеру и неколико радова о питањима лирике.

Због просторног ограничења осврнућемо се само на књиге. У објављеној дисертацији *Немачка њутоновска књижевност 19. и 20. века*. Ан Арбор, Мичиген, 1987. (*German Literary Travelogues around the Turn of the Century. 1890—1914*), Богосављевић анализира путописе петнаест аутора тога доба, међу којима Хофманстала, Хауптмана и Бара, бави се утицајем књижевних праваца тога периода на дати књижевни жанр и испитује политичке и социјалне узроке који условљавају успон путописне књижевности.

У књизи *Роберт Музил. Између њутоновске и њутоновске духа* (Београд, 1993), Богосављевић се усредсређује на свог омиљеног писца. Узима неке од кључних постулата Музилових и допуњује их у есејистичком дијалогу сазнањима свога времена, и пружа „увод у Музилов духовни микрокосмос” у оној мери у којој жели да објасни и „музиловску феноменологију духа”. Знаменитог и обимног Музила познавао је одлично.

Омиљена тема у универзитетској настави је Богосављевићу била лирика, у ужем смислу *Експресионистичка лирика*, како гласи наслов његове књиге објављене у Новом Саду 1998, у којој изузетно суптилно, на примерима, изналази одговоре на питања разарања тоталитарне идиле југендстила, суштине експресионизма, симултаности и кризе експресионистичке пројекције, па све до оних која изискују изузетну финоћу разумевања поезије — експресионистички сонет, где се Богосављевић суверено кретао. Као допуну овој студији, Богосављевић је приредио и *Антологију експресионистичке лирике* (Нови Сад 1998), уз темељит поговор *Експресионистичка лирика: њобуна и форма*.

Али као да и поезија сама није могла да задовољи интелектуалну суптилност Богосављевићу, па се упустио у проучавање само једног њеног делића. Последња књига, *Антиклимакс* (Београд 2003), стога је посвећена механизму колизије неравноправних вредности и начина њиховог постојања у датом контексту. Богосављевић прати генезу појма климакса и антиклимакса, улогу батоса, даје типологију климакса од античких времена, његових функција све до антиклимакса као надисторијске категорије, суверено владајући инструментарију-

мом своје струке и одличним познавањем енглеске и немачке поезије.

Предмет његовог интересовања у струци се све више су-жавао, што се више њоме бавио. Од позамашног проучавања путописа разних аутора, преко књижевног рода једне епохе до само једне стилске фигуре. Доказао је речи свога америчког ментора да је пред њим „једна блистава каријера”, која је пре-рано окончана у Београду, 15. августа 2007. године.

We'll never forget him.

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ

СРБЕ СУ НЕМЦИ УВЕЛИ У ЕВРОПСКУ ЦИВИЛИЗАЦИЈУ

Разговор са Зораном Константиновићем

Пре 8 година сам правио серију текстова о странцима који су задужили Србе, за коју ми је проф. др Зоран Константиновић укратко навео неколико Немаца значајних за српски народ. Наравно, он је говорио пре свега о немачким писцима који су уједно били и светски признате величине у књижевности, али и о новинарима, публицистима и научницима. Рекао ми је том приликом да Немци о којима он говори заслужују да свака наша генерација буде упозната са њиховим заслугама за Србе, и да је ово ретка прилика да ту причу започнемо. Из тог разговора сам направио текст на две стране и објавио га.

Међутим, како сам био фасциниран његовом причом на ту тему, предложио сам му да направимо један дужи текст, што је он врло радо прихватио и рекао ми да ћемо то учинити „првом приликом”, јер је тада морао да путује у Аустрију.

Та „прва прилика” указала се тек пре годину дана, када смо се срели на једној књижевној манифестацији у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду. Он се одмах сетио шта смо се договорили и наставио да ми прича тамо где смо стали.

Ја сам тај наш разговор снимао, и на основу транскрипата, направио текст који садржи изворне мисли Зорана Константиновића, уз моју веома малу уредничку, стилску и језичку редакцију. Тај текст се сада први пут појављује пред нашом јавношћу, а како је то један од његових последњих разговора на тему Немаца који су нас задужили, од користи ће бити да буде објављен, поготово што је плод једног од наших најбољих познавалаца ове теме.

Једини недостатак овог текста је тај што није могуће описати занос са којим је он говорио о великим именима немачке

културе, али се то ипак може препознати на основу тога како је говорио о сваком од њих.

Немац који је наше народне њесме ујоредио са „Песмом над њесмама”

Много је Немаца задужило Србе, али се о томе код нас недовољно зна, пре свега због ружних искустава које смо као народ имали са њима у два светска рата. Но, то није разлог да прећутимо шта су врло значајни припадници те нације урадили за нас и какве смо користи имали од тога. Наравно, таквих Немаца је било много, али овом приликом ћемо говорити само о онима чији је допринос био најзначајнији. Међу њима, посебно место припада Гетеу.

Јохан Волфганг Гете (1749—1832) је највећи немачки песник и једна од највећих личности у историји немачке културе. Он је, заправо, оличење немачке грађанске културе, а самим тим и један од врхова европске грађанске цивилизације и културне мисли. Значајан је по својој хуманистичкој мисли, по томе што је превазишао до тада важећи принцип француског класичног хуманизма да је лепота у чувању облика, рекавши: „Не стоји оно што нас је антика учила, да судбина људи зависи од богова. Не! Човек сам ствара своју судбину, он се уздиже до богова. Он је као човек јак колико су и богови, обликујући самостално своју судбину.” Спајајући ову мисао великог, племенитог, хуманистичког са лепотом песничког исказа, Гете је свакако и један од највећих песника у европској књижевности.

За нас Србе, посебно је значајно то што се управо Гете толико интересовао за нас. А како је до тога дошло? У Гетеово време ми смо већ дуго били под Турцима. Онда је дошао наш Први устанак 1804. и свет је почео да обраћа пажњу и на српски народ. Значи, постојала је извесна спремност да се поглед Европе усмери у нашем правцу. Борба једног народа против угњетача морала је да изазове пажњу и осталог дела Европе. Но, та пажња сама по себи не би била довољна да није било и нечег другог што је привукло интересовање странаца, а то је била наша народна песма.

Гете је, заправо, са нашом народном песмом дошао у додир још пре Првог српског устанка, али за тај додир могли бисмо рећи да је био више случајан. Наиме, у књизи једног италијанског путописца, опата Алберта Фортиса о Далмацији, забележена је и једна песма из наших крајева — *Хасанагиница*. Фортис је ту песму забележио на нашем и на италијанском језику. Гете се са њом упознао преко превода те наше песме који је објавио Албрехт фон Халер.

Међутим, Халер је ту нашу *Хасанаџиницу* превео на немачки језик онако како је знао и умео, а Гете је осетио да је у тој песми посебан значај ритма, наиме — десетерца. Он је био свестан тога да ако жели ову песму да пренесе на немачки језик, мора у тај превод да пренесе и тај ритам.

Њему је то пошло за руком и он је на генијалан начин, не знајући наш језик, превео ритам наше народне песме на немачки језик, тако да *Хасанаџиница* у Гетеовом преводу звучи тачно као наш десетерац. Том приликом је навео да је то песма *Морлака*.

Након овог превода, Гете се дуго времена више није интересовао за нашу народну песму.

Међутим, један други значајни Немац, чувени Хердер, у своју збирку превода народних песама свих народа света унео је поред *Хасанаџинице* и три наше народне песме из књиге Андрије Качића Миошића. Тако су се у Хердеровој збирци народних песама свих народа света нашле и 4 „морлачке”, односно српске народне песме. *Морлак* је реч која је дошла преко талијанског језика, а значи, заправо, *Власи са мора*, односно Срби који су се тамо населили бежећи од Турака.

Према томе, наша песма је била присутна у свести Европе, али то је заправо била присутност само за један мален број људи који су читали те Хердерове песме, и упознали се и са Гетеовим преводом *Хасанаџинице*. Те песме су биле присутне у великој збирци песама свих других народа и биле су узор. Истина, само један мален узор.

Онда је дошло до нашег устанка против Турака и поново долази до великог интересовања за нашу народну песму. Тада је један такође велики Немац, Јакоб Грим, упозорио Гетеа на лепоту наше народне песме.

Заинтересован сада преко Јакоба Грима, великог истраживача немачког језика, Гете се поново почео интересовати за нашу народну поезију и почео је подробно да чита оне песме које му је Грим доносио, а затим ће и сам о тим песмама написати једну рецензију у часопису који је издавао.

Захваљујући Гетеу, започео је процес „србофилије” у свешћу

У својој рецензији Гете говори о тим нашим песмама као о нечем бескрајно лепом. И у разговорима са својим пријатељима често помиње наше песме, па каже између осталог, да су оне толико лепе колико и *Песма над њесмама*, а то су песме из *Свештог њисма*, које слове као бисер светске књижевности, за које је Гете волео да каже да су нешто најлепше у светској књижевности. Упоређујући српске народне песме са тим пе-

смама из *Свейѿѿ ѿисма*, он је нашој народној поезији дао највећу оцену. Чак их је тако и приказао у своме часопису.

Таква његова оцена имала је огроман одјек у Европи, јер је Гете већ тада био сматран *олимпљанином* и све што је он тада говорио, одзвањало је не само у његовој околини, већ и по свету. И управо то Гетеово интересовање било је повод да се многи почињу бавити нашом народном поезијом, да је почињу преводити, а преко тих немачких превода, она је преведена и на друге језике и почео је победоносни поход српске народне песме по свету.

Са овим интересовањем, наравно, наш народ је много добио, поготово што смо победом над Турцима у Првом српском устанку стекли много симпатија, које би и само због тога постојале, али су се оне спојиле са дивљењем према нашој народној песми и настао је период праве србофилије у свету. Ми смо били веома омиљен народ.

Свакако да су за таква осећања код Немаца према нама посебно допринеле две чињенице: прво, што су се они неко време налазили под Наполеоновом окупацијом, па су имали осећај за потлачене народе, а друго, што је код Немаца тада управо овладао романтизам који је желео да се као књижевни правац врати народу као изворном песнику.

Ето, на тај начин, Гете означава један од врхунаца у том интересовању за наш народ. Он означава личност која је уједно и необично заслужна за осећај симпатија и љубави према нашем народу, све до половине XIX века, када долази до одређених промена.

Гете је познавао целу литературу свог доба и у његов дом су свраћали сви велики умови онога времена, укључујући и песнике, па и словенске (Мицкијевич и др.). Зато се са правом могло рећи да је био олимпљанин, онај врх, оно оличење највишег што је достигнуто у европској грађанској култури. Зато када је он рекао да су наше народне песме нешто најлепше, онда је то за нас велики комплимент.

Гете је својим интересовањем за нашу народну поезију учинио нашем народу велику услугу. Многи су се тада почели интересовати не само за нашу народну поезију, него и за наш народ уопште. Такво интересовање морало је бити веома корисно по нас.

Српски је најлепши словенски језик

После Наполеоновог пораза и његовог повратка из изгнанства, у Бечу је 1814. одржан чувени Бечки конгрес, на коме је решавано о уређењу Европе. На њему су усвојене основ-

не смернице за уређење Европе, према којима је она подељена између Пруске, Аустрије и Русије.

Из тог договора израсла је тзв. Света алијанса која је имала за циљ да сачува поредак који је утаначен у Бечу — крајње конзервативан. Никаквим револуционарним идејама чије је оличење био Наполеон, није смело бити места у Европи. Владари су се договорили да ће сваки револуционарни покушај угушити одмах у почетку.

Том конгресу је присуствовао један млади немачки научник као секретар пруског посланства — Јакоб Грим (1785—1863). Његов задатак је био заправо да ради на враћању свих оних архивских и библиотечких вредности које је Наполеон однео из разних места Европе које је био у потпуности освојио.

Обављајући тај свој задатак у Бечу, Грим је истовремено радио и један други посао који га је лично интересовао — а то је феномен народне песме као језичког документа из кога непосредно говори народ. То је оваплоћење Хердеровске идеје код Грима, и то је зачетак романтизма. Желећи да нађе што више примера за своја проучавања народне поезије, није се ограничио само на немачку народну поезију, већ је желео да проучи и народну поезију других народа.

У том циљу обратио се веома познатом човеку онога времена Јернеју Копитару, Словенцу, кустосу у Дворској библиотеци у Бечу. Тада му је уручио свој званични допис у коме га моли да му пошаљу примерке народних песама свих народа, јер му је то потребно за његова истраживања.

Копитар му је на то одговорио: „Слушајте, овде у Бечу сам упознао једног младог Србина који је побегао овде у Беч после пропасти Српског устанка 1813. и који овде живи. Ја сам цензор његових књига на словенским језицима и знам да он има неки спис, а знам и да скупља и објављује српске народне песме. Ја се са њим састајем, и од њега добијам драгоцене податке о српском језику и о српском народном благу, о српским народним песмама. Саветовао сам том човеку да објави једну малу песмарицу српских народних песама и да објави једну малу граматику српског језика. Ја ћу вас упознати са његовим делом.”

Међутим, Вук у том моменту није био у Бечу јер је већ кренуо на једно од својих бројних путовања, али је Грим ипак дошао до његових песама и *Грамаџике*, и од тада је почела његова блиска веза са Вуковим радом и делом. Касније ће та веза резултирати њиховим међусобним сусретом и Грим ће постати искрени, велики пријатељ нашем Вуку. Тако је између њих почела лична преписка.

Грим је уз помоћ Копитара дошао до немачког превода Вукове *Пјесмарице* и на основу тих превода почео је да проучава нашу народну поезију. Одушевио се њоме и већ је 1815. објавио њену рецензију. Те песме које му је Копитар дао, Грим има записане у једној свесци и ту свеску доноси по свом повратку у Берлин у отмено берлинско друштво које се навечер састајало.

Из преписке људи који су присуствовали тим вечерњим састанцима, знамо да су се на њима читале наше народне песме и да су се присутни одушевљавали њима. Тим сеансама су присуствовали брат Јакоба Грима, чувени Вилхелм Грим, затим велики правник Совињи, дипломата Карл Август Фарихаген, песник Алексис Роупа, велики романтичарски поет Де ла Мот Фуке и многи други.

Клеменс Брентано који, заправо представља првог песника немачког романтизма, неколико наших народних песама је преписао лично за себе у своју свеску „из суште љубави и радости” како он сам каже, и тим путем се 1818. појављује 19 ових песама у једном немачком алманаху који се зове *Пуйешиесџвије ѿесника*. И када је свет видео те наше песме у штампаном облику, одушевљење за њих се све више шири и оне постају све више познате.

Грим уговара Вукову ѿосеџу Гетџеу

То је велика заслуга Јакоба Грима. Он се осећао и обавезан према Караџићу, стално га је за неке ствари питао, тражио да му појасни неке речи, а посебно је саветовао нашег Вука да изда повеће збирке својих песама.

Он је писао о тим песмама, а и превео је Вукову проширену *Грамаџику срџског језика*, написавши за њу предговор у коме каже да је српски језик један од најлепших језика, међу словенским језицима свакако најлепши, а да је по звучности раван италијанском језику.

Вуку је он био неизмерно захвалан, позивао га је у госте у Немачку. Захваљујући њему, Вук је путовао у Немачку и постао почасни доктор Јенског универзитета. Грим га је упознао са многим угледним Немцима, а између осталог је био посредник да Вук оде у посету Гетеу у Вајмар, 13. 10. 1823. Тада је Гете послао Вуку своја кола која су га довезла у резиденцију, односно у Гетеову кућу на Фрауен Плацу.

Тај сусрет сви ми који се бавимо културном историјом нашега народа, сматрамо симболичним сусретом. Слика је предивна: од детињства хроми Вук, са штаком, с муком се пење уз степенице до собе у којој Гете дочекује свог госта. Из Вуко-

вог писма упућеног Копитару знамо да га је Гете покретом руке позвао да седне на канабе на коме је био један замотуљак у коме је било Гримово писмо којим му препоручује Вука, неколико превода наших народних песама и Гетеова рецензија за наше народне песме. Гете покретом руке показује на овај завежљај и каже: „Ето, видите, нисте Ви први пут под мојим кровом, већ сте одавно Ви мој гост”, показујући му на замотуљак.

Симболика овог сусрета је вишеструка. Прво, симболика је у томе што је један хром човек који је са муком дошао и са муком се попео уз степенице, примљен у дом једног великог олимпљанина, оличења европске културе. А друго, симболика је и у томе што је и српски народ на исто такав мукотрпан начин превалио пут да би се кроз устанак поново вратио у Европу. Не само што је српски народ освојио своју слободу, већ је тим покретом руке једног Гетеа поново био враћен у европску културу, у заједницу европских цивилизованих народа.

Мора се, међутим, приметити да је без обзира на све ово, Јакоб Грим приступао нашој народној поезији посве научно, рационално, филолошки, без икаквих емоција, и направио њену сјајну анализу.

Он тражи од Вука објашњење из песме *Диобе Јакшића*, а његово интересовање је чисто филолошко. Изузетно се интересује и за личност Марка Краљевића, јер осећа да би то био заправо један недовршен еп, као што је *Нибелуншка ђесма* која је сачињена од многих песама. Зато је сматрао да је штета што се није стигло да се од тих многих песама о Марку Краљевићу сачини један јединствен и целовити еп.

Ту постоји супротност између Грима и Гетеа. Гете је, наиме, поредећи српске народне песме са *Песмом над ђесмама*, мислио искључиво на наше, како их Вук зове, *женске ђесме*, а то су народне лирске песме. Од Краљевића Марка он је зазирао, јер му је био сувише груб и није имао разумевања за она његова јуначка дела која је народ опевао о њему у песмама.

Без обзира на све то, Грим је једна од највећих личности у европској науци која је заслужна у великој мери за оно уважавање које је српски народ доживео у XIX веку.

Значај једне љубавне романсе за нашу афирмацију

За Србе велики значај има једна млада немачка племкиња. Наиме, постојала је тада једна млада дама, изузетно талентована, ћерка једног професора оријенталистике у Халеу (немачког града у Тирингену) — Тереза Албертинен Луизе фон Јакоб, позната под псеудонимом госпођица Талфј (Талфј — акроним њеног пуног имена).

Она је посебну наклоност гајила према Гетеу, и у том свом шипаричком одушевљењу тражила је начин да му се приближи, да дође до њега. У том циљу сковала је лукав план: знајући за Гетеово одушевљавање нашом народном поезијом, превела је неколико српских народних песама и замолила га за савете и мишљење о својим преводима.

Било би престрого рећи да је она преводила нашу народну поезију само да би се приближила Гетеу. Не! Она је имала изразито интересовање, али ипак тај моменат, њена жеља да се приближи Гетеу, снажно је присутан у њеном покушају да се бави препевима српских народних песама.

Она је у вези са тим препевима писала Јакобу Гриму и Копитару у Беч, тражећи савете о појединим речима, па је онда за неке своје препеве замолила и Гетеа за његово мишљење.

На основу те кореспонденције, може се закључити да је свакако било утицаја тих људи на њене препеве. Препеви су изашли у две књиге у Халеу и то 1825. и 1826. Госпођица Талфј је као увод тим песмама написала опширан осврт на историју српског народа. Тај историјски осврт рађен је на основу грађе којом је она располагала, а то је пре свега била Енгелова *Историја Србије*.

Јохан Кристијан Енгел је био мађарски историчар немачке народности који је писао о Србији, јер је она имала веома значајно место у историји Мађарске у средњем веку, с обзиром на то да је постојала дубока веза између наших и мађарских краљева. Довољно је да се подсетимо да су данашњи Београд и Шабац некада били делови Мађарске државе. Због тога је написао опширну историју Србије.

Њен увод у историју српског народа је писан са исто онолико интуиције као што је Гете успео да се приликом препева наше *Хасанагинице* уживи у наш језик. Она није као Енгел видела српску историју као једну допуну мађарске историје, већ је историју српског народа показала као аутохтони живот српског народа, као његову судбину, и то је оно што чини вредност те њене историје.

Наиме, до тада је свакако и код Грима и код Гетеа то интересовање за српску народну поезију било другачијег типа. Код Гетеа је то испољено као једно естетско доживљавање, а код Грима је доминантно филолошко изучавање, па он изучава корене нашег језика и његове мотиве. Тако у песми *Диобе Јакшића* налази архаичну типологију.

Међутим, госпођица Талфј у тој народној поезији осећа српски народ и она сасвим правилно каже да је историјски Косовска битка текла онако као што је текла, а од многих варијанти њеног описа она се опредељује за ону која је историј-

ски највероватнија. У тој варијанти садржани су они битни елементи Косовске битке: да су две војске удариле једна на другу, да је борба дуго времена била равноправна и да су Турци бољом стратегијом, већом дисциплином, већом хомогеношћу успели да победе, да је цар Мурат изгубио главу у тој бици, да је српски деспот кнез Лазар био заробљен и да је кнез Милош продро у шатор. Историјски, то су најбитнији елементи.

Оно што је по њеном мишљењу било битно, то је оно што је народ начинио за време тог историјског збивања које је од огромног значаја за Европу, а то је његов покушај да се турски продор у Европу заустави. Српски народ, српска војска су се тада заправо жртвовали за један циљ који је ипак, по процени снага, био осуђен на неуспех. Турци су после тога успели да продру у Европу и у једном лугом походу два пута стигли до Беча.

Она са једне стране идеализује српски народ, живот у Србији је за њу идила, тај народ само пева, бескрајно је племенит, али с друге стране она том историјском догађају даје онај садржај који му је народ дао, јер историјска су се збивања у нашој народној песми кроз традицију, кроз предања развијала тако да је народ то видео као један узалудан покушај, што се види по томе како је приказана судбина кнеза Лазара. Он позива све своје војводе на последњу вечеру и каже им: „Ми ћемо изаћи сутра у борбу против надмоћног непријатеља.”

На тај начин он им ставља до знања да ће изгубити живот, али да се мора изаћи у борбу против зла, макар човек био и поражен у тој борби. Из тога је онда народ извукао оно велико морално начело да се треба супротставити злу и ако си мален и слаб, јер једино ако се супротстављаш злу, ти испуњаваш своју етичку, моралну обавезу, и народна песма онда каже да ко учини такво дело, „његово ће бити царство небеско”. То је огромна морална поука на којој су се образовале српске генерације и та традиција је постала елемент српског менталитета.

У том контексту треба, рецимо, схватити и догађаје од 27. марта 1941. Сва здрава памет је тада говорила да су Немци огромно јаки, држе окупирану целу Европу, они ће нас здробити за тили час. Ипак, када је ондашња наша влада закључила са Хитлером споразум који се не може третирати издајничким, јер ми данас видимо да је то био један прагматичан споразум и одговарао је датом тренутку, тај наш народ је рекао „Боље рат него пакт”, „Боље гроб него роб”. То је проистекло из те наше традиције.

Срби су били нејраведно кажњени

Кад гледате рационално, то је био један сулуди чин, али чин од огромне моралне вредности. Ако посматрамо само тај чин у нашој народној историји и пресадимо га у садашњи тренутак, морамо да имамо у виду да се тада градила некаква нова Европа коју предводи једна сила, која је започела Други светски рат, да би од целокупне европске културе створила један концентрациони логор.

И када су у поход заједно са том и таквом Немачком пристали да крену многе друге државе које су сада у тој Европској заједници, које су 90-их година прошлог века искључили Србију из међународне заједнице, морамо да закључимо да је то чин одустајања од основних моралних принципа у гледању на историју, а поготово на заслуге српскога народа. То је пројекција онога што је госпођица Талфј рекла у свом предговору.

Њен превод се показао не само као најобимнији по сакупљеним песмама, него и као најбољи у поређењу са низом других превода који су се такође појавили. Постојао је неки Гецеров превод, затим неки Вилермов превод, као и преводи низа других Немаца. Међутим, њен је био најбољи, а она је стварно том послу прилазила зналачки, знала је да се уживи у наше песме.

Тако је она тумачила личност Краљевића Марка на тај начин што је говорила да је у том лику народ исказао све оно што он осећа, и да то није варварски лик од кога се Гете плашио, јер у том лику има и много племенитих црта, управо и према пораженом непријатељу, и према нехришћанима, и онда наводи те примере његове доброте.

Значи, то су вредносни судови који су се показали да су јачи од Гримових, јер је била једна дуга дискусија о томе није ли госпођица Талфј сувише женствена у својим оценама, па се чак и наш Милан Ђурчин, који је рецепцију наше народне песме код Немаца обрадио у својој докторској дисертацији, ограђује од ње. На његову жалост, показало се да је она у праву.

Госпођица Талфј је интересантна као личност. Она је нашим народним песмама отворила пут у свет, по њој је преводио Браунинг, Енглец, као и сви други који су користили њене преводе за своје преводе на енглески, француски, италијански и све друге европске језике.

Рецепција наше народне песме — то је било подручје њеног истраживања и показало се да је у томе била изванредна.

Захваљујући Талфјовој, и Американци ујознају нашу народну поезију

Њена судбина је веома занимљива. Она се у једном тренутку удаје за једног Американца који је дошао у Европу као теолог и у Немачкој студирао теологију, и заједно са њим је пошла у Америку, где је убрзо постала доста позната америчка књижевница. Писала је романе и приповетке и постала део америчке књижевности, али се увек интересовала и за Словене.

То њено интересовање потиче отуда што је она неко време са оцем живела у Русији, када је он за време Наполеона био побегао у Русију и тамо предавао у Харкову неко време на новооснованом универзитету као професор, а вратио се кад је Наполеон пропао. Она је тада била мала, али је заволела руски језик идући на пијаци и слушајући народ како говори. И отуда потиче то њено интересовање за фолклористику.

За нас је веома значајно још нешто: она је и тамо преводила и објављивала српске народне песме, и самим тим што је тако пред Американцима било дело једне њима познате и признате књижевнице, наше народне песме ушле су у хоризонт те далеке Америке и постале један део њене свести.

Она се још једном вратила у Европу у посету да би 1854. издала друго проширено издање наших народних песама, са истим предговором о нашој историји, мало допуњен, али не баш у срећном тренутку. Наиме, та збирка је угледала светлост дана управо у тренутку када је у Србији дошла до усијања борба између династија Карађорђевића и Обреновића и када Србија није више у свету представљала оно што је била у првој половини XIX века.

Хегелов расистички однос према Словенима

У то време нестаје и романтичарски занос оличен у Хердеровој љубави према словенским народима, и уступио је место Хегеловом материјализму који је словенске народе био скинуо са светске позорнице. По Хегелу, словенски народи никад ништа значајно нису дали у историји људске културе и то је био израз оне промене у развоју немачког духа када су романтичари, који су сањали о уједињењу Немачке на основу те базе о народности, услед јаког економског развоја, већ на Франкфуртској скупштини збрисали то романтичарско рухо и тражили једну Немачку, економски јаку. За ту економски јаку Немачку оцртавали су се путеви продирања Дунавом до Црног мора, до истока, и то је почетак немачке експанзије. Од тада Срби постају народ који су Немцима на путу ка тој експанзији.

Развијају се теорије да и Србију треба насељавати немачким колонистима. Међутим, преводи српских народних песама госпођице Талфј остаће као драгоцени споменик личног доприноса једне жене оном великом уважавању српског народа у свету, уважавању које је много значило и за његов нагли и брзи развој у првој половини XIX века.

Србија је нежна биљка која расте и развија се

У оним културним, позитивним немачко-српским односима, веома занимљиву улогу одиграо је Ото Дубислав фон Пирх, млади пруски официр који је, служећи у војсци у Потсдаму крај Берлина, залазио као припадник племства у салоне и вечерња друштва која су се окупљала и у којима се, у тренутку када је настало велико интересовање за српски фолклор, читале и наше народне песме. Он је очигледно био задивљен тим песмама, знао је оно што је Гете о њима говорио, а знао је и шта је госпођица Талфј издала и објавила, знао је и онај њен историјски увод и онда доноси одлуку да мора да види ту земљу. Ово је утолико занимљивије што и ако је интересовање за нашу народну песму тада стварно било велико, мора се констатовати да нико од оних који су се њом одушевљавали, Србију никада видео није: ни Гете, ни Грим, ни госпођица Талфј, ни они многи други из тих отмених племићких кругова. Србија је за њих ипак била далека земља, тек ослобођена од Турске.

Ото Пирх је први Немац из поменутих кругова који доноси одлуку да ће кренути на пут како би упознао Србију, и он је тај свој план остварио. Он је 1829. дошао у Србију када није било железнице, па је део пута прешао бродом, а највећим делом у позну јесен јашући на коњу, прошавши целу тадашњу Србију уздуж и попреко. Он је већ следеће године у две књижице издао путопис *По Србији* и то је изузетно драгоцено дело за нашу историографију, за наше познавање прилика у Србији оног времена. У свом предговору поменутог путописа у потпуности преузима оно идеалистичко одушевљење, оно идилично поимање Србије оних који нису били у Србији, и све то потврђује. За њега је Србија нежна биљка која расте и која се развија.

Пролазећи кроз Србију, упознаје све важније личности из онога времена, разговара са њима, и по повратку кући даје податке о нашој књижевности. Рецимо, он зна за Стерију Поповића, зна сва дела која је он до тада написао. Према томе, ради се о једном путопису који пише о Србији у тренутку када се она заиста буди из свог оријенталног сна и отвара према

Европи. Он посећује у Србији прву књижару, он види те прве културне тековине и све је то изузетно драгоцен допринос популаризацији Србије чак и данас, а поготово у оно време, јер по оцени немачких историчара, то је један од најлепших путописа немачког романтизма. Он је у целини писан у духу немачког романтизма, са великим одушевљењем, са великом љубављу према ономе што се описује, са осећањем за народ, за његов живот, за његову поезију, али и за лепоту земље.

У сваком случају нешто лепо, задивљујуће, романтичарско. Друго је питање да ли су тада прилике у Србији одиста биле онакве како их је он описао. Не заборавимо: он долази у Србију кнеза Милоша који је безобзирно уништавао своје противнике, не презајући ни од тога да их побије.

О томе нема ничега код Пирха, све само најлепше, а Србијом влада један уман, племенити владар. Ја сам пре 40 година објавио једну књигу о српско-немачким везама и посебно сам се осврнуо на Пирхов путопис и рекао тада у тој књизи да сам био дирнут с каквом љубављу и одушевљењем овај млади пруски племић описује мој народ и моју земљу, а да одиста не могу веровати да је тај мој народ био толико идеалан и племенит како је он у њој описан, нити да су прилике у Србији тада биле толико идиличне и хармоничне како их он описује.

Но, ако сам то тада рекао, онда сада после скоро 50 година осећам потребу да кажем да српски народ не може бити онако зао као што га немачка политика, немачки медији описују у 90-им годинама прошлог века. Лепо је кад се о нама пише само са дивљењем, само са љубављу и поштовањем, али не смета ни критика ако се пише објективно. Међутим, не сме се ружно писати о целом једном народу, не сме се презирати цео народ, не сме се позивати на мржњу и у борбу против тог народа, и зато ми је Пирх у једном тренутку био изузетно значајна личност, како бих се могао позивати на њега.

После тога су се на Пирха позивали сви који су долазили у Србију, и сви су знали за Талфјове преводе и Пирхов путопис.

Зато када данас говоримо који су Немци били од огромног значаја за упознавање српског народа, и када данас, гледајући уназад, вреднујемо колико је ко заслужан за стварање позитивне слике о нашем народу, Пирха никако не смемо препустити забраву.

Једна књиџа од необичног значаја за Србе

Један од оних Немаца који су веома много учинили за Србе је и Леополд фон Ранке (1795—1886) који је био немач-

ки, заправо пруски историчар, а најпознатији европски историчар је постао у другој половини XIX века. Он је 1829. објавио једну малу књижицу под насловом *Српски усџанак*. У оно време та је књижица морала изазвати велику пажњу у свету и она је такође допринела да се европски народи упознају са нашом ситуацијом и судбином, а у првом реду Немци.

Ранке је за собом оставио огромно историјско дело. Он је проучавао историју Рима, досељавање Германа, бавио се многим историјским проблемима. Међутим, најзначајније је то да је он историји приступао на посве нови начин. До њега је историја била једно ређање догађаја, батака, долазака владара на престо, њихова смена, побуне против њих и сл. Међутим, Ранке историју гледа из нове перспективе. Он је види као један велики процес кроз који се остварује култура, у коме се стварају институције, а посебно га је занимало како у том историјском процесу настају државе и како настају народи, како се формирају нације.

И управо због тога су Срби за њега били толико занимљиви, да им је посветио једну књигу (*Усџанак у Србији*), јер је ту на једном толико очигледном примеру видео како снага једног народа ствара државу великим устанком, и како се тај народ изградио у нацију која ће бити способна да створи државу и да изнесе своје тежње.

Иако је Ранке рекао да је материјал и грађу за ту књигу добијао од других, као и да је користио разна саопштења, истина је да је целокупну грађу добио од Вука, са којим успоставио везу преко Јернеја Копитара, кустоса у Бечу.

И тако се тада појавила ова књига о ондашњој малој Србији, али књига која је за нас необично значајна, и она је такође један велики допринос Немаца и немачке историјске науке развоју нашега народа, јер су на тај начин и наша национална свест и наше националне интенције добиле снажну међународну подршку.

Немац који је најлејше ѝсао о Србима

Један немачки новинар и публициста је такође много учинио за Србе. Био је то Херман Вендел (1884—1936) који је, већ за време Балканског рата, дошао на наше подручје и одатле извештавао за поједине новине у Немачкој. После је постао један од дописника познатог немачког листа *Франкфурџер алгемајне цајџунџ* који је тада био веома либералан за разлику од става који је тај лист потом заузео за време југословенске кризе у наше време.

Вендел се почео бавити политиком и изабран је за посланика немачке Социјалдемократске партије у немачком Рајхстагу пред Први светски рат 1914. Међутим, од првог доласка на наше подручје, веома интензивно се почео бавити југословенским проблемом и веома се одушевио Србима. Он је код Срба посебно ценио њихов демократски дух. Он на једном месту пише: „Кад путујете кроз Србију, бићете одушевљени јер ћете у сваком месту видети школу, као и онда пастира како чува стадо, а чита новине! Значи, ради се о народу који се образује, који је политички заинтересован и који се обликује у посве демократском духу.”

Вендел је био човек ванредног пера, есејиста, и као такав је писао низ есеја о свим нашим писцима, као и есеје о неким нашим локалитетима. Тако, рецимо, пише леп есеј о Скадарлији у који уноси и стихове наших песника, доказујући да се потпуно уживео у наш менталитет и начин нашег живота.

Када се Први светски рат завршио, у Немачкој је постао један од великих поборника новостворене државе Срба, Хрвата и Словенаца и упорно је бранио ту државу, а посебно је хвалио Србе и радио на стварању посве нове слике о њима. Та слика се била нешто променила за време Првог светског рата, али у непосредном додиру са нама Немци су видели да тај народ није онакав каквим га је приказивала бечка пропаганда.

Када се оствари увид у то како су Немци писали о нашем народу, нико то није учинио лепше од Вендела. Он је написао једно велико дело под називом *Југославија* и увек је понављао једну мисао која је, у ствари, политички програм који у овом тренутку ваља имати пред очима, а која гласи: „Ми Немци и Јужни Словени треба да живимо у најприснијем пријатељству, јер се ми допуњујемо и политички, и привредно, и културно. Ја бих волео да једна Немачка у Гетеовом духу, буде пријатељ једној држави Јужних Словена у којој ће бити окупљени сви Југословени, и ја вам довикујем, Вама, Словенцима, Хрватима, Србима, Македонцима и Бугарима — будите пријатељи и браћа, и ми Немци да будемо са вама у пријатељству.”

То је величанствен програм који је Вендел дао и кроз своје литерарне текстове и кроз своје политичке публикације и одиста је велика несрећа што га немачка званична политика није прихватила, и што је чак немачка социјалдемократија у време кризе 90-их година прошлог века у Југославији, потпуно заборавила на њега. Вендел је умро као емигрант 1936. у Паризу бежећи од Хитлера, и сахрањен је на гробљу Пер ла шез где су сахрањени револуционари који су се 1871. дигли захтевајући комуноу.

Човек који је светију приказо величанствену епопеју српског народа

Врло је занимљиво, а за Србе корисно све оно што је урадио Герхард Геземан (1888—1948), велики и познати немачки научник који је у области антропологије посебно објашњавао и осветљавао херојски тип човека — *homo heroikus*. Живео је на прекретници између XIX и XX века.

Посве је природно да је он највише могао наћи такав тип јунака на Балкану, и то међу оним Балканцима који су остали да живе у планинама, у оном патријархалном свету, па су зато у средишту његових разматрања били Црногорци. Он је одмах уочио разлику између чојства и јунаштва, објашњаваћи да на немачком језику не постоји реч која би могла исказати ту разлику, па је овако дефинисао: „А ви треба то да схватите овако: Јунак је човек у борби против непријатеља, а чојство човек показује на тај начин што је јунак у борби са самим собом, развијајући у себи племенитост.”

Геземан је написао низ дела о нашем типу херојског човека, и у жељи да што више упозна наш народ, дошао је у Београд пред Први светски рат и постао професор гимназије, предајући немачки језик. У Београду га је затекао и Први светски рат.

Тада је себи поставио питање шта сада да ради? Он је у Београду држављанин непријатељске државе, али је доживео велико и лепо изненађење, о чему каже: „Колико је отмена и племенита била та српска влада према мени која ми је рекла: Ви ћете се сад са нама повлачити јер преко фронта не можете, и у нашем повлачењу ми ћемо тражити могућност да Ви дођете преко неке неутралне земље у своју отаџбину!”

И тако се он повлачио са српском војском до Солуна одакле је пребачен у Немачку. О том повлачењу он је написао једну изузетно лепу књигу под називом *Бекство*, са поднасловом *Зачини са повлачења 1914/15. године*. У тој књизи он приказује величанствену епопеју српског народа која је занимљива још по нечему. Наиме, како пролази кроз наше крајеве, он свој текст увек испреплиће са нашим народним песмама тог краја, поготову са оним које је чуо на Косову.

Био је то човек који је ванредно знао нашу народну песму. Он је ту књигу објавио после рата и остао нам је пријатељ и после рата. Пуно је писао о нама и он је такође једна од оних личности које су обезбедили да између Немаца и нас постоје неразрушиви мостови културе и пријатељства, без обзира на то колико их је пута званична немачка политика рушила.

Геземан је после Другог светског рата био професор у Немачкој, затим се повукао и умро у малом месту Телц у Баварској. Тамо се још увек налази богата грађа са много његових необјављених рукописа и то би био ванредан задатак за неког нашег младог истраживача да се тиме позабави.

ГОТФРИД БЕН, ПЕСНИК ПОСТИСТОРИЈЕ

Часопис *Поезија*, 37—38, приредио Драган Стојановић, Друштво „Источник”, Београд 2007

Тематски број часописа *Поезија* посвећен немачком песнику Готфриду Бену (1886—1956) показује нам са како високим стандардом се могу приређивати издања ове врсте. У окружењу српске књижевне периодике натпросечан, овај часопис који је основао Милутин Петровић је у последњем броју достигао један од својих врхунаца. Зaslуге за то припадају, пре свих, Драгану Стојановићу, који је направио избор Бенових текстова (песама, огледа, писама), превео их и написао опсежан оглед о Беновим „цветним” песмама. У реализовању тематског броја *Поезије* учествовале су, превођењем огледа о Бену из пера немачких песника и критичара, и Александра Костић и Уна Поповић. Као резултат, добили смо свеску драгоцену пре свега за стручњаке, и то не само германисте, него и теоретичаре и критичаре књижевности — али и за све друге читаоце заинтересоване за питање о томе како изгледа поетички лик једног од најважнијих писаца немачког језика у двадесетом веку.

Претпостављамо да је нарочити изазов представљало превођење Бенових текстова, песама, огледа и писама. То посебно важи за есејистички *Ландсбершки фрагменти* из 1944, *Роман феноџија*, релативно таман за тумача и утолико неугоднији за преводиоца. Сасвим оквирно речено, у том тексту Бен излаже своју теорију романа, али и своју критику културе. Бен није само један од оних који тврде да је премоћ Запада, европског, белог човека, дошла до краја; он верује да минулоост животних форми европске културе поставља задатак да се изнађу нове дискурзивне форме које ће о томе моћи да говоре. „Роман у седећем положају,” пише у једном од одломака Бен, „Јунак који се мало креће, његове акције су перспективе, токови мисли његов елемент. Прва реч ствара ситуацију, именичне везе, раположење, наставак следи из крајева реченица, радња се састоји у мисаоним антитезама.”

Да ли је ту заиста реч само о форми романа? Или и о духу Запада, за који се све одвија у „мисаоним антитезама”? Једна од важнијих фигура мишљења које обзнањују крај тог духа, и на коју се Бен често

наслања у својим текстовима јесте Фридрих Ниче. Ниче, који је са друге стране (ето опет једне антитезе!), по Бену, „сувише често” приказивао уметност као „последњи метафизички задатак европске расе”. Он је тиме, вероватно жели да сугерише Бен, у последњој линији потпадао под исту ону представу коју је читаво његово дело настојало да обезвреди: представу о примату аполонског, умног, метафизичког...

Став о уметности као „последњем метафизичком задатку” проблематичан је у оквиру мишљења које, као сва критика културе, па према томе и Ничеова, жели да обелодани опроштај од свих вредности. Због чега, наиме, *искуљљујућа* улога не треба да припада рецимо религији или науци, а може да припадне уметности? „Треба претпоставити да у сваком значајном делу постоје места која самом аутору остају нејасна,” примећује Бен у вези са Ничеовим фрагментом из *Веселе науке*, нешто пре него што ће изнети своју оцену о „последњем метафизичком задатку”. То је ваљано херменеутичко запажање; оно се, наравно, може применити и на самога Бена. Тако Јерг Древис у огледу „Супротност 'добронамерно мишљеном' ”, наглашава да став о уметности која преостаје „после релативизовања свих вредности као поуздана вредност”, постаје „угаони камен” Бенове поетике. Утисак о бескомпромисности поезије коју је писао Бен (и што не смемо бркати са компромисима које је могао чинити око сопствене личности), у складу је са тим поетичким уверењем.

Само, то што се уметност схвата као последње прибежиште вредности у савременом свету, не значи да уметност има обавезу да тај свет улепшава, не значи да оно естетско треба да буде утешни додатак који ће испупити свет или ће га макар учинити подношљивијим. Беново истрајно бављење поезијом, тим „немилосрдним послом”, ни у ком случају не може да се схвати као опредељење за декоративно. Песник и есејист Петер Римкорф у огледу „Лирска слика света послератних Немаца” указује на суштинску разлику између Бенове поезије и „естетицизма без отпора и напетости” као карактеристике песништва које је у Немачкој настајало педесетих година прошлог века. Уместо да се, са Беном и уз његову помоћ, одређеније надовеже на „сопствену националну поезију велеграда и поезију свести”, ово песништво је Бенову идеју да „никаква стварност није потребна” претумачило у својеврсно избеглиштво из света. Шта, уосталом, значи живети у постисторији? Да ли је то исто што и немати историју? Или то значи — одрећи се историје? На карактер тог „пост” вероватно циља и следећи Бенов стих: „Разарања — / али тамо где више нема шта да се разори.” Смисао постисторијског код Бена настоји да расветли у свом огледу и Волф Лепенис; по њему, „Бен није ни пророк песимизма ни песник декаденције, њега карактерише нихилизам одолевања, мишљење у месту, које је, међутим, испуњено високом унутарњом покретљивошћу. На место историје сада ступају сазнајне форме стационираног и оног увек једнаког, као што су антропологија и естети-

ка. Постисторија је њихов период процвата, уметност ствара себи свет израза.”

Последњем експресионисти, песнику који је унутрашњу емиграцију умео да повеже са побуном против друштвених конвенција, противнику онога што се сумарно назива грађанском културом, морало је бити тесно у послератној Немачкој, можда скоро исто колико и у предратној и ратној. Томе је сигурно доприносио и зазор у јавности према Бену, узрокован његовим односом према националсоцијализму. Лако је данас рећи, на крилима уверења о аутономији естетског, да вредност поезије нема ништа са песниковом приватном личношћу. Али то није увек лако. Драган Стојановић је избором огледа и фрагмената текстова о Готфриду Бену успео да покаже да овај за немачку књижевну критику, али и шире посматрано, за немачку културу, и после више од пола века, колико је прошло од његове смрти, остаје нерешено питање, место на коме се ломи доследност концепција и њихових закључака. Додајмо, на основу односа немачке јавности према Бену, могли бисмо, по аналогiji, понешто да закључимо и о неким релацијама у савременој српској књижевности. И овде се често закључује према владајућим и, што је још горе, некњижевним мерилима.

Овај кратак приказ закључићемо скретањем пажње на оглед приређивача тематског броја *Поезије* Драгана Стојановића, „*Les fleurs* Готфрида Бена”. У њему је демонстрирано не само узорно познавање материје, него је и пронађен један оригиналан, прилично изненађујући начин писања о Бену као песнику. Стојановић нам показује да Бен није само експресионистички песник који се „стидео хармоније” и који је следио Ничеа и његов антиметафизички жар. Он је и песник песама о цвећу, чији језик је углавном необично *хармоничан* и окренут слављењу *лейише*. Истина, то је лепота дистанцирана према свету и утолико унапред изгубљена, али лепота која у исти мах указује на боље могућности тог света, можда у магновењу у којем „богови заустављају вагу / за један колебљив час.” Слика Готфрида Бена као песника лепоте коју у свом огледу скицира Драган Стојановић, неочекивана је али могућа. Становишта су се мењала, подсећа нас Стојановић, стваралаштво пролази кроз „фазе”, и песме су различите. Али остају такве какве јесу, и не могу се оповргнути. Уосталом, када говоримо о тумачењу, увек је разборито говорити и о ономе што са собом доноси тумач. Инсистирање на складу и лепоти, тренутној и зато недостижној, један је такав допринос.

Саша РАДОЈЧИЋ

ЈОВАН ЂУЛУМ И СРПСКА ФИЛОЗОФСКА БАШТИНА

Јован Ђулум, *Медијације, белешке, записи*, приредио Илија Марић, Српска академија наука и уметности Огранак у Новом Саду — „Плато”, Београд 2006

Јован Ђулум (1928—1998) би вероватно овај текст оценио као сувише „комотан”, „сеновит” или „асоцијативан”. Заиста, велики део филозофске публицистике крајње је необавезан, многе филозофске идеје везује тек асоцијативан однос или позивање на ауторитете. Захваљујући књизи у којој су сабрани главни, објављени и необјављени Ђулумови списи, овај врсни познавалац Хјума и Канта, непоткупљиви карактер и аутентични мислилац својствене филозофске методе, представља нам се у нешто другачијем светлу. Сходно властитом филозофском креду, Ђулум није разматрао филозофске проблеме смештајући их у главне историјске токове, нити је коментарисао текстове „великих” филозофа, него се бавио филозофијом аутентично, посредством језичко-логичке анализе. То је и довело до његовог удаљавања са београдског универзитета. *Логичко-филозофски ѿрактјаи* Лудвига Витгенштајна видео је као веома сродно дело, али је почетком седамдесетих година, намеравао да пријави докторску тезу о Бергсону. Све то упућује на чињеницу да се Ђулум бавио филозофијом мимо помодних и исплативих токова, заокупљен логиком саме ствари мишљења.

Књига *Медијације, белешке, записи* пружа битне аргументе на основу којих се филозофско стваралаштво Јована Ђулума може посматрати у контексту српске филозофске баштине. За нашу филозофију је, условно речено, карактеристичан сукоб две струје, апофатичке и катафатичке. Мимо званичних академских токова стварају Божићар Кнежевић, Владимир Дворниковић, Аница Савић-Ребац, Ксенија Атанасијевић. Они трагају за аутентичном и ентузијастичком филозофијом, уобзирјујући стварну ситуацију културе у којој стварају, допуштајући да се оно Неизрециво изрази кроз недискурзивне манифестације историјског живота, карактер, ерос и уметност. Друга струја настаје на универзитетима и школама, према важећем трендовима и моделима, рационалистичка је и често супротстављена првој. *Differentia specifica* српске филозофске баштине је управо у нерешеном односу апофатичког и катафатичког.

Јован Ђулум је зачетник аналитичког правца у нашој филозофији и зато најпре припада катафатичкој струји јасног и разветног, изрецивог и разумског мишљења. Међутим, Ђулумова мисао није само на једној страни тог трагичног расцепа. Између осталог, он у срцу логичких проблема налази парадоксију живота: „Ако кажем да ћу умрети тачно кроз 6 месеци и ако се тада убијем (да бих умро како сам рекао), да ли је то онда била тачна прогноза или није?” Дакле, уколико

проричем у егзистенцијалној равни посредством „пророчанства које само себе остварује”, да ли је пророчанство истинито!? Какав је логички статус људске воље, не води ли она парадоксу? Ђулум је био филозоф у оном старинском, данас одбаченом смислу, човека који живи властито мишљење и свој ослобађајући апсурд. Паралогизам логичког и егзистенцијалног заправо чини најинтригантнију потку Ђулумовог филозофског опуса и повлачи за собом сва она питања која се могу упутити и Витгенштајновом *Трактату*. Какав је однос језичко-логичке и егзистенцијалне равни, докле допире изрециво а одакле почиње сликовно и представно мишљење, када је човек у питању? У којој мери је логички парадокс изрецив и појмљив у егзистенцијалној димензији коначног бића?

Филозофским текстовима, пише Ђулум, било да су они ближе књижевности или науци, заједничка је претерана комотност у размишљању и они спадају у једну нарочиту врсту књижевности (слично су о традиционалној филозофији мислили логички позитивисти). Филозофи постављају и решавају проблеме, при чему немају нарочитог успеха, јер су проблеми којих се лађају једноставно нерешиви. Филозофски проблеми јављају се у два основна вида, као теме за асоцијације („човек и друштво”, „човек и космос”...) и као језички неспоразуми. Лажни, филозофски проблеми, настају услед тога што се филозофи служе непрецизним језиком. Јован Ђулум и у властитим текстовима препознаје ту карактеристичну *грешку*, пошто и он обичним језиком говори о општим појмовима. Како је већина филозофских појмова тамна и неразумљива, нема смисла указивати на конфузију коју изазивају, већ је далеко плодотворније анализирати оне појмове који здравом разумом изгледају разумљиви и јасни, не би ли се показала њихова стварна нејасноћа и неразумљивост. Ђулум зато уводи поступак трансформације „ставова исказаних онтолошким појмовима у ставове формулисане појмовима који се изричито односе на извесне људске активности” и чулне корелате, пошто су искази о свету нашег искуства јаснији и разумљивији од онтолошких исказа о стварности која постоји независно од нас. Тако и појам постојања, било да се он користи у облику именице (*постојање*) или глагола (*бити*), у филозофском значењу постаје нејасан. Филозофи узимају овај појам у апсолутном значењу и то што „овај појам употребљавају сасвим уопште разлог је у ствари многих неспоразума и лажних проблема у филозофији”. Тај вишак апстракције је заправо кључна филозофска грешка, али са друге стране и родно место класичне филозофске аргуменације.

Разлика између филозофије и књижевности лежи у превласти дискурзивног или представног мишљења, верује Ђулум. Уколико у тексту превладавају појмови, он припада корпусу филозофских текстова, а уколико превладавају представе и слике, текст је књижевног карактера. Међутим, Ђулум уочава да и „недекартовски стил” има из-

весне вредности коју назива „привлачна сеновитост”. Сликвит језик у филозофским текстовима има снажније и сугестивније, понекад и пунје значење, чиме посредно одаје признање књижевном изразу у контексту филозофског значења. Али, како верује, сеновити списи не проширију наше сазнање о стварности, него наша знања о филозофским књигама. Уколико је *žрешка conditio sine qua non* креативности, као што верује Тулум, онда је преостало утврђивање смисла филозофије и то с обзором на њену погрешивост, што он заиста и чини, промовишући тзв. *логичко чистишиште*, односно утврђивање разлике између књижевности и филозофије. Има нечег стваралачког и непредвидивог у способности грешења, промишља поперовски наш филозоф.

Теме и идеје које се налазе у сеновитим списима Јована Тулума, не односе се само на неко књишко знање, него напротив, управо на оно по чему се филозофија живота и филозофија егзистенције разликују од филозофије школских знања и система. Тема заборављања у служби живота по свом пореклу је Ничеова, везивање аутентичне егзистенције за димензију садашњости може се довести у везу са Камием, трагичне ситуације које егзистенцију померају из програмираности и задатости кореспондирају са Јасперсовим граничним ситуацијама и тако даље. Филозофском делу Јована Тулама недостаје „копча” или прелаз између светлих и сеновитих списа. Подсетимо, тај прелаз не постоји ни код Лудвига Витгенштајна: „О чему се не може говорити јасно, о томе се мора ћутати”, али уз важну напомену: јасни и разговетни искази назначују неизрециво! Аустријски логичар и мистик филозофију пореди са лествицом, коју ваља одбацити тек када се у језику повуче граница између изрецивог и незрецивог, говора и ћутања (изрециви ставови припадају природним наукама). У томе је и суштина *мудрог ћутања* — оно после брижљивог разговора и испитивања постаје смислено, иначе би свака будала која ћути била мудрац. Ћутање је својеврсна *активност прелаза*, а изречено језиком филозофије коју донекле оспоравају и Витгенштајн и Тулум, *ћутање је трансценденција*. Истина, у оквирима логичког позитивизма тај прелаз није ни могућ, што опет упућује на предност управо оне филозофије коју Тулум проглашава за апстрактну књижевност. Без те димензије филозофије на крају остаје само ћутање (или сликовно мишљење које себе ослобађа сваке претензије на мишљење). Оно што језичка анализа може да назначи, сеновити говор може, премда ограничено, и да икаже.

Срђан ДАМЊАНОВИЋ

У ТРАГАЊУ ЗА НЕИДЕНТИЧНИМ

Зоран Кинђић, *Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна*, „Мали Немо”, Панчево 2006

Након дужег сушног периода, у релативно кратком временском размаку, наша скромна филозофска продукција, обогаћена је с неколико вредних студија о најзначајнијим европским филозофима, који припадају различитим епохама европске духовне историје. У последњих неколико година, као део академске филозофске продукције, добили смо, прве целовите студије о Платону и Хегелу, а о Канту, Фихтеу, Адорну и Кјеркегору, објављено је више књига и одбрањено неколико магистарских и докторских теза. Посебно радује то што су писци расправа, о кључним мислицима европске филозофије, углавном, млађи аутори, који су у својим истраживачким пројектима, показали да поседују темељно филозофско образовање непоходно за разматрање најсложенијих филозофских питања. Вредност њихових расправа не чини само зналачки избор филозофских проблема, и на релевантној литератури строго заснована методологија њихове обраде, већ и настојање да се покаже важност филозофског мишљења за разумевање горућих питања наше савремености. Све то говори да се у нашем академском филозофском животу појавила нова генерација филозофа која је у току својих студија испунила највише захтеве и усвојила највише стандарде академске филозофске културе.

Један од представника тог „новог таласа” српских филозофа јесте, свакако, и Зоран Кинђић, доцент на Факултету политичких наука у Београду, чију је студију *Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна*, штампано издавач „Мали Немо” из Панчева. Пре студије о Адорну, Кинђић је објавио расправу о *Кантовом схваћању ума* и више текстова о Сартру, Брехту и Хајдегеру, који су наишли на леп пријем у стручној филозофској јавности. Иако је Кинђић већ за свој дипломски рад о Кантовој филозофији добио, ласкаво студентско признање, награду града Београда, о његовом приступу филозофским проблемима и стилским квалитетима његовог филозофског дискурса, прву филозофски меродавну оцену дао је један од најбољих стилиста у српској филозофији, академик Михаило Ђурић. За ову прилику, издвојићу само неколико констатација из Ђурићевог реферата, које се односе на Кинђићеву магистарску тезу о Хајдегеру: „У питању је озбиљан истраживачки рад који заслужује многе похвале и признања. И то не само с обзиром на домаће прилике, него имајући у виду и строжа мерила. Његов херменеутички дomet и учинак нимало не заостаје за његовом филозофском актуелношћу. То сигурно није обично рутинско излагање Хајдегерових погледа, већ изразито проблемски усмерено разматрање.” Кад је реч о ауторовом стилу и начину излагања филозофских проблема, Ђурић посебно истиче да „Кинђић пише

чистим и углађеним језиком, не разбацује се сувишним речима. Чак и знатно старији и искуснији истраживачи ретко кад успевају да тако језгровито кажу оно најважније и најбитније. И то једноставно и непосредно, без грча и заноса. Његово излагање не оставља нимало сумње да је најважнији задатак филозофског мишљења данас да раскрсти с метафизиком субјективности и утре пут друкчијем мишљењу, те да је удео Хајдегеровог мишљења у припремању тог пројекта изванредно велик, значајан и незаобилазан.” Ове оцене о чистоти и једноставности израза Кинђићевог филозофског стила не би имале неку посебну вредност када не бисмо имали у виду да је он у свом досадашњем раду био посвећен тумачењу најтежих филозофских текстова у европској филозофији као што су они које су писали Хајдегер и Адорно. Познати тумач Адорнове филозофије Шнеделбах тврди да је „већина студената који су пратили Адорнова предавања на франкфуртском универзитету сматрала су да су тешка, мрачна и фасцинантна истовремено. Стога су само малобројни успели да проникну у смисао његових расправа.” Свако ко буде имао потребу да прочита Кинђићеву књигу биће пријатно изненађен како је Адорнова сложена и тешко ухватљива мисао, захваљујући умешности интерпретације, нашег аутора постала јасна и прозрачна.

Књига о Адорну, која, по ауторовом скромном признању, треба да послужи као основа будућим истраживањима и широј рецепцији филозофске мисли овог мислиоца у нашој средини, с обзиром на постигнут висок теоријски ниво интерпретације, може се рећи да представља драгоцен прилог нашој савременој филозофској култури. Штавише, она не само да потврђује све претходно изнете оцене, већ нам открива и неке нове филозофске и педагошке квалитете Кинђићевог приступа филозофским проблемима. Према мишљењу (ауторовог ментора) Здравка Кучинара: „Студија *Проблем неидентичног у филозофији Теодора Адорна*, писана је не само као увод у Адорнову филозофију, већ и као увођење у филозофско мишљење. Она надмашује оквире чисто стручног и академског рада и укључује се у актуелне спорове и промишљања о кризи савременог човека. Кинђићева студија је врло вредан прилог нашој филозофској литератури. Она свог аутора афирмише као доброг познаваоца савремене филозофије, као зрелог истраживача и доброг писца.”

За Теодора Адорна (1903—1969) можемо, парафразирајући чувену Хегелову мисао, рећи, да спада у ред оних филозофа који су у свом филозофском делу своје време у мислима захватили. Рођен почетком прошлог века, он је својом филозофском рефлексијом на особан начин обухватио најзначајније теоријске и друштвене проблеме који су карактерисали прву и другу половину тек минулог века. По ширини својих филозофских интересовања и дубини својих филозофских увида Адорно сигурно спада међу оне мислиоце, без којих се тоталитарни системи цивилизованог варварства који су у XX веку кул-

минирали у идеологијама фашизма, нацизма и стаљинизма, не би могли разумети.

У уводном делу расправе, који је писан, као наговор на филозофију, Кинђић на лапидаран начин одређује духовни и политички контекст у којем је настало Адорново негативно мишљење. То историјско раздобље аутор сагледава као епоху у којој преовладава позитивност научно-техничке цивилизације. Међутим, сложена епохална ситуација колико год угрожава људску слободу и мишљење, она, по ауторовом мишљењу, истовремено представља прави изазов за Адорнову филозофску мисао. Према Кинђићевом мишљењу, Адорнова негативна филозофија, настала је као „спој проживљеног властитог искуства и изузетне филозофске ерудиције”. Стога, он у Адорновој негативној филозофији види на савремен начин схваћену идеју Кантове светске филозофије.

Посебну пажњу Кинђић у својој расправи посвећује приступу и тешкоћама у излагању Адорновог фрагментарног и несистематичног мишљења. Он сматра да би сваки покушај да се у духу школске филозофије фрагменти Адорновог филозофског опуса повежу у неку заокружену и углачану целину угрозио сам дух Адорновог филозофирања. Стога је Кинђић уверен да је једини начин да се у излагању Адорнове филозофије захвати оно негативно, а да се оно при том не заустави и окамени, односно учини позитивним јесте интерпретација. Тај кључ за тумачење Адорнове филозофске мисли Кинђић је пронашао у Адорновом односу према другим филозофијама. Да се ради о исправној стратегији у откривању главних интенција Адорнове филозофије, на индиректан начин потврђује нам и сам франкфуртски мислилац у једном писму упућеном Томасу Ману у којем говори о свом схватању тумачења књижевних дела писца *Чаробног брега*. „Онај ко данас мисли да се озбиљно позабави Вашим делом, тај не сме да се задовољи тиме да трапаво извлачи у њему скривене дубокоумне мисли, него мора да покаже шта само дело крије. Морало би то да буде интерпретација у филозофском смислу, а не коментар филозофског садржаја.”

У трагању за перспективом из које би се на најприкладнији начин могла изложити суштина Адорновог филозофског мишљења Кинђић се определио за испитивање једног од оних мотива његове филозофије по којем је филозофска мисао франкфуртског мислиоца најпрепознатљивија. Реч је, наравно, о проблему „неидентичног”. У испитивању овог проблема, у Адорновим кључним списима, аутор истиче да постоје бројне тешкоће у одређивању самог значења термина неидентично. Будући да неидентично као такво указује на разлику у односу на идентитет који му појам споља намеће, аутор је склон да верује да се не може стриктно говорити о појму неидентичног већ само о фигури неидентичног. После анализе спроведене у главним Адорновим списима, Кинђић сматра да је врло тешко рећи да је

Адорно, као критичар појмовног мишљења, створио нови филозофски појам. Према његовом мишљењу, пре би се могло рећи да је реч о фигури неидентичног, која на метафорички начин обухвата оно што се не може појмом именовати.

После указивања на узроке који су довели до успостављања и превласти појма идентитета, у западноевропској цивилизацији, аутор разматра на који начин и у којим духовним и културним формама се испољава владавина идентитета. Главни део овог разматрања фокусиран је на то да покаже како принцип идентитета, не само да онемогућава увид, већ и угрожава било који облик постојања оног неидентичног у свим сферама људског живота. У својим критичким анализама, које прате бројне дистинкције, аутор показује да је за функционисање модерног грађанског друштва кључна економска сфера коју карактерише принцип размене. Стога Кинђић сматра да главни услов за функционисање капиталистичког система јесте принцип идентитета, јер у размену може ући само оно што је идентично. Поред тога, аутор посебно истиче да се мора имати у виду да је у грађанском друштву цела економска сфера подржана и снажном идеологијом која своју логику има у масовној култури и медијима, што се на еклатантан начин показује у данашњој фази неолибералног капиталистичког друштва.

Ипак, Адорно, без обзира на песимистичну слику савременог света, не пада у резигнацију. Напротив, он, и у том хладном и отуђеном свету, настоји да пронађе могућности да се таквом друштвеном систему пружи отпор. У тражењу тачке ослонца за своју критику он не иде путем Лукача, или Маркузеа, који су веровали у критички отпор радничке класе или маргиналних група као што су студенти, већ отпор види, пре свега, у преиспитивању саме филозофије или како он каже у „могућности друге рефлексije”. Иако је Адорно оштар критичар филозофије идентитета и идентификујућег мишљења, он, по Кинђићевом мишљењу, не одбацује филозофију, већ само сматра да је неопходно извршити филозофску рефлексiju целе европске традиције у којој принцип идентитета, који се углавном везује за идеализам, има повлаштен положај. Стога је, по Адорновом мишљењу, неопходно, да би се спасило оно неидентично, да принцип идентитета изгуби своју доминантну улогу.

Највећи број Адорнових социолошких и филозофских радова, било да су настали у оквиру истраживачких пројеката Института за социјална истраживања у Франкфурту, или пак, независно од њих, посвећени су разматрању кључних питања наше савремености. Заједно с Максом Хоркхајмером, једним од твораца критичке теорије друштва, по чему је франкфуртска филозофска школа постала најпознатија филозофска струја леве оријентације у XX веку, он је у *Дијалектици просветиљештва* (1947) дао једну од најрелевантнијих филозофских дијагноза модерног доба. У овом невеликом, али по својим теза-

ма знаменитом и утицајном филозофском спису, налазе се сви кључни мотиви Адорновог негативног мишљења, које је својом тематиком и својим радикалним критичким тоном означило преокрет у разумевању појма просветитељства и генезе модерне субјективности. Док се теоријска оријентација франкфуртског института тридесетих година прошлог века, према мишљењу неких истраживача, може схватити као директан наставак традиције европског критичког мишљења које води од Хегела и Маркса, по мишљењу Манфреда Франка, *Дијалектика просветитељства* представља покушај да се конзервативна, антипросветитељска критика цивилизације, коју су лево оријентисани интелектуалци презирали као израз грађанске декаденције, а која је управо у доба Вајмарске републике доносила своје богате, али нездраве плодове, интегрише у критички оријентисану теорију просветитељства. Схватајући просветитељство у најширем смислу као мишљење, које је одувек имало за циљ ослобођење људи од страха и постављање људи за господаре, франкфуртски мислиоци су показали да се до краја просвећени свет у XX веку појавио у знамењу тријумфа зла. Стога, *Дијалектика просветитељства* представља покушај да се схвати тај несклад између циљева и последица просвећивања западноевропског мишљења. У том контексту Кинђић сагледава и настојање Адорна и Хоркхајмера као покушај да се реafirмишу негативне димензије мишљења и критички преиспитају кључни појмови европске рационалности, појма тоталитета, идентитета, положаја индивидуума у модерном друштву, улога уметности и медија и функција масовне културе у животу савременог човека.

Данас, на почетку новог столећа и новог миленијума, повратак Адорновој мисли, аутор ове књиге види као снажан подстицај филозофској рефлексiji. Према Кинђићевом мишљењу Адорнова негативна филозофија може бити важан подстицај поготово за онога ко већ нема чврсто изграђену теоријску позицију, ко је спреман на ризик непосредног суочавања с феноменима савременог света живота. У контексту најновијих дебата о друштву, у којима нас неолиберализам, једна или можда чак једина преживела тотална идеологија, у савезу са песимистичком антропологијом, свакодневно навикава на ново стање у свету, у којем друштвена неједнакост и искључивање опет важе као природне чињенице, можда би у дијагностиковању тих феномена требало поново унети дисонантни тон Адорновог негативног мишљења које би нам било од помоћи, не само да боље разумемо доминацију научно-технолошког духа наше савремене цивилизације, већ и да речено Адорновим речима, „покушамо да нађемо излаз и избављење из оног безнадежног”. С обзиром на своје високе теоријске квалитете, чини нам се да књига Зорана Кинђића *Проблем неидентичног у Адорновој филозофији* може бити од велике помоћи у оријентацији свима онима који се одлуче на тај покушај.

Маринко ЛОЛИЋ

ИЗАЗОВ ПОЗНАТИХ ТЕМА

Олга Елтермејер-Животић, *Сивараоци и посредници. Студије о српској књижевности и српско-немачким везама*, Филолошки факултет—Институт за књижевност и уметност, „Чигоја штампа”, Београд 2007

При анализи издвојених књижевних чињеница, увек постоји ризик да истраживач, историјски тренутак или само дело, одређеном својом особеношћу, наметну неку сопствену перспективу коју време и каснији приступи не могу потврдити. Упоредно посматрање књижевних текстова отклања, тако, бар једну од многобројних херменеутичких заблуда и опасности, будући да не дозвољава илузију о тоталитету и аутономији дела у односу на друга књижевна остварења. Када је реч о вредносном одређењу чињеница које нису толико подредиве аксиолошком изазову, релативизација никада није излишна. Због тога компаративне студије себи постављају за циљ да дати процес у књижевности сагледају у његовом природном окружењу, не одељујући га вештачки од подлоге на којој се развијао и сокова које је из ње црпао. С обзиром на честе историјске контактне везе, књижевни српско-немачки односи незаобилазна су тема многих упоредних анализа. У књизи *Сивараоци и посредници* Олге Елтермејер-Животић, читаво прво поглавље посвећено је овој проблематици, док се у остатку књиге осећа нужност и неопходност упоредног приступа, који ауторка, будући да је радни век провела ван своје матичне земље, као лектор за српскохрватски језик на Институту за славистику Универзитета у Хамбургу, не може и не жели да избегне.

Сам наслов књиге упућује на закључак да је у књизи једнака пажња посвећена свим инстанцама у проучаваном књижевном процесу. Тако се већ први текст књиге бави једним од кључних видова посредовања у књижевном делатништву — преводом. Текст „Тереза Албертина Луиза фон Јакоб (Талфј, 1797—1997): Преводи српске народне поезије и концептуализација слике Срба у Немачкој 19. века” разматра рецепцију српске народне поезије у круговима немачких интелектуалаца, а нарочито романтичара, стављајући акценат на релације преводаца, критичара превода и читалаца. Овај текст, као и наредни који се баве српско-немачким књижевним везама, интересантни су и због особеног положаја ауторке која из другачије визуре сагледава српску књижевност. Због тога, она уочава значај наше народне поезије за немачку духовну климу и стваралаштво, на супрот уобичајеним тумачењима важности немачког утицаја. Наглашава се интеракција која је увек присутна у контактним и интертекстуалним односима, без обзира на величину, традицију или доминацију једне од датих култура. То је изузетно значајно и за наредну студију, насловљену „Рецепција Вуковог дела *Црна Гора и Црногорци* у путопису *Једна по-сећа Црној Гори* Хајнриха Штиглица”, која проучава интертекстуал-

не везе, доминантне теме и ауторске интенције обају дела. Колико измештена позиција проучаваоца наше књижевности може погодовати успешнијим и целовитијим увидима, и то не само због доступности шире литературе, сведочи рад „Црњански и једна антологија аустријских експресиониста”. У њему се полази од Црњанских биографских података и писама, указује на антологију *Menschenheitdämmerung* Курта Пинтуса као дело о коме Црњански пише у *I Писму из Париза* и промишљају поетичке сродности Црњанскове лирике са остварењима експресиониста немачког говорног подручја, нарочито Франца Верфела и Георга Тракла.

У истом поглављу, Олга Елермајер-Животић бави се и типолошким релацијама двају приповедних дела која тематизују XX stoleће као феномен. Не директно повезани, али симултано настали, *Мој век* Гинтера Граса и *Век* Александра Гаталице представљају занимљиво сведочанство о покушају усклађивања наративне структуре и тематике, улоге приповедача и идеолошке поставке. Осим српско-немачких контактних и типолошких књижевних веза, ауторки су блиски и књижевно-теоријски доприноси немачких слависта, посебно наратолога, те се на тај начин профилишу и њени истраживачки приступи. У тексту „Сказ — место сукоба двају језика као израза различитих система смисла и вредности”, она анализира теорије о сказу хамбуршког слависте Роберта Ходела, на основу његове студије *Размајтрања о сказу код Николаја С. Љескова и Драгослава Михаиловића*. Прво поглавље књиге затвара текст говора „О стогодишњици рођења Еберхарда Тангла (1897—1997)”, у коме се истичу Танглова достигнућа у Хамбургу и Београду, његов рад на оснивању сербокроатистике, каснији лекторски рад на београдском Универзитету и начин живота и држања за време тешких ратних услова.

Друго поглавље књиге *Ствараоци и посредници* посвећено је поезији. Ауторка се нарочито усредсређује на композиционо-структурне проблеме разноврсних песничких дела српске књижевности. Студија „Мотив ноћи у реализацији естетског садржаја *Горског вијенца*” разматра семантичке слојеве и могућности датог мотива, односно његове везе са сакралном симболиком, *квалитетом светлости* и *Новим заветом*. Наредна три текста тематизују, посредно или непосредно, концепцију песничког циклуса и представљају значајан допринос овој проблематици, до сада код нас не толико продубљеној. Тако се у раду „Илићева *Исјовесћ* — први уметнички лирски циклус у српској књижевности” даје кратак историјат овог термина и изнесе тематске и естетске предиспозиције датог низа Илићевих песама да образују уобличен циклус, док се у студији „Дучићев мит о стварању света у циклусу *Песме жени*” даје теоријско образложење циклуса као књижевне појаве. У том смислу, важни су принципи конституисања циклуса као жанра, синтагматско везивање песама, одређено положајем лирског

субјекта, објектом/адресатом исказа, наративним догађајем и временско-просторним датостима, а затим и парадигматско везивање текста, засновано на принципима понављања, варијација и упоређивања, чисто лирским поступцима који на окупу држе ширу целину. Ауторка указује на семантичко усложњавање циклуса паралелом са стварањем света и на женину симболизацију која се креће од хипостазе Духа божјега до човекове апокалипсе. На сличним теоријским поставкама заснива се и текст „Семантички потенцијал циклизације у Ракићевим песмама *На Косову*”, а међу њима предњаче теоријски увиди немачког слависте Рајнхарда Иблера. Његова подела збирки текстова на оне у којима доминира прагматичка функција и оне у којима је најзначајнија синтаксичка или пак семантичка функција показује се корисном за анализу датог Ракићевог циклуса. Олга Елермајер-Животић детаљно проучава композицију циклуса, од његовог наслова, преко различитих релација између појединачних песама, улоге лирског субјекта и адресата, па све до тематске организације. У раду „*Кажа Матије Бећковића као уметничка сага*” још једном се на делу показује семиотички приступ, са значајним упливима наратолошких теорија примењених на поезију, што даје добре резултате.

У прегледно уређеној књизи студија Олге Елермајер-Животић, треће поглавље издвојено је за тумачења прозног стваралаштва, од Станковића до Црњанског. Циклус, овога пута прозни, тема је текста „Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви *Божји људи* као циклус”, у коме ауторка разматра принципе интеграције ових Станковићевих кратких прича. Она наглашава значај композиције збирке, оквирних прича, начина приповедања, као и специфичног схватања простора и времена, за снажно и упечатљиво актуализовање, па и варирање датог сижеа. Теорије хамбуршких слависта и наратолога, конкретно Волфа Шмида, послужиће јој и у раду „Еквиваленције у прози В. Петровића на примеру приповетке *Бабан и Дикан*”. Ту се, наиме, на трагу Шмида, показује како процес настајања приче у себе укључује „избор момената збивања” и „избор одређених квалитета”, а на тај начин текст се усмерава ка јединственом значењу. На основу принципа симиларитета и опозиције, показује Олга Елермајер-Животић, формирају се и ликови Бабана и Дикана, носећи стубови дате Петровићеве приповетке.

Три студије ауторка је посветила Андрићевим делима, бавећи се углавном наратолошким категоријама, односно позицијама приповедача и перспективом из које се предочава фабула приче. У првој од њих, она упоређује женске ликове у приповеткама *Тена* хрватског приповедача Јосипа Козарца и *Аникина времена* Иве Андрића, трагајући за поетичким обрасцима присутним при изградњи ових упечатљивих ликова жена отпадница, као и за приповедачевим ставом у односу на њихову судбину. Однос мотивације и митологизације у многама указује на различите видове продубљивања познатог сижеа. Несумњиво

во значајни увиди Олге Елермајер-Животић у тумачење циклуса као књижевне појаве настављају се и у студији „Равни приповедачеве перспективе у Андрићевом циклусу *Кућа на осами*”, где се приповедачево селективно сећање и имагинирање предочавају као кључни принцип структурисања прича. Однос *рецепције* и *репродукције* збивања, слика је, заправо, начина настајања приче и поимања суштине приповедања. Анализа приповетке *Деца*, у следећем раду, ауторки пружа могућност да сагледа Андрићев однос према библијским мотивима, односно, према конкретном сижеу прогона Христа, с обзиром на антисемитизам као централни проблем ове приповетке. Ауторкин сензибилитет за Црњанскова дела показује се и у последњој студији, под насловом „*Femme fatale* у роману *Кай шћанске крви* Милоша Црњанског”, у којој она врло вешто упоређује европска књижевна остварења у којима се тематизује лик фаталне жене. Преко Манон Леско, Кармен, Саломе и многих других, па до Црњанскове Лоле Монтез, уочавају се одлучујуће физичке, психичке, моралне карактеристике овог типског лика.

На одабраном корпусу текстова српске књижевности, поезије и прозе, у књизи *Сћвараоци и ѿсредници*, вешто се оцртавају смернице и за даље развијање предочених теоријских решења, али и за продубљивање понуђених анализа. Овим путем, савремене наратолошке теорије и теорија циклуса уводе се, на прави начин, међу истраживачке назоре наших проучавалаца књижевности. Захваљујући својим увидима са обеју страна, из различитих угла, Олга Елермајер-Животић успева да спрегне аналитичност, обавештеност и компаративни метод, имајући увек у виду неминовно и непрестано преплитање различитих перспектива у доживљају књижевности — оне стваралачке, оне посредничке и оне, исто толико значајне, читалачке.

Соња ВЕСЕЛИНОВИЋ

ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (Нови Сад, 1935 — Нови Сад, 2008). Германиста, бавио се историјом немачке књижевности, компаративним истраживањима веза и односа немачке и српске књижевности, као и превођењем с немачког (С. Фројд, К. Јунг, А. Адлер, Ф. Бабингер, Т. Ман, Г. Геземан, М. Дор, М. Браун, М. Остен, О. Ранк, Ј. Вајденхајм и др.). Објављене књиге: *Томас Ман у нашој књижевној кријици*, 1987; *Немачка књижевност 2* (коаутор), 1987; *Germanoslavica — њрилози њроучавању узајамних културних и књижевних веза између наше и немачке културе I*, 2001, *II*, 2003; *Аница Савић-Ребац као њосредник између српске и немачке културе*, 2004.

РИХАРД ВАГНЕР (RICHARD VAGNER), рођен 1952. у румунском Банату. Студирао је германистику и румунистику и радио је као наставник немачког језика и новинар. Објављивао је поезију и прозу на немачком. Године 1987. сели се у Немачку и од тада живи и ради као слободни књижевник у Берлину. Добитник је великог броја награда и стипендија. Преведени одломак је из његовог још необјављеног романа. (З. К.)

ЈОХАНЕС ВАЈДЕНХАЈМ (JOHANNES WEIDENHEIM, 1918—2002). Рођен у Бачкој Тополи, а заправо је Врбашанин, јер се тамо школовао и завршио немачку учитељску школу и Врбас сматрао својим завичајем за који је јако био везан (узео презиме Вајденхајм — Weide/врба и Heim/дом) и о којем је много писао (Марези је у ствари Врбас). Право име му је било Ладислав Јоханес Јакоб Шмит. Писао је романе и приповетке у којима је обрађивао тематику свог завичајног, војвођанског простора у којем средишње место заузима судбина војвођанских Немаца. Након Другог светског рата је отишао у Немачку и као добар познавалац српског језика превео је више дела на немачки (Андрић, Лалић, Кош, Ољача, Булатовић Рибникар и др.) и тако успешно промовисао нашу књижевност у немачком културном простору. Умро је у Бону. Романи: *Калемеџдан (Kalemegdan)*, 1948; *Турски оче нац (Das türkische Vaterunser)*, 1955; *Сусрећ или сасћајалициће с оне сћиране кривице (Treffpunkt jenseits der Schuld)*, 1956; *Човече, какво време или бува у немачкој бунди (Mensch, was für eine Zeit oder eine Laus im deutschen Pelz)*, 1968; *Повраћак у Марези (Heimkehr nach Mare-*

si), 1994. Књиге приповедака: *Лейња свейковина у Марезију* (*Ein Sommerfest in Maresi*), 1956; *Марезијана* (*Maresiana*), 1960; *Панонска новела. Живојна њовесѿ Каѿарине Д.* (*Pannonische Novelle. Lebenslauf der Katharina D.*), 1991. Последња књига му је својеврсна аутобиографија *Марези. Једно деѿињсѿво у једном њодунавско-швајском селу* (*Maresi. Eine Kindheit in einem donauschwäbischen Dorf*), 1999.

СОЊА ВЕСЕЛИНОВИЋ, рођена 1981. у Новом Саду. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Књига песама: *Поема ѿреко*, 2008.

ЛОЈЗЕ ВИЗЕР (LOJZE WIESER), песник, приповедач, преводилац и издавач. Један је од најистакнутијих стваралаца међу корушким Словенцима у Аустрији. Пише двојезично, стекао је глас једног од најугледнијих издавача на немачком говорном подручју, посебно оријентисаног на литературу балканских народа. Истичу се његови пројекти: радио серија „Авантура у глави”, едиција „Одабрана Европа” и Визерова „Енциклопедија европског Истока”. Живи и ради у Клагенфурту (Целовец). Код нашег издавача „Геопоетика” ускоро излази његова књига гастрономско-литерарних прича *Кухање међу осѿалим звездама*. (З. К.)

ДУШАН ГЛИШОВИЋ, рођен 1953. у Београду. Германиста, бави се проучавањем немачке књижевности XIX и XX века и српско-немачким књижевним везама. Објављена књига: *Politik im Werk Kafkas* (*Полиѿтика у Кафкином делу*, докторска дисертација), 1996.

СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, рођен 1942. у Билећком логору. Германиста, пише студије, преводи с немачког, редовни је члан Европске академије наука и уметности. Важнија дела: *Deutsches Lesebuch*, 1970; *Немачки језик*, 1973; *Heines Erzählprosa. Versuch einer Analyse*, 1975; „Процес” Франца Кафке, 1983; *Историја немачке кулѿуре*, 2001; *Александријски свейѿионик — ѿумачења књижевносѿи од Александријске школе до ѡсѿмодерне*, 2006.

МИХАЕЛ ГУТЕНБРУНЕР (MICHAEL GUTENBRUNNER), рођен 1919. у Алтхофену. Хапсио га је Гестапо, послао у војску где је рањен, извођен пред војни суд и осуђен на смрт. Преживевши рат, стекао је углед песника-хуманисте који у свом делу спаја вештину Карла Крауса и меланхолију Георга Тракла. Важније збирке: *Schwarze Ruten* (*Црне шибѿе*), 1947; *Der Abstieg* (*Силазак*), 1975; *Gesang der Schiffe* (*Песма бродова*), 1980. (З. К.)

СРЂАН ДАМЊАНОВИЋ, рођен 1968. у Новом Саду. Професор филозофије, пише филозофске и текстове из теорије уметности. Објављена књига: *Мали речник ѿрѿака*, 2005.

ЕРНСТ ЈАНДЛ (ERNST JANDL), рођен 1922. у Бечу. Студирао англистику. Његови поетски рецитали, нарочито тзв. „Lautgedichte” (звучне песме) били су веома популарни у Европи и Америци. Заједно са Ф. Мејрекер написао је неколико успешних радио-драма. Саоснивач „Бечке групе” и један од родоначелника „конкретне поезије”. Умро је 2000. у Бечу. Важније збирке: *Andere Augen (Друге очи)*, 1956; *Lange Gedichte (Дуге њесме)* 1964; *Der künstliche Baum (Вештачко дрво)*, 1970; *Der versteckte Hirte (Skriveni pastir)* 1975; *Selbstporträt des Schachspielers als trinkende Uhr (Аутопортрет шахисте као часовника који њије)*, 1983. (З. К.)

УВЕ КОЛБЕ (UWE KOLBE) рођен 1957. у Берлину где је и одрастао, у тадашњој НДР Немачкој. Сматра се великом надом немачке поезије. Живео у Хамбургу и Тибингену, сада опет у Берлину. Поред поезије, објављује есеје и прозу. Важније збирке поезије: *Рођен у овој земљи. Песме 1975—1979*, 1980; *Ојрошњаји и друге љубавне њесме*, 1983; *Борнхолм II. Песме*, 1987; *Ошацибински канал*, 1990; *Винета*, 1998. (З. К.)

ЗОРАН КОНСТАНТИНОВИЋ (Београд, 1920 — Београд, 2007). Германиста, академик, писао есеје и научне радове, преводио с немачког, био професор компаративне књижевности на Универзитету у Инсбруку у Аустрији. Објављене књиге: *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, 1960; *Екскурсионизам*, 1967; *Феноменолошки њрисиуи књижевном делу*, 1969; *Weltliteratur. Strukturen und Modelle*, 1972; *Phänomenologie und Literaturwissenschaft*, 1974; *Њемачка књижевности I, II*, 1979, 1987; *Увод у њоредно ѡрочавање књижевности*, 1984; *Vergleichende Literaturwissenschaft, Bestandsaufnahme und Ausblick*, 1989; *Компаративно виђење српске књижевности*, 1993; *Deutsch-serbische Begegnungen — Überlegungen zur Geschichte der gegenseitigen Beziehungen zweier Völker*, 1997; *Полазишња* (избор из радова Зорана Константиновића), 2000; *Grundlagentexte der Vergleichenden Literaturwissenschaft aus drei Jahrzehnten*, 2000; *Ињтерњексњуална компаративистика*, 2002; *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas*, 2003; *Литерарно дело и национални менталитет — о једном ињтердисциплинарном ѡрисиуиу исњорији српске књижевности*, 2006.

ЗЛАТКО КРАСНИ, рођен 1951. у Сарајеву. Пише поезију, критику и огледе, преводи с немачког. Књиге песама: *Пуни час*, 1980; *Тврђава*, 1984; *За одбељим билом*, 1990; *Сњазама змијског језика*, 1991; *Мајсњори*, 1992; *Дијадема у одаји јада*, 1995; *Кошунја у души*, 1997; *Раздељени речима*, 1999; *Црни анђел*, 2000; *Mitlesebich*, 2005; *Писма Хорацију*, 2005; *Пошњис/El autógrafo*, 2006. Књиге огледа, есеја и критика: *Меланхолија европског ињтелекњуалца*, 1997; *У вршњу докњора Китњахаре*, 2005. Антологије: *Ањшологија немачке ѡривоветке (1945—1985)*, 1986; *Ањшологија ѡрвобитне ѡезије* (коаутор), 1988; *Ањшологија савре-*

мене немачке поезије (1945—1989), 1989; *Анџолоџија крајшке ѝриче Немачке*, 1997; *Анџолоџија немачке лирике* (коаутор), 2001.

МАРИНКО ЛОЛИЋ, рођен 1959. у Бањалуци, БиХ. Филозоф, бави се истраживањем класичне немачке филозофије и развитком филозофије у Србији, објављује научне расправе и приказе филозофских књига. Приредио две књиге Момчила Т. Селесковића: *Србија у немачком јавном мњењу 1914—1918*, 1996; *Филозофски сјиси*, 2000.

ИВАН НЕГРИШОРАЦ, рођен 1956. у Трстенику. Пише поезију, прозу, драме и књижевну критику. Књиге песама: *Трула јабука*, 1981; *Ракљар. Желудац*, 1983; *Земљојис*, 1986; *Абракадабра*, 1990; *Тојло, хладно*, 1990; *Хой*, 1993; *Везници*, 1995; *Прилози*, 2002; *Пошјајник*, 2007. Роман: *Анђели умиру*, 1998. Драме: *Фреди умире*, 1987; *Куц-куц*, 1989; *Истџраџа је у шоку, зар не?*, 2000; *Видиш ли свице на небу?*, 2006. Књига студија: *Леџишимаџија за бескућнике. Срџска неоаванџардна поезија — џоетџички иденџишџетџ и разлике*, 1996.

АЛЕКСАНДАР НИЦБЕРГ (ALEXANDER NITZBERG), рођен 1969. у Москви, у уметничкој породици. Године 1980. иселио се у Немачку. Студирао је германистику и филозофију у Дизелдорфу где и данас живи као слободни писац, преводилац, публициста, либретиста и рецитатор. Вишеструко награђиван, члан је ПЕН-а. (З. К.)

МАНФРЕД ОСТЕН (MANFRED OSTEN), рођен 1938. у Лудвигслусту на североистоку Немачке. Студирао права, филозофију, музикологију и књижевност, докторирао 1969. године. Последњих година се интензивно бави стваралаштвом Ј. В. Гетеа. Објављене књиге: *Alexander von Humboldt. Über die Freiheit des Menschen*, 1999; „*Alles veloziferisch*” *oder Goethes Entdeckung Langsamkeit*, 2003; *Das geraubte Gedächtnis*, 2004.

ИНКА ПАРАЈ (INKA PAREI), рођена 1967. у Франкфурту на Мајни, живи у Берлину. За свој први роман *Die Schattenboxerin* добила је награду „Ханс Ерих Носак”. Ово дело је преведено на девет језика. Такође је добитница престижне награде „Ингеборг Бахман”. (З. К.)

ОСКАР ПАСТИОР (OSKAR PASTIOR) рођен 1927. у Сибињу, Румунија. Студирао германистику у Букурешту. Од 1969. живи у Берлину као слободни писац. Објавио седамнаест збирки песама и песама у прози, као и радио-драме, књиге за децу и преводе са румунског. Носилац је награде „Георг Бихнер” за 2006. годину, када је и премићнуо на сајму књига у Франкфурту. (З. К.)

МИЛОЈЕ ПЕТРОВИЋ, рођен 1934. у Београду. Новинар, објавио низ интервјуа са многим познатим личностима из света културе.

Пише серије текстова на српске теме, у којима учествују академици, професори, историчари. До сада је објавио: *Срби и њихова црква; Срби преко Саве и Дунава у борби за јединствену Србију; Срби и велике силе; Странци који су задужили Србе; Социјална психологија у Србији; Духовна обнова у Србији; Срби и Немци*, итд.

САША РАДОЈЧИЋ, рођен 1963. у Сомбору. Пише поезију, књижевну критику, есеје и преводи с немачког. Књиге песама: *Узалуд снови*, 1985; *Камерна музика*, 1991; *Америка и друге песме*, 1994; *Елегије, ноћурна, епиде*, 2001; *Четири годишња доба*, 2004. Књиге критика, есеја и студија: *Провидни анђели*, 2003; *Поезија, време будуће*, 2003; *Ништа и прах — антиролошки песимизам Стеријиног Даворја*, 2006.

КРИСТОФ РАНСМАЈЕР (CHRISTOPH RANSMAYR), рођен 1954. у месту Велс, Аустрија. Студирао филозофију и етнологију, живи у Ирској и Бечу. Његови романи *Ужаси леда и мрака*, *Последњи свети* и *Морбус Кишахара* преведени су на тридесет језика. Сви су изашли и код београдске „Геопоетике” која ускоро објављује његов најновији роман у стиховима *Леша џананина*. Добитник је најзначајнијих књижевних награда и сматра се водећим аустријским писцем средње генерације. (З. К.)

МОНИКА РИНК (MONIKA RINCK), рођена 1969, живи у Берлину. Године 2001. појавила јој се књига *Студио појмова 1996—2001*, а у октобру 2006. изашла јој је књига есеја *Ах, та љубавна ствар!*, за коју је те године добила награду „Ханс Ерих Носак”. Након прве збирке песама *Усхићене даљине*, 2004, изашла јој је збирка поезије *О недостигању заграда*, 2007, а овде преведене песме потичу из ове збирке. (З. К.)

ЈОАХИМ САРТОРИЈУС (JOACHIM SARTORIUS), рођен 1946. у Немачкој. Одрастао је у Тунису, данас живи у Берлину, после вишегодишњих боравака у Њујорку, Истанбулу и Никозији. Од 2001. води Берлински фестивал. Његове књиге песама *Говорим ли коме*, *Триеза ће се охладити*, *Нико се не мрзне другачије*, *У египатским филмовима*, *Имам ноћ*, као и збирка есеја *Унутрашњост бродова* преведене су на бројне језике. Године 2006. објавио је збирку одабраних песама *Александрија*, *Булевар Рамлех*. Објавио је више књига у сарадњи с уметницима и издавач је дела Малколма Лаурија и Вилијама Карлоса Вилијамса, као и значајних антологија *Атлас новије поезије*, *Minima Poetica* и *Александрија фајшморана*. За преводе америчке лирике Џона Ешберија и Воласа Стивенса 1998. године је награђен наградом „Паул Шебарт”, а носилац је и више других признања. (З. К.)

ГЕРХАРД ФАЛКНЕР (GERHARD FALKNER), рођен 1951. у Швабаху, Немачка. Живео је у Њујорку, Берлину, Минхену, Амстердаму, Лондону, Риму и Сан Франциску, пре него што се населио у малом месту Нирембергу у Немачкој. Пише драме, есеје и преводи. Носилац је бројих значајних награда за поезију. Превођен је на многе језике. Сматра се једним од најзначајнијих немачких песника своје генерације уз Дурса Крунбајна. Значајније збирке песама: *Тако почињу да теку дани*, 1981; *Дах испод земље*, 1984; *Меланхолија*, 1991; *Седмнаест одабраних песама*, 1994. Књига есеја: *О безвредности песме. Фрагментни и рефлексиве*, 1993. Овде преведене песме су из збирке *Ендогене песме*, 2000. (З. К.)

ОСКАР ФРАЈЗИНГЕР (OSCAR FREYSINGER), рођен 1960. у Швајцарској. Прозни писац, парламентарцац и професор, живи у Швајцарској, у Савиесу. Пише на француском и на немачком. Дела: *Крчки светови* (на немачком), 2004; *Друге мисли* (на француском), 2005; *Спирала шаха* (роман на немачком), 2006, преведен на српски 2007. (З. К.)

ПЕТЕР ХАНДКЕ (PETER HANDKE), рођен 1942. у Грифену у Корушкој. Студирао права у Грацу, где је припадао Градачком кругу писаца. Након првих књижевних успеха (роман *Обади*, драма *Псовање љубике* и наступ пред новинарима у Принстону, САД) стиче славу и постаје култни писац бит-генерације. Као романописац, приповедач, песник, драматичар, писац радио-драма, филмских сценарија и преводилац, објавио је до данас педесетак књига и превода с енглеског, француског, старогрчког и словеначког језика. Живи као слободан писац у Шавилу код Версаја, редовно посећује Србију сваке године. Носилац је свих важнијих награда за књижевност, осим Нобелове, за коју и његови непријатељи мисле да му је ускраћена из политичких разлога. Око његових књига критичари се, понети ванестетским разлозима, углавном споре, док их публика прихвата. На тему распада Југославије и демонизовања Србије написао је пет књига: *Општицај сањара од деветије земље*, *Зимско путовање на реке Дунав, Сава, Морава и Дрина или Правда за Србију*, *Летњи додајак за зимско путовање*, *Кроз сузе ишјајући* и *Око великог трибунала*. Међу последњим код нас преведеним делима споменули бисмо роман *Дон Хуан*, драму *Подземни блуз*, одабране песме *Унутрашњи свети спољашњег света унутрашњег света* и књигу путописа *Луче, на пућу*, 2007. (З. К.)

ПАУЛ ЦЕЛАН (PAUL CELAN), рођен 1920. у Черновицима, Румунија, у јеврејској породици која је говорила немачки. Године 1942. родитељи су му депортовани у логор смрти, крајем 1947. бежи у Беч, а 1948. наставља у Париз где после студија остаје да ради као лектор и преводилац с француског, италијанског и руског. Извршио је самоу-

биство 1970. године. Носилац је Бихнерове и неколико врхунских награда за поезију. Данас у свету ужива углед једног од најзначајнијих песника XX века. Важније збирке: *Der Sand aus den Urnen* (*Песак из урни*), 1948; *Mohn und Gedächtnis* (*Мак и сећање*), 1952; *Von Schwelle zu Schwelle* (*Од прага до прага*), 1955; *Sprachgitter* (*Решетке језика*), 1959; *Die Niemandsrose* (*Ничија ружа*), 1963; *Atemwende* (*Преокрет даха*), 1967; *Fadensonnen* (*Влакнаста сунца*), 1968; *Lichtzwang* (*Принуда светлости*), 1970; *Schneepart* (*Глас снега*), 1971. (З. К.)

ПРЕДРАГ ЧИЧОВАЧКИ, рођен 1960. у Београду. Професор филозофије на колеџу Холи Крос у Масачусетсу, САД. Пише есеје и студије о Кантовој филозофији, епистемологији и социјалној филозофији. Објављене књиге: *Anamorphosis: Kant on Knowledge and Ignorance* (српски превод *Анаморфоза: Кант о знању и незнању*, 2005), 1997; *Свети у ком заједно живимо: Филозофска укршћеница*, 2002; *Between Truth and Illusion: Kant and the Crossroads of Modernity*, 2002; *Звездано небо и морални закон: Есеји о Кантовој филозофији*, 2005; *Dostoevsky and the Affirmation of Life*, 2008. Приредио: *Essays by Lewis White Beck: Fifty Years as a Philosopher*, 1998; *Kant's Legacy: Essays in Honor of Lewis White Beck*, 2001; *Destined for Evil? The Twentieth Century Responses*, 2005; *Albert Schweitzer's Ethical Vision: A Sourcebook*, 2008.

АЛБЕРТ ШВАЈЦЕР (ALBERT SCHWEITZER) је рођен 1875. године у Кајзерсбергу, у делу Алзаса који данас припада Француској, а умро је 1965. године у Ламбарени, у данашњој афричкој републици Габон. Већ у својим двадесетим годинама, Швајцер је био веома цењен оргуљаш и аутор књиге о Јохану Себастијану Баху. Он је такође био и прослављени теолог и филозоф. У својој тридесетој години оставио је професорску каријеру на универзитету у Страсбуру, да би студирао медицину и отишао у Африку да тамо ради као лекар. По завршеним студијама, 1913. године, са супругом отвара болницу у екваторијалној Африци и, са мањим прекидима, Швајцер тамо живи и ради до смрти. Године 1950. амерички магазин *Life* га проглашава, заједно са његовим пријатељем Албертом Ајнштајном, за најзначајнију личност прве половине двадесетог века. Године 1952. Швајцер је награђен Нобеловом наградом за мир, за свој хуманитарни рад у Африци, за промовисање етике поштовања живота, као и за напоре да се обуставе сва даља нуклеарна тестирања и уништи све атомско наоружање. У наше време Ајнштајн се још увек сматра највећим човеком двадесетог века, а Швајцер је готово заборављен. Упркос томе, Вернер Пихт изражава мишљење многих када тврди да „Швајцер остаје највећи моралиста двадесетог века”. (П. Ч.)

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ